

„Gondos elmerülés a részletekben”

Reciti konferenciakötetek · 20

Sorozatszerkesztő

SZABÓ-REZNEK ESZTER

TÖRÖK ZSUZSA

„Gondos elmerülés a részletekben”

Tanulmányok a Babits kritikai kiadások
filológiai és textológiai kérdéseiről 2.

Szerkesztette

MAJOR ÁGNES
MÁTYUS NORBERT
SZÉNÁSI ZOLTÁN

reciti
Budapest
2023

A könyv a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) támogatásával a *Babits Mihály verseinek és műfordításainak kritikai kiadása* című, K 138529 azonosítószerű pályázat keretében készült.
Megjelent a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete támogatásával

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Irodalomtudományi
Intézet

A borítót Arany Imre tervének felhasználásával Szilágyi N. Zsuzsa készítette.

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A kötetünk honlapunkról letölthető. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630 953X

ISBN 978 615 6255 64 8

978 615 6255 65 5 (pdf)

Kiadja a Reciti,

ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet,

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

www.reciti.hu

Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,

a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója

Tördelés: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Tartalom

Előszó	7
KÉZIRAT, KIADÁS, UTÓÉLET	
BUCSICS KATALIN	
Born to be digital? Babits Mihály verseinek (1890–1905) hálózati kiadása	11
MAJOR ÁGNES	
Bergsontól József Attiláig A <i>Cigánydal</i> keletkezés- és hatástörténete	23
BUDA ATTILA	
„legárvább három éveim neveltje” A „ <i>Fiamhoz</i> ” című vers kéziratai	35
KELEVÉZ ÁGNES	
Botránykőből érettségi tétel Babits <i>Fekete országának</i> változó megítélése	71
BORBÁS ANDREA	
Szövegváltozatok Babits Mihály 1911 és 1919 között keletkezett esszéiben, tanulmányaiban	95
SZÉNÁSI ZOLTÁN	
Lucifer a nyomdagépben A <i>Nyugtalanság völgye</i> kiadástörténete	105

MÁTYUS NORBERT	
A széljegyzetelő Babits	131
ÉLETRAJZ, KORTÖRTÉNET, ÉRTELMEZÉS	
KÁLI ANITA	
„Fakaszd ki énekedet...”	
Babits Mihály háborús verseiről	151
VISY BEATRIX	
„...feszítsd ki font köteled”	
<i>A vén kötél</i> táncos intertextuális és romantikus szálai	165
SZÉCHENYI ÁGNES	
„Harminc éven keresztül a magyar irodalom története a Nyugat történetéhez van kötve”	
Babits Mihály és Schöpflin Aladár szövetsége	177
SEBŐK MELINDA	
Babits Mihály Berlinben	197
RÓZSAFALVI ZSUZSANNA	
Babits egy elfeledett filmkritikája	209
HORVÁTH ZSUZSA	
Álom–élet, élet–álom	
Babits Mihály: <i>A gólyakalifa</i> – a chiazmus retorikája és a szubjektum léte	219
Névmutató	231
A kötet szerzői	239

Előszó

2021. november 26–27-én Esztergomban már második alkalommal került megrendezésre a Babits kritikai kiadások filológiai és textológiai kérdéseivel foglalkozó műhelykonferencia tizenöt kutató részvételével. Az első tanácskozásra még 2019-ben került sor a Petőfi Irodalmi Múzeumban, ennek anyaga 2022-ben látott napvilágot a Ráció Kiadó gondozásában „*Salakos szesz, tölcsérrel és szűrőpapírral*”: *Tanulmányok a Babits kritikai kiadások filológiai és textológiai kérdéseiről* címmel. Jelen kötet az esztergomi konferencia előadásaiból készült szerkesztett tanulmányokat adja közre.

Amikor 2019-ben elhatároztuk, hogy kétévente konferenciát szervezünk, majd az ott elhangzottakat tanulmánykötet formájában publikáljuk, többféle célt is kitűztünk magunk elé. Elsődlegesen azt, hogy helyreállítsuk és felélénkítsük a Babits-életmű különböző területeivel foglalkozó filológusok közötti szakmai párbeszédet, és ezzel is segítsük a különböző műfajok kritikai kiadásának minél magasabb tudományos színvonalon történő elkészültét. Ugyanakkor nem titkolt célunk az is, hogy akkor, amikor az egyes kutatók saját szöveggondozói praxisuk érdekesnek vélt problémáit, kérdéseit és az azokra született megoldásokat és válaszokat megosztják a szélesebb szakmai közösséggel, más életműveken dolgozó textológusok-filológusok számára is inspirációval tudjanak szolgálni.

Babits Mihály kézíratos hagyatékban őrzött, valamint nyomtatásban átörökített életműve rendkívül gazdag, nemcsak az anyagmennyiséget tekintve, hanem abból a szempontból is, hogy számtalan olyan szövegkritikai problémát felvet, melynek megoldása a textológus számára komoly kihívást, a válaszkeresés pedig szellemi izgalmat is jelent. Az egyes írásokban mozgatott tudás- és műveltséganyag, az életmű tudatosan alakított intertextuális jellege a művek keletkezés-, befogadás- és értelmezéstörténetét vizsgáló filológus számára kifogyhatatlan feladatot ad. Reményeink szerint a most közölt tanulmányok is termékenyen tudnak hozzájárulni a 20. századi magyar irodalomtörténet minél mélyebb rész-

letekbe menő megismeréséhez. Tapasztalatunk és meggyőződésünk, hogy a Babits-korpusz szövegkritikai és filológiai szempontból szinte minden olyan jellegzetességet magában hordoz, melynek szakszerű bemutatása a legtöbb modern írói életművön dolgozó kutató számára tanulsággal szolgálhat.

Mindebben annál inkább reménykedhetünk, mivel Babits maga is komoly érdeklődést mutatott az általunk az ő életművén vizsgált irodalmi jelenségek iránt; több olyan esszét és tanulmányt is publikált, melyekben klasszikus vagy kortárs szerzők szövegkiadásának kérdéseivel foglalkozott. Ezért is tudunk konferenciáink és köteteink címéhez tőle származó esszékből idézetet választani. Az viszont már részben az éppen folyó szövegkritikai munkák jellegéből és a kutatók módszertani beállítottságából is fakad, hogy ebben a kötetben nem a szöveggondozói tevékenység metafilológiai megalapozása kerül előtérbe, hanem – a konferencia és a kötet címével összhangban – az esetenként apró, de korántsem lényegtelen részleteket feltáró, a sajtó alá rendezés és a szövegközlést kísérő jegyzetapparátus munkálatainak eredményei, valamint a jövőbeli műinterpretációkat motiváló értelmezés- és hatástörténeti vizsgálódások tanulságai fogalmazódnak meg.

Érdeemes ez esetben is a címként kiemelt idézet teljes szövegkörnyezetét felidézni:

A jó olvasót tulajdonképpen ugyanaz teszi, ami a jó filológust: a gondos elmerülés a részletekben, a lényegnek biztos meglátása, a bőséges és önkénytelen asszociációk, türelem, sőt bizonyos mértékű alázatosság s végül az éber, sohasem lankadó és tág körű érdeklődés. Mindennek gyökere valami mély szeretetben van és szimpátiában az emberi gondolat iránt, mely magában is ritka, s a mai világban mindig ritkább lesz, mint a szeretet és szimpátia egyáltalán. Írók tudják azt, mily fehér holló a jó olvasó. Pedig olvasni: azaz mások lelkét megérteni és magunkba fogadni, talán egyetlen út a lelkek annyira kívánt egysége felé.

Babits 1922-ben Király György halála után, az egykori barátira és filológusra emlékezve jegyezte le ezeket a sorokat, melyeket akár olvasóként, akár filológusként (professzionális olvasóként) is érdemes mindenkor szem előtt tartanunk. Nemcsak a munkánkhoz elengedhetetlenül szükséges és elérni vágyott tudósi erények (gondosság, lényeglátás, asszociációs készség, türelem, a munka iránti alázat és folyamatos érdeklődés) miatt gondoljuk ezúttal is kiemelésre érdemesnek ezt a babitsi gondolatot, hanem az olvasásra és az irodalomértésre vonatkozóan megfogalmazott humanista eszmény miatt is, melyet nemcsak mint a Babits-életmű gondozói, hanem a költő – szeretnénk hinni – szellemi örökségének folytatói is magunkénak vallunk.

A szerkesztők

KÉZIRAT, KIADÁS, UTÓÉLET

Born to be digital?

Babits Mihály verseinek (1890–1905) hálózati kiadása

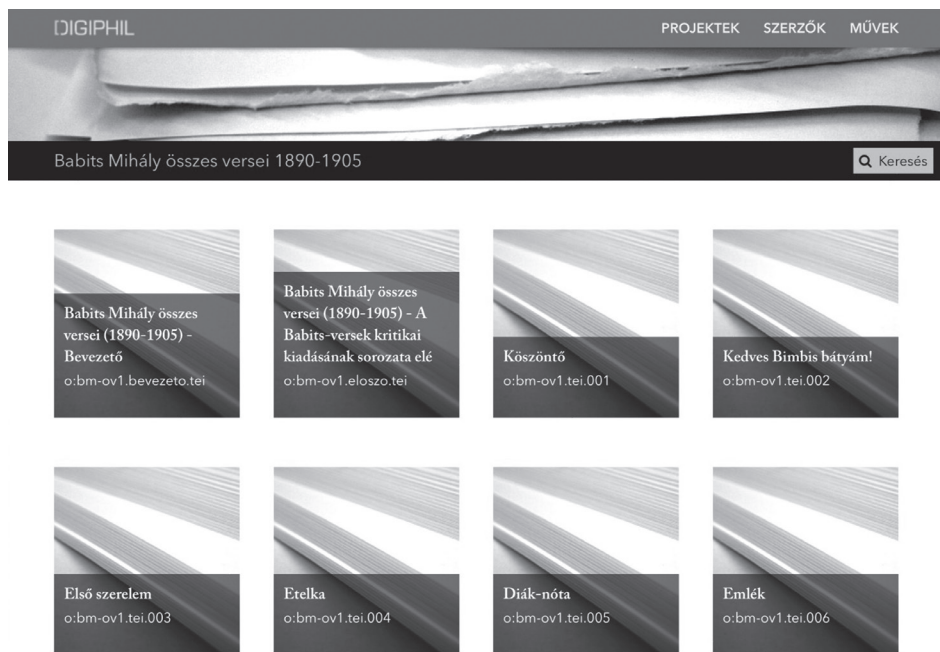
Nyomtatott és hálózati kiadás

A Babits kritikai életműkiadás kezdeményezése egészen 1980-ig nyúlik vissza. A három közgyűjteményben (Országos Széchényi Könyvtár, Petőfi Irodalmi Múzeum, MTA KIK Kézirattár) található hagyaték részletes, külön kiadványokban (kézirat-katalógus, Babits-bibliográfia, Babits életrajzi kronológia [utóbbi jelenleg 1920-ig]) történő földolgozását és dokumentálását követően – és részben azal párhuzamosan – a művek kritikai sajtó alá rendezése, földolgozása is elindult. A Babits Mihály életművének legjavát adó költészet tényleges kiadására azonban csak évekkel az ezredforduló után került sor. Kelevéz Ágnesnek a versek, kéziratok keletkezését célzó – s a textológia tudományának nemzetközi átalakulásával lépést tartó – kutatásai részben érthetővé teszik ennek okát, hiszen a kéziratos hagyaték számtalan nyitott kérdés forrása (volt).¹ A tény, hogy a 20. század egyik legjelentősebb magyar költői életművének kritikai földolgozása ennyit váratott magára, egyszerre tekinthető hátránynak és előnynek. Mostanra ugyanis a textológia tudománya újabb átalakuláson megy keresztül. A külön tudományággá váló *Digital Humanities* lényegében az emberiség szellemi örökségének a Gutenberg-galaxisétől jelentősen eltérő, hatékonyabb, jobb és gyorsabb megértését és megőrzését ígéri a hálózati térben. A Babits Kutatócsoport a 2020-as években már ennek szellemében folytatja munkálatait: párhuzamosan dolgozik az életmű nyomtatott és digitális megjelenésén, s ezt rövidesen már *born-digital* kiadványokkal igazolja, azaz nem korábban megjelent, nyomtatott kiadásoktól

1 KELEVÉZ Ágnes, *A keletkező szöveg esztétikája: Genetikai közelítés Babits költészetéhez* ([Budapest]: Argumentum Kiadó, 1998). S utóbb: KELEVÉZ Ágnes, *Esti kérdések: Irodalomtörténeti nyomozás Babits költészetében* (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2021).

halad a digitalizált, informatizált, majd digitális kiadás felé,² hanem egyidejűleg dolgozza ki az egyes kritikai kötetek hálózati és papíralapú változatát.³

Babits Mihály költészetének kritikai kiadása időrendben halad.⁴ 2017-ben jelent meg az Argumentum Kiadónál Somogyi Ágnes és Hafner Zoltán szerkesztésében a legkorábbi költeményeket tartalmazó kritikai kiadás. Időközben 2021-ben, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének Magyar Tudomány Ünnepi konferenciáján került sor a DigiPhil munkacsoport projektjeinek részeként a kiadás hálózati béta változatának bemutatására.

1. kép. A kötet anyagának előnézete a béta verzióban

- 2 Vö. FELLEGI Zsófia, „Átmenet az analógból a digitális filológiába: médiumváltás? Madách Imre: *Az ember tragédiája*: Szinoptikus kritikai kiadás”, *Helikon* 67 (2021): 84–102, különösen: 91–93.
- 3 A projekt alakulásáról lásd KÁLI Anita, „A Babits-versek kritikai kiadásának digitális filológiai lehetőségei”, in „*Salakos szesz, tölcserrel és szűrőpapírral*”: *Tanulmányok a Babits-kritikai kiadások filológiai és textológiai kérdéseiről*, szerk. KELEVÉZ Ágnes, MÁTYUS Norbert és SZÉNÁSI Zoltán, 197–205 (Budapest: Ráció Kiadó, 2022).
- 4 Ennek indoklását lásd KELEVÉZ Ágnes, „A Babits-versek kritikai kiadásának sorozata elé”, in BABITS Mihály, *Összes versei: 1890–1905: Kritikai kiadás 1.*, kiad. SOMOGYI Ágnes, jegyz. és magyarázatok HAFNER Zoltán, 13–47 (Budapest: Argumentum Kiadó–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2017), 24–26.

A Babits-kötet szövegét a nyomdai PDF alapján Varga Szilvia TEI XML jelölőnyelvi eljárással rögzítette, ezek után került sor a megjelenítési, kódolási hibák javítására, a technikai anomáliák felderítésére. Ez az anyag ilyen formájában digitális kiadásnak nem, leginkább informatizált változatnak volt nevezhető, mivel még több ponton örökölte a nyomtatott változat kritikai apparátusát.

A hálózati kiadások káráról és hasznáról, a klasszikustól egészen eltérő, zömében üdvösebbnek tekintett tulajdonságairól általában sok beható honi és küllhoni tanulmány született, amelyeknek jelen vizsgálat mellett még részleges szemlézése is kimerítő lenne; ezért a következőkben esettanulmány jelleggel mutatom be a két eltérő médiumban megvalósuló Babits-kiadás különbségeit.

A szóban forgó kiadványnak már jó ideje tervben volt hálózati verziója, akkor, amikor még nem lehetett sejteni, hogy a 2017-ben megvalósult nyomtatott kiadás jórészt gyorsan elévül.⁵ 2018 végén került elő ugyanis a Babits Mihály által Osvát Ernőnek küldött *Levelek Irisz koszorújából* című verseskötet kézírata, amely a kötetben megjelent több verset is érint, s azok további szövegforrásait és ezeken belüli változatait hozta napvilágra.

Az elavulás veszélye sajnos állandó, különösen huszadik század eleji anyagok esetében: a világháborúk éppúgy veszélyeztették a kéziratok, hagyatékok, gyűjtemények fönmaradását (lásd például a Baumgarten könyvtár sorsát), mint a szerkesztőségek, szerkesztők, akik gyakorlati szempontokat követve, funkciójuk betöltése után nem őrizték meg a szerzői levonatokat. Éppen az utóbbira hivatkozva nevezi Kelevéz Ágnes „szenzációsak” az előkerült anyagot.⁶ Az tehát majdnem világos, hogy kritikai kiadások sosem készülnek, ha a kutatócsoportok a lappangó anyagok előkerülésére várnának, ráadásul, mint ez az eset is bizonyítja, megsemmisültnek hitt dokumentumokról is kiderülhet, hogy mégis léteznek.

Ebből a távlatból valóban állítható, hogy a hálózati kiadások hatalmas előnyben vannak a klasszikus papíralapúakkal szemben, hiszen ilyen értelemben nem tudnak elévülni. Az előkerült anyaggal a Babits-kötet hálózati kiadása szabadon bővíthető, noha még ekkor sem lesz „hiánytalan”, hiszen a *Memento* című vers leadott változata például ebben az előkerült anyagban sincs benne.⁷

Alapvető cél Babits korai verseinek olyan verzióját megjeleníteni a DigiPhil oldalán, amely a már eleve hálózati körülményekre tervezett, *born-digital* kiadá-

5 Uo., 29.

6 KELEVÉZ Ágnes, „Új forrás a fiatal Babits kötet szerkesztési módszeréhez: Előkerült a *Levelek Irisz koszorújából* kötet szerkesztői kézírata”, in KELEVÉZ, *Esti kérdések*, 146–171, 149.

7 Uo., 153.

sokhoz közelít, ahogy az a Babits Mihály költeményeit földolgozó kritikai kiadás sorozat harmadik kötetétől valósul majd meg.⁸

Szövegeközlés

Ahogy az imént leírtakból talán már egyértelművé vált, a 2017-ben kiadott és a készülő⁹ hálózati kiadás között nem csak mediális sajátosságok okozta eltérések vannak. A legalapvetőbb különbség a két kiadás között, hogy a nyomtatott kiadás minden egyes vers esetében megállapított¹⁰ alapszöveget közöl, amely jegyzetek nélküli, tiszta olvasói szöveg, a szövegvariánsokat pedig az egyes költemények utáni jegyzékbe iktatja, amely a terjedelmesebb, több kézirattal rendelkező, ismertebb, később többször is megjelent költemények esetén olykor több oldalra rúg – így például a *Strófafák a wartburgi dalnokversenyből* (284–287), a *Baba* (390–396) vagy *A halál automobilon* (402–406) című versek esetében.

	elzett/	k ₁		63.	baja	HUV
	elzett:	k ₂		láng –	k ₁	
45.	szemle/	k ₁	HUV	láng –	k ₂	
	szemle/	k ₁		láng –	k ₁	HUV
	elavult	k ₁ k ₂	I, I ₁	láng –	k ₁	HUV
47.	magprof	k ₁		Mi	k ₁	HUV
	nyel/	k ₁		Mi [nagy kezdőbetűtől írt]	k ₁	
	sorog/	k ₁	HUV	vadul	k ₁	HUV
	sorog/	k ₁	I, I ₁	lapot,	k ₁ k ₂	
	sorog/	k ₁		vérkez,	k ₁ k ₂	HUV
48.	ó	k ₁ k ₂	I, I ₁ , I ₂	csordulniak	k ₁ k ₂	I, I ₁
	Ó aj	k ₁	HUV	figyelműs	k ₁	
	aj csoda	k ₁	I, I ₁ , I ₂	A	k ₁	
	aj csoda	k ₁	HUV	A	k ₁	HUV
49.	ó	k ₁ k ₂		el,	k ₁ k ₂	HUV
	Ó	k ₁	HUV	vég,	k ₁	
	aj	k ₁	I, I ₁ , I ₂	el –	k ₁	
	aj	k ₁	HUV	pitall	k ₁	I, I ₁
	gyönyörűség,	k ₁ k ₂	I, I ₁ , I ₂	kínunk	k ₁ k ₂	I, I ₁ , I ₂
2. alcím:	gy	k ₁ k ₂	I, I ₁ , I ₂	égyre	k ₁ k ₂	
50.	Tudod,	k ₁ k ₂	HUV	nücem	k ₁	HUV
	éj	k ₁ k ₂	HUV	a	k ₁	I, I ₁ , I ₂ , V
51.	lgye	k ₁	I ₁	éj!	k ₁	
	lgye	k ₁		éj! [é írt]	k ₁	
	Hags.	k ₁		éj!	k ₁	HUV
	lgye	k ₁		katalom,	k ₁	HUV
52.	A	k ₁ k ₂	HUV	katalom	k ₁	HUV
	lgye	k ₁ k ₂	HUV	éj!	k ₁	
53.	Jelen:	k ₁ k ₂	HUV	éj! [é írt]	k ₁	
	Itala	k ₁ k ₂	HUV	katalom –	k ₁	
	bor [a pont betűtől]	k ₁		katalom	k ₁	HUV
	bor	k ₁		vagyomnal [az az jav. ebből al]	k ₁	
	S [jav. ebből a]	k ₁		állokak	k ₁ k ₂	HUV
	vér –	k ₁		nehed, [és a d jav.]	k ₁	I, I ₁
55.	déjed.	k ₁	HUV	nehed,	k ₁ k ₂	
	déjed	k ₁		s élettel [jav. ebből-égy]	k ₁	
56.	szemjézem,	k ₁ k ₂	HUV	csinosított	k ₁	
	még azon,	k ₁ k ₂	HUV	égyre	k ₁	
57.	szem	k ₁	HUV	– égyre [a gondolatlet betűlva]	k ₁	
	vérre,	k ₁		szemjézem –	k ₁	
58.	Harcidaf	k ₁	HUV	jegyzet:	k ₁	
	énekom,	k ₁		[László, akik s verben is porogóffát akarnak majd látni.		
	énekom,	k ₁		A halta bonak tisz. E vers ellen magas művészi cél, s így		
60.	énekom,	k ₁		s a m. le k. e. t. értékelésének. Itt tudomásul veszem, hogy csak egy sort		
	énekom,	k ₁		is más célból írt vagy piszkos forrásköbba méretre a tollat:		
62.	énekom,	k ₁ k ₂	HUV	iszogom én méretre.)	HUV	

2. kép. Részlet a kötet egyik versének terjedelmesebb jegyzékéből

8 Lásd KÁLI, „A Babits-versek...”

9 Jelen tanulmány lezárásakor (2022 tavaszán) a kiadás lektorálása, így élesítése is, folyamatban van.

10 Az adott vers fennmaradt anyaga alapján az *ultima manus* vagy az *ultima editio* elvének megfelelően. KELEVÉZ, „A Babits-versek...” , 28.

Ezzel szemben a digitális kiadásban minden szövegforrás, saját szövegvariánsaival önálló ablakban jelenik meg. Ez a kettősség rögvest több változtatást is szükségessé tesz a nyomtatott kiadáshoz képest, amely nélkül filológiailag téves szövegek keletkeznének. Mivel a hálózati kiadásnak minden szövegforrás pontos megjelenítését kell nyújtania, olyan különbségeket is jelezni kell szövegszerűen, amelyekre a nyomtatott kiadás jegyzéke csak általánosan utal a vers szövegvizsgáló jellemzésében, tehát minden előfordulást nem tüntet föl. Ilyen a gyakorlati okokból a jegyzéket megelőző kritikai jegyzetben említett sorkezdő nagy- és kisbetűk szövegforrásonként eltérő váltakozása, vagy az egykorú helyesírást követő kiadásnak a *cz* alakváltozat föl-tüntetését megelőző eltérése.¹¹ A forrásokat önállóan megjelenítő hálózati változatnak természetesen rekonstruálnia kell mindezeket, máskülönben kontaminációt követ el.

The screenshot shows the DIGIPHIL interface for Mihály Babits' works (1890-1905). On the left, a list of 13 versions (I. to XIII. VERZIÓ) is shown with status indicators (BE, KI). The main area displays the poem 'A lírikus epilógja' with several overlapping windows showing different versions of the text. The top window shows the title 'Csak én' and the beginning of the poem. A smaller window titled 'Verzió: VII. - Graggör 1922 (Ah)' shows a specific version of the text. The bottom window shows the full text of the poem with line numbers and various annotations.

3. kép. *A lírikus epilógja* című vers egyes szövegforrásai a béta verzióban

11 Ennek vitatható voltáról lásd SZÉNÁSI Zoltán, „Babits Mihály összes versei, 1, 1890–1905: Szerkesztette Somogyi Ágnes és Hafner Zoltán, a bevezető tanulmányt írta Kelevéz Ágnes (Budapest: Argumentum Kiadó – MTA BTK Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2017), 468 l.”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 6 (2018): 823–830, 828.

Annál különösebb a helyzet, amikor Babits lényegében saját maga mossa össze a szövegforrásokat, legalábbis fizikai értelemben,¹² valahányszor egy korábbi kéziratot leragaszt egy későbbi megjelenés szövegkivágatával. Ráadásul nem mindig precízen, vagyis olykor néhány autográf szövegi toldalékot nem sikerül eltakarnia. Tény, és egyben megtévesztő ebben a helyzetben, hogy egy bizonyos alkotás tisztázata általában akkor is kéziratnak (volt) szokás nevezni, ha az „vegyes technikával” készült, vagyis nyomtatott és írott részeket is tartalmaz(ott), tehát különböző (időbeli) rétegeket kever(t) egymással.¹³ Babits is nyilvánvalóan ilyen funkcionális értelemben kezelte a kéziratot, és a tisztázatok tartalmazó *Angyalos könyvet*, amely szemléletet a kritikai kiadás a nyilvánvaló időbeli eltérés, a szövegforrások különbsége miatt nem követhet, hiába értelmezhető lényegében autográf törlésként az, amit a nyomtatott verzióval leragasztott. Ilyen például az *Olvadás közben* című vers:

az 1–4. és a 13–14. sor tintaírású tisztázat, az 5–12. sor nagyobb része csak nyomtatott formában olvasható, mert Babits a vers első megjelenésének lapkivágatát – a *Politikai Hetiszemle* 1907. szeptember 22. 12. oldalának egy részét – saját kézírására ráragasztotta (a 6. és a 8. sor végéről néhány betűnyit, továbbá a 12. sor záró írásjelét, illetve annak egy részét a kivágat nem fedte le).¹⁴

A digitális kiadás ezekben az esetekben – mivel a leragasztás alatti szövegrészek lényegében olvashatatlanok – törlésként értelmezi a leragasztást adott szövegforráson belül, a szöveghordozó vegyes médiumát pedig egy kritikai megjegyzéssel teszi érthetővé, továbbá jelzi, hogy Babits melyik szövegforrással – azaz melyik nyomtatott megjelenéssel – ragasztotta le az adott részt, amelyet ennek megfelelően a töröltnek tekintett kézirat rész javításaként tüntet föl, éppúgy kezeli tehát, mint azokat az eseteket, amikor egyszerű tintás áthúzásról van szó. Tény, hogy az *Angyalos könyv*, amelyben ez a szövegváltozat is található, olyan *scrapbook* jellegű ölti, amelybe olykor autográf, tintával írt kéziratmásolatok is be lettek ragasztva (hogy több másoló és datáló kéz meglétéről most ne essék szó), ám nem minden ilyen palimpszesztus, vagyis nem mindegyik takar el korábbi szövegforrást.

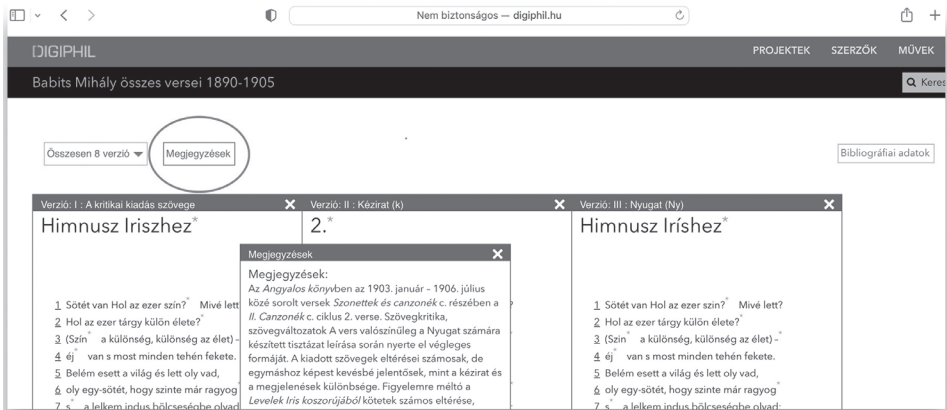
12 A szövegforrás, szövegváltozat és a fizikai hordozó dilemmáiról lásd MIHÁLY Eszter, „A szöveg az anyag fogságában, avagy mi a szövegváltozat”, *Literatura* 47 (2021): 51–70.

13 E jelenségből levonható tágabb és termékenyebb összefüggésekről lásd különösen a következő magyar esettanulmányt: WIRÁGH András, „Korszerűtlen filológia, avagy a tárcanovellától a szövegatlaszig: Cholnoky László publikálási praxisa: *Éjszaka*”, *Irodalomtörténet* 97 (2016): 204–215.

14 BABITS, *Összes versei*, 242.

Kritikai apparátus

A kritikai apparátus a nyomtatott kiadásban a szövegekölzléseket követően található. Egy részük szöveges összefoglaló, más részük jegyzék jellegű. A „Kézirat, megjelenés” című rész tájékoztat a szövegforrás(ok) meglétéről, hollétéről, állapotról, keletkezési idejéről. Ezt követi a „Szövegkritika, szövegváltozatok” az alapszöveg kiválasztásáról, amely egyéb szövegekölzléssel kapcsolatos döntésekről is értesíti az olvasót – ide kerülnek például a már említett, átfogóbb javítások, mint a *c–cz* változattal, illetve a sorkezdő betűvel kapcsolatos megjegyzések is. Ezt követi a „A költő javításai” című rész, ha van ilyen; tekintve, hogy a fennmaradt kéziratok ebből az időszakból jórészt tisztázatok, az olvasó az első kötetben kevés esetben találkozhat vele, s akkor is csak egy-két példát láthat. Majd a „Szövegeltérések” jegyzéke az adott sorok variációit jelzi a különböző szövegforrásokban, amely ez utóbbiak számától és változatosságától függően néhány példától a több oldalas listáig terjedhet. Ezt követi minden esetben a „Keletkezéstörténet”, amely a föltételezett, forrásokkal dokumentált alkotói indíttatástól a nyomon követhető szövegalakuláson át az adott költeményben szereplő motívumokig terjed. Végül, ha a versszöveg indokolja, „Magyarázat” zárja a kritikai jegyzeteket, amely tárgyi és nyelvi magyarázatokkal látja el az olvasót.

4. kép. Az ablakokban lekérdezhető kritikai apparátus a béta változatban

A hálózati kiadásban a kritikai apparátus igen nagy része az egérmutatóval láthatóvá tehető: a szövegforrásokba közvetlenül integrált műveleti jel, továbbá az adott szöveghelyhez kapcsolt, egységesített, de szabadszavas kritikai jegyzet. Kisebb hányaduk külön ablakokban lekérdezhető, s úgy olvasható. Utóbbira péld-

da a nyomtatott változatban is koherens szöveggént megjelenő „Keletkezéstörténet”, amely jelenleg a „Megjegyzések”-re keresztelt fülön lekérdezhető minden egyes költemény esetében.

A Fellegi Zsófia által, *Oxygen* programban fejlesztett platformon a szövegközlés során műveleti jelként alkalmazható: a törlés, a beszúrás, a bizonytalan olvasat, az olvashatatlan és/vagy sérült karakter(ek), az áthelyezés, a beszúrás, a javítás, amelyek körülményei a műveleteken belül pontosíthatóak, például a beszúrás helye (alá, fölé, margón), a törlés típusa (satírozás, átírás), valamint az is megadható, ha esetleg nem Babits javításáról van szó (ez zömében datáláskor, címzés-kor fordul elő).

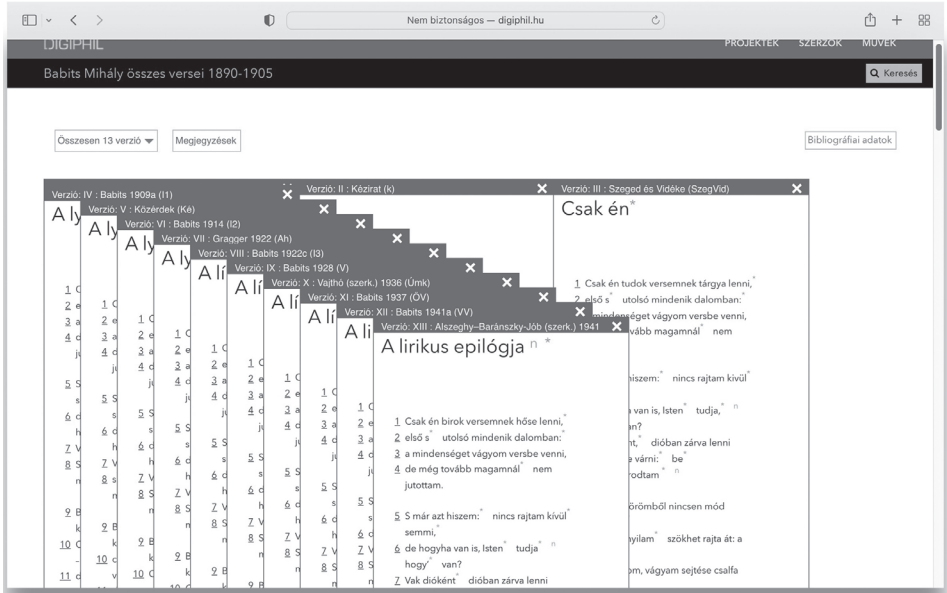
Vannak továbbá úgyszólván szabadszavas (de ugyanarra a javítástípusra egy-egy megfogalmazást alkalmazó) jegyzetek, amelyeket az adott szöveghelyen érvényesített műveletekhez lehet fűzni. Ilyen például az íróeszközüáltás, amely ezeknél a – zömmel tintaírású, tisztázatokot tartalmazó – kéziratoknál kevésbé jellemző, s egy-két javítást, néhol beszúrást érint. Ilyen továbbá az olyan azonnali javítás is, amely a nyomtatott kiadást követve úgy fogalmazódik meg: „más betűnek indult”. A hálózati kiadásban a külön megjeleníthető szövegforrások nem okoznak zsúfoltságot vagy átláthatatlanságot, miközben az önmagában megnyitott alapszövegben színek, vagy apró jelek (például egy szóra felső indexben helyezett *n* betű [azaz *note*] utal valamilyen jegyzetre) hívják föl a figyelmet arra, hogy a költemény mely pontjain rejtőznek variációk a különböző szövegforrásokban, s arra is, hogy ezek mely szövegforrások esetén azonosak.

n mondom reá: elég! s és több kell újra	ú s mit angyalid kara ki tud gondolni még:*	Z sohasem
	Z sohasem, sohasem mondom reá: elég!	8 örökké, nékem.
Isten,* bár tiéd a	8 «örökké más és más és több kell, több kell nékem.» örökké, újra más és	9 Szegény mennye
esi szemöldököd:*	több kell újra nékem ⁿ *	10 és százez
k, míg* egyszer	9 Szegény vagy*, Isten! bár tiéd a mennyeinek boltja,*	11 addig ját eltöröd;*
	10 ...	

5. kép. A szövegforrásban jelölt módosítások a digitális kiadás béta változatában

A nyomtatott kiadás alapszövegén ezzel szemben nincsenek jegyzetek, jelek, nyilvánvalóan a közeg lehetőségeit és az olvashatóság mértékét latra vető szerkesztői döntés eredményeként.

A hálózati kiadásban már-már alapkövetelménynek számít, hogy a különböző szövegforrások külön ablakban legyenek megjeleníthetőek, ez természetesen Babits költeményeinek digitális verziójában is így van. Nem ritka, hogy egy versnek tíz fölötti szövegforrása legyen. Ez azt jelenti, hogy kellő méretű képernyő-és kijelzőméretezés esetén kirakható akár minden változat.

6. kép. Az egyes szövegforrások egyidejű megjelenítése a digitális béta változatban

Könnyíti a helyzetet, hogy egy adott szöveghelyre kattintva vagy azt kijelölve, minden megnyitott változat ablakában ugyanaz a kiemelés érvényesül, tehát a képernyőn látható szövegretegben is van, ami vezesse az olvasó szemét.

További számottevő különbséget érdemes még említeni a két kiadást illetően, ez pedig a bibliográfia fogalma körül összpontosul. A hálózati kiadásban található egy fül „Bibliográfiai adatok” címmel minden versközlés ablakának jobb sarkában. Ebben egyfelől a metaadatok szerepelnek a nyomtatott kiadásra és a hálózati verzióra vonatkozóan, továbbá az adott vers filológiai adatainak jegyzék-szerű leírása található, vagyis azok az információk, amelyek a nyomtatott kiadás „Kézirat, megjelenés” részében szerepelnek, illetve a szóban forgó költemény összes létező szövegforrásának listája is ide került.

A hálózati kiadásban szereplő bibliográfia tehát merőben más, mint a nyomtatott változat függelékébe helyezett „Irodalom- és rövidítésjegyzék”. A digitál-

lis változat előnye nem csupán abban merül ki, hogy minden vers minden sora és minden szövegművelet szemantikusan be van azonosítva (például cím, alcím, versszak, verssor, karakter, valamint a szövegek változásainak, állapotának említett esetei stb.), hanem hogy a kritikai apparátusban említett minden úgynevezett reália – legyen az külső szövegforrás, személy, földrajzi név vagy dátum – is azonosítható, ilyen értelemben jelentéssel gazdagított karaktorsor. Babits Mihály a *Wikidata* adatbázisában a következő kódsornak megfeleltetett entitás: Q332482, amely azonosítóhoz alapvető adatoktól kezdve – ember, költő, magyar – megannyi sajátosság köthető. Ez annyit tesz, hogy az ékezetektől és a lejegyzőrendszerektől, tehát lényegében nyelvtől függetlenül mindenütt ugyanazt a személyt fogja jelölni. Vagyis az a betűsor, amelyet a magyar nyelven és kultúráján iskolázott emberek az egykor élt Babitscsal azonosítanak, a hálózati kiadásban egy kódnak felel meg, amely így lényegében újratemti a jelölését. Szekszárd hasonlóképp, például a GeoNames-adatbázisban földrajzilag a 3044760 számnak felel meg.

Mit látunk majd a hídon?

Végül már csak arról ejtenék szót, mi az, ami teljesen másképp működik a hálózati, mint a nyomtatott kiadásban. Már volt róla szó, hogy a papíralapú kötet igen gyorsan idejétmúlttá vált az Osvát-hagyaték kézirategyüttesének előkerülésével. Ennek az anyagnak a korábban ismerthez kapcsolása ugyan körültekintést igényel, a föllelt kéziratok átírását kívánja, ám a meglévő versek szövegforrásaihoz kapcsolásuk technikailag már nem jelent különösebb akadályt. *A lírikus epilógja* címen közismert, s a kritikai kiadásban ugyanezen a címen közölt versnek 12 szövegváltozata szerepel a 2017-es kiadásban; a hálózati kiadásban ugyanennek a költeménynek 13 *witnesse*, azaz szövegterve, szövegforrása van, mivel abba a kritikai kiadás megállapított alapszövege is beleszámít.

Az újonnan előkerült szövegváltozat egy új, a keletkezési időrendnek megfelelő számot kap a szövegforrások sorában, s mivel egyik meglévő változattal sem egyezik, tudniillik egy törölt címet is tartalmaz (*Epilóg*),¹⁵ egy új <rdg>-hez (tehát *reading*hez, azaz olvasathoz, itt: szövegforráshoz) kell rendelni. Az újonnan előkerült verseknek ugyancsak minden egyes sorát és szavát a többi szövegforráshoz viszonyítva kell teljes egészében bekódolni, így létrehozva az önálló, új szövegforrást.

15 Lásd KELEVÉZ, „Új forrás...”, 164–166.

```

230 <listWit>
231 <witness xml:id="I">A kritikai kiadás szövege</witness>
232 <witness xml:id="II">Kézirat (k)</witness>
233 <witness xml:id="III">Szeged és Vidéke (SzegVid)</witness>
234 <witness xml:id="IV">Babits 1909a (I1)</witness>
235 <witness xml:id="V">Közérdek (Ké)</witness>
236 <witness xml:id="VI">Babits 1914 (I2)</witness>
237 <witness xml:id="VII">Gragger 1922 (Ah)</witness>
238 <witness xml:id="VIII">Babits 1922c (I3)</witness>
239 <witness xml:id="IX">Babits 1928 (V)</witness>
240 <witness xml:id="X">Vajthó (szerk.) 1936 (Úmk)</witness>
241 <witness xml:id="XI">Babits 1937 (ÖV)</witness>
242 <witness xml:id="XII">Babits 1941a (VV)</witness>
243 <witness xml:id="XIII">Alszegehy–Baránszky–Jób (szerk.) 1941 (MK2)</witness>
244 </listWit>

```

7. kép. *A lírikus epilógja* szövegforrásai XML TEI kódsorban

```

265 <head type="title">
266 <app>
267 <lem wit="#I #VIII #IX #X #XI">A lírikus epilógja</lem>
268 <rdg wit="#II">I.</rdg>
269 <rdg wit="#III">Csak én</rdg>
270 <rdg wit="#IV #V #VI #VII">A lyrikus epilógja</rdg>
271 <rdg wit="#XII #XIII">A lírikus epilógja
272 <note type="critic">tartalomjegyzékben</note>
273 </rdg>
274 </app>
275 </head>

```

8. kép. *A lírikus epilógja* címváltozatai az egyes szövegforrások szerint XML TEI kódsorban

Összességében tehát, bár a digitális (kritikai) kiadásokat folyamatosan érő – elsősorban a fejlesztéssel, konvertálással, megjelenítéssel és a nem statikus állapot hátrányaival kapcsolatos – kritikák nyomán a hálózati közléseknek még van hova fejlődni, Babits korai költeményei kritikai kiadásának „versenyét” láthatóan nem a klasszikus, papíralapú változat nyerte. Ugyanakkor, ha e legkorábbiiban nem is, egészen korai kötetekben vannak olyan *versformák*, vagy azokhoz kapcsolódó javítások, amelyekkel a szemantikai alapon működő TEI XML jelölőnyelv, ha műnemek, műfajok azonosítására képes is, nem igazán tud mit kezdeni.

A forma itt szó szerint, a szövegre értendő. A képi elrendezést megvalósító fájlok és szoftverek, valamint a jelentésalapú kódolás technikai környezete ugyanis – legalábbis a technika jelen állása szerint – nem összeegyeztethető egyazon szövegtípuson, kiadáson belül. Így a nyomtatott változatban látható versek vizuális megjelenésének különbségei végtére nem érzékelhetők a digitális kiadásban. Elena Pierazzo, aki a digitális kiadások esetében a kritikai, tudományos kiadások kultuszát kérdőjelezi meg, s a forráskiadások létjogosultsága mellett érvel, a szövegtípus elrendezésétől különböző, a *layout*-ot (megjelenést) alkalmazó forráskiadások melletti érvként éppen a francia képverseket hozza föl példának.¹⁶

Természetesen kritikai kiadás helyett nem lehet egyszerűen a forráskiadás mellett dönteni, hiszen mindegyik egész más elvárásokat érvényesít és elégít ki. Tény, hogy Babits Mihály költeményeinek időrendben történő kiadása a kötet-szerkezettől független, különféle versanyagot szervez az adott kritikai kötetekben, melyeket keletkezésük közelsége határoz meg. A *Vakok a hídon* című, későbbi (1912), vizuálisan szervezett költemény esetében, amely előreláthatóan az első *born-digital* kritikai kötetben szerepel majd – vagyis, amelynek előbb készül majd el a digitális változata, mint a nyomtatott –, végképp perdöntővé válik a megjeleníthetőség. Persze, szerencsére, mindig akad megoldás, lehetőleg az, amelyik a legkevesebb tudományos adatvesztést okozza. A hálózati kiadások végső állapotukban ugyanis tartalmazznak majd minden egyes szövegforráshoz digitális fotómásolatot is. Így a szövegtípus nyelv segítségével nem marad értelme(ze)tlen, szemantikailag azonosítatlan karaktersorozat a versszöveg s annak autográf javításai és változatai, miközben az olvasónak a szövegre hozzáadott értelméről sem kell lemondania – amint megnyit egy újabb ablakot.

16 Elena PIERAZZO, „Digital Documentary Editions and the Others”, *Scholarly Editing* 35 (2014): 1–23, 15.

Bergsontól József Attiláig

A *Cigánydal* keletkezés- és hatástörténete

Babits Mihály *Cigánydal* című költeménye 1911-ben keletkezett, első közlésére ugyanebben az évben került sor: négy másik Babits-verssel együtt a *Nyugat* szeptember 1-jei számában jelent meg,¹ majd bekerült az 1916-os *Recitativ* kötetbe is.² A kötetbeli közlés *Fogarás* ciklusa is jelzi, hogy a mű Babits fogarasi tartózkodása alatt született, igaz – ahogyan látni fogjuk –, a keletkezést szekszárdi élmények is inspirálták.

Rába György szerint a vers a bergsoni ihletforrás teljes értékű felhasználása és kifejezése. A *Cigánydal* „lírai mítosz”, „sorsének”, mely egy bizonyos életformáról tudósít, s az ábrázoláson túl szimbolikus jelentést is magában foglal. Ezt Rába akként fogalmazza meg, hogy „a folklorisztikus ecsettel megelevenített vándor cigányasszony az életlendületet megtestesítő látványként a korlátozatlan szabadság szimbólumává nő.”³ Az életlendület bergsoni fogalmáról a későbbiekben még lesz szó, egyelőre annyit érdemes jelezni, hogy a nomád életmódra berendezkedett, rajkójával vándorló cigányasszony versbeli története a közösségről való leszakadást, a stabilitás és az állandóság elutasítását jelképezi, mely persze többféle értelmezési pozícióból is olvasható. Egyrészt a szabadság és a merev konvencióktól való elhatárolódás pozitív töltettel társul, másrészt viszont az így kialakított élethelyzet kiszolgáltatottságot, gyökértelenséget is implikál, melyre maga a vers figyelmeztet: „Ne felejtse, hogy ágrul lettél / szederfa alatt születél / s

1 BABITS Mihály, „Cigánydal”, *Nyugat* 4 (1911): 2:364–366. A *Cigánydal* a *Levél Tomiból*, a *Szent Mihály*, a *Bolyai* és a *Spleen* című versekkel együtt jelent meg.

2 BABITS Mihály, „Cigánydal”, in BABITS Mihály, *Recitativ*, 9–11 (Budapest: Nyugat Szépirodalmi Szemle kiadása, 1916).

3 RÁBA György, *Babits Mihály*, Nagy Magyar Írók (Budapest: Gondolat Kiadó, 1983), 65.

mint a röpke mag az ágrul, / úgy leszakadsz majd anyádrul / se apád, / se anyád, / se országod, se tanyád.⁴

Ha életrajzi keretben helyezük el a *Cigánydalt*, különösen fontos a megírás helyszíne, Babits fogarasi tartózkodását ugyanis száműzetésként élte meg – nem véletlenül írt verset *Levél Tomiból* címmel 1908-ban, melyben fogarasi áthelyezését Ovidius kitoloncolásával kapcsolja össze. Fogarasi tanárkodása alatt magányosan, a világtól elszakítva teltek a napjai: a nagy távolság megnehezítette az irodalmi életbe való bekapcsolódást, s egyben ellehetetlenítette a folyamatos jelenlétet. A vers *Nyugat*beli közlésének időpontja is szimbolikus jelzése egy korszak lezárultának: Babits 1911 szeptemberében már elhagyta Fogarast, kilépett a „tehetségfojtogató légkörből”,⁵ hogy ha még nem is teljes mértékben, de már sokkal inkább az irodalomnak szentelhesse magát. A szabadság eszményét hirdető *Cigánydal* ekként válhat a megírás idején még megrekedt, a külső körülmények által egy adott szituációba kényszerített, az önmaga számára ideális életvezetésben korlátozott én személyes vallomásává. A vallomásos jelleget az sem kérdőjelezi meg, hogy a vers több pontján egyenes idézettel találkozunk: ennek nem az eltávolítás vagy a kizökkentés a funkciója, a két különböző megszólalásmód hasonló alkalmazása épphogy a személyességet, a bensőséges hangulatot erősíti fel.

Németh G. Béla szerint a *Cigánydal* Babits „egyik legstilizáltabb, legzeneibb szerkezetű, leginkább epiko-lirikus zártságú verse.”⁶ Felhívja a figyelmet a rondóforma használatára is, mely ebben az esetben sajátos változatot alakít ki, tehát nem követi hűen az eredeti francia formát. Babits tizennégy soros szakaszok helyett tizenöt sorosokká tördeli a verset, hangzásban ugyanakkor megmarad tizennégy soros formájúnak.⁷ Zeneisége a folklór-tematika miatt a népdalok mintakövetése felől is megközelíthető. A *Cigánydal* népdalszerűségét a sűrű ismétlések, illetve az ütemhangsúlyos verselés jelzik. A versszöveg hangzásában továbbá az alkalmazkodó ritmusú, új stílusú népdalokra jellemző nyújtott ritmusos olvasásnak is teret enged, tehát nem szimmetrikus, negyedes ütemű lüktetés, hanem a szótaghosszok függvényében alakuló ritmika jellemzi – a vers voltaképpen egy népdal (vagy népies műdal) szövegeként is megállná a helyét, azzal a megszorítással,

4 BABITS Mihály, „Cigánydal”, in BABITS Mihály, *Összes versei 1902–1937*, Babits Mihály összegyűjtött munkái 1, 149–150 (Budapest: Athenaeum, 1937), 149.

5 A napisajtó érzékletesen írta le a fogarasi tanárkodás körülményeit, amikor Babits rég várt újpesti áthelyezését kommentálta. Lásd pl. [n. n.], „Fogarastól Újpestig”, *Világ*, 1911. szept. 22., 17.

6 NÉMETH G. Béla, „Mindenütt csak kék az ég: Az egyetemesség és viszonylagosság költői élménye a fiatal Babitsnál”, *Új Írás* 26, 1. sz. (1968): 92–105, 99.

7 Uo.

hogy ez esetben nem visszatérő szerkezetű, négysoros formáról, hanem egy sajátos rondóformát és a népdalok alkalmazkodó ritmusát ötvöző megoldásról van szó.

A keletkezés körülményei

Szilasi Vilmos saját *Recitativ*-példányának bejegyzése szerint a *Cigánydal* keletkezésének időpontja „[1]911. tavasz.”⁸ Ennél részletesebb adatokkal is rendelkezünk Babitsról, aki Szabó Lőrincnek tett visszaemlékezésében számol be a vers keletkezési körülményeiről:

Fogarason írtam. Akkor valami módon a pisztráng-halászatot néztem. Ott volt egy ismerősömnek egy nagy pisztráng halásztelepe, Bet[h]lenben. Délután volt. A cigány-motívumot Fogaras melletti más helyen, a cigánytelep adta. Útközben eszembe jutott. Ez a vers szegény Kaffka Margitnak tetszett nagyon. Ő kitűnő írónk, letagadhatatlanul. Szép vers ez azért, nagyon. „Csipőn kötve” – ezt én Szekszárdon láttam, Szekszárdon [sic!]. Egy balladafordításom refrénje ez: „Jár a szél és zörg az ág”.⁹

Sem a Szabó Lőrincnek tett visszaemlékezést közlő Gál István, sem az azt citáló kronológia nem tér ki az idézett szakasz utolsó állítására, mely szerint Babits egy balladafordításából kölcsönözte volna a *Cigánydal* első strófájának záró sorát. A kutatás jelen állása szerint már nincs információnk olyan Babits által fordított balladáról, melyben részben vagy egészben feltűnne az idézett sor. Ugyanakkor, figyelembe véve azt, hogy Babitsnak a versek keletkezési körülményeire vonatkozó visszaemlékezései több esetben is csalókák,¹⁰ előfordulhat, hogy Babits tévesen jelölte meg a saját lírai műhelyében fogant verssor pontos helyét. Az 1906-ban született, a szerelmespárokat titokban összeadó kovács történetéről szóló *Gretna Green* című versben – igaz, nem ismétlődő szakaszként – olvasható egy sor: „hüs az árny és zörg az ág”.¹¹ A *Cigánydal*hoz ugyanakkor nem csupán a részleges szö-

8 Babits filozófus barátjával, Szilasi Vilmossal osztotta meg három verseskötet költeményeinek, köztük a *Recitativ*ban megjelent művek keletkezési időpontját. Ezeket a dátumokat Babits a nyomtatott versek mellé vagy alá írta, más esetekben diktálta. Lásd KELEVÉZ Ágnes, „Babits vallomása Szilasi Vilmosnak versei keletkezéséről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98 (1994): 743–757, 755.

9 GÁL István, közl., „Babits egyes verseinek keletkezéséről”, *Irodalomtörténet* 57 (1975): 443–462, 453.

10 Ezt Kelevéz Ágnes meggyőzően bizonyította. Lásd KELEVÉZ, „Babits vallomása...”, 745.

11 BABITS Mihály, „Gretna-Green”, in BABITS, *Összes versei...*, 166–167. Rába a *Cigánydal*t elemezve refrénként hivatkozik a versben ismétlődő szakaszokra (RÁBA György, *Babits Mihály költészete 1903–1920* [Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981], 332), ám Kemény Gábor pontosítja Rába megállapítását: valójában nem refrénről van szó, hiszen az ismétlődő sorok nem minden versszakban

vegszintű egyezés kötheti, hanem epikus vers-jellege, három strófájának páros rímélése, valamint az ütemezése is, hiszen a trocheusi lüktetésű *Gretna Green* több verssorához hasonló az ütemhangsúlyos (magyaros) ritmusú *Cigánydal*: „Zörg az ág és zug a szél / Cigányasszony útrakél” (*Cigánydal*);¹² „Kék az ég ma, zöld az ág – / Milyen messze, más világ!” (*Gretna Green*).¹³ Mindez persze csupán feltételezés; könnyen megeshet, hogy Babits egy valóban létező, kéziratban maradt balladafordításra utal, mely lappang vagy megsemmisült.

Babits Fogarason a Lenkert nevű utcában lakott, itt bérelt szobát a 30. számú házban. Munkahelyére, a gimnáziumba a Cigóniának vagy Cigániának nevezett cigánytelepen keresztül is eljuthatott, erre utal a Szabó Lőrincnek tett visszaemlékezésében. Rába György mutat rá, hogy Fogarasnak erre a részére érkezett a pénteki vásárnapokon sátoros cigányok egy csoportja, mely esemény és látvány szintén ihletője lehetett a versnek.¹⁴ Róna Judit kronológiája Rába nyomán egy világirodalmi előzményt is megjelöl: Jean Richepin *Un vieux lapin* című, egy csavargó gondtalan bolyongását tematizáló életképe is összefüggésbe hozható a Babits-verssel.¹⁵

A kézirat(ok)

A versnek két kézírata maradt fenn.¹⁶ Az *Angyalos könyv* 141. fóliójának verzóján olvasható k₁ csonka kézirat,¹⁷ mely eredetileg teljes volt, de a kéziratgyűjteménynek ma már egy oldala hiányzik. A vers a „mindenütt csak kék az ég” sorig tart (30. sor), a többiből csak a 44–46. sorok elején álló három tagadószó olvasható.

fordulnak elő. Lásd KEMÉNY Gábor, „»...dudás a fuvolást...«: (Babits-motívumok József Attila-versekben)”, in *József Attila, a stílus művésze: Tanulmányok József Attila stílusművészetéről*, szerk. SZIKSZAINÉ NAGY Irma, 36–48 (Debrecen: Debreceni Egyetem, 2005), 39–40.

12 BABITS, „Cigánydal”, 1937, 149.

13 BABITS, „Gretna-Green”, 166.

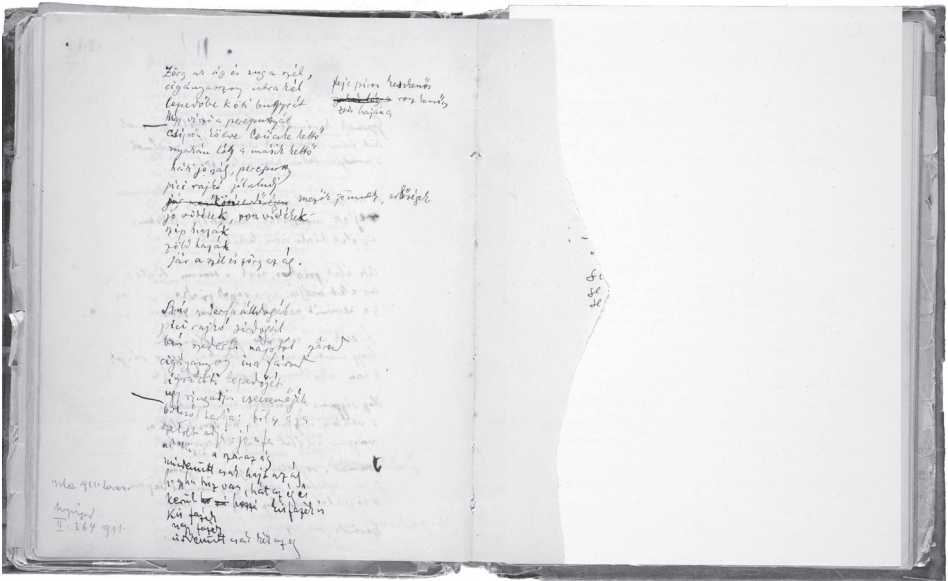
14 RÁBA, *Babits Mihály költészete...*, 329.

15 RÓNA Judit, *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája 1909–1914*, Babits-kronológia 2 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet–Balassi Kiadó, 2013), 298. A kronológia szintén Rába nyomán *Le vieux lapin*ként hivatkozik a műre, s [*Egy vén/ravasz*]-ként fordítja a címet. A versszöveg ismeretében helyesebbnek tűnik az [*Egy vén/öreg nyúl*], de még inkább az [*Egy vén/öreg ürge*] címfordítás. Rába néhány szövegszintű párhuzamot is felmutat a *Cigánydal* és a Richepin-mű között. Lásd RÁBA György, *A szép hűtlenek: Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai*, Irodalomtörténeti Könyvtár (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 92.

16 A *Cigánydal* 4. versszakának 5–8. sora Babits Kardos Albertnek írt keltezetlen, gépirásos levelén is fennmaradt (OSZK Kt., Fond III/88.).

17 OSZK Kt., Fond III/2356.

A kézirat tintairású fogalmazvány, s ahogy a javítások jelzik, a lejegyzés nem egy időpontban készült. A vers elején található sorok betoldásai jelölés nélkül a már leírt sorok mellett, a gerinchez közel olvashatók. Az ékezetést, valamint a központozást illetően a Babitsra jellemző következetlenségek figyelhetők meg. Az első versszakban több helyen egy-egy betű ráírásos javítása látszik, illetve több helyen k betű helyett K-t írt. A „tüzet” szó leírása közben kifogyott a tollból a tinta, a következő szótól kezdve a frissen bemártott tollal írt szöveg olvasható. A kézirat helyesírását a Babits-kéziratokra jellemző hibák, hiányok és következetlenségek jellemzik, amelyek elsősorban a központozásban és ritkábban az ékezetekben mutatkoznak meg. Néhol az egybe- és különírás is bizonytalan. A szerzői szándék felderítése még összehasonlításal is sokszor nehézkes. A dátum és az első megjelenés helyét Török Sophie ceruzairásos rájegyzéssel tüntette fel a fólió bal alsó részén: „Nyugat II. 364. [1]911.”

A kézirat átírása

- 1 Zörg az ág és zug a szél,
cigányasszony utra kél
|:feje piros keszkenős

<nyakán lóg a> |_t Lzsír haján a |_{ta} rossz kenőcs: |_t

- 5 lepedőbe Kőti bugyrát
úgy viszi a pereputtyát
csípőn kötve csücske kettő
nyakán lóg a másik kettő
háti jószág, pereputty
- 10 pici rajkó jól aludj

<jár mező «n és» Kőn erdőségen> |_t mezők jönnek, erdőségek |_{tj}

jó vidéke: |_n: |_t [K] |_t, rossz vidéke: |_n: |_t [K] |_t –

szép hazá: |_n: |_t [K] |_t

zöld hazá: |_n: |_t [K] |_t

- 15 jár a szél és zörg az ág.

Bús szederfa álldogál
pici rajkó sírdogál
bús szederfa naptól szárad
cigányasszony ina fárad

- 20 ágra kőti lepedőjét
ugy ringatja csecsemőjét
bölcsőt tartja: bölcs a fa
szedret adja: jó a fa
ád tüzet a száraz ág

- 25 mindenütt csak hajt az ág
hogyha tűz van, hát az ég is
kerül <ho> |_t <rá> |_t hozzá kifazék is

Kis fazék
 nagy fazék
 30 mindenütt csak kék az ég

[...]

se
 45 se
 se

[...]

Az átíráshoz használt genetikus jelek

$< >_{\tau}$	tintaírású szöveg áthúzása, helyére illesztett pótlás nélkül, az áthúzott szöveg a csúcsos zárójelben található
$: < >_{\tau} \lfloor \rfloor_{\tau} _{\tau}$	beillesztésen belüli olvasható kihúzás, a beillesztést vonal jelzi, a kéziratlapon elfoglalt hely, az íróeszköz indexekkel jelölve; a végleges szöveg a második jelpár között olvasható
$: _{\tau} \lfloor \rfloor_{\tau}$	betűtévésztés, -javítás, amelyet Babits nem áthúzással javított, hanem ráírt, olvasható tintaírással, az eredeti, első változat a vonalak között olvasható, a javított a második jelpár között
$< \ll \gg >_{\tau} \lfloor \rfloor_{\tau}$	tintaírású áthúzáson belüli áthúzás, az áthúzott szövegek a csúcsos zárójeleken belül található; a javított, a végleges szöveg a második jelpár között olvasható

A másik fennmaradt kézirat¹⁸ egy áthúzott tintaírású fogalmazványrészlet/törödék, négy sor variánsa, a fólió rektóján az 1911 nyarán született *[Nyári idill]* fogalmazványrészlete található. Az itt leírt négy sor – feltehetően végleges helyére, egy újabb tisztázatra kerülése után – egy halványabb függőleges, egy vízszintes és két ferde vonallal áthúzva. Ékezése, vonalvezetése gondosabb a másik kéziratnál, csupán a pontok kissé elhúzóttak. Szövege:

mesél neki rémeket
 dalol neki éneket:
 ági jószág, pereputty
 pici rajkó jól aludj

18 OSZK Kt., Fond III/1969/32.

Bergson és az életlendület

Ahogy fentebb utaltam rá, a *Cigánydal* bergsoni eredetét Rába már regisztrálta.¹⁹ Babits éppen Fogarason ismerkedik meg Bergson filozófiájával, figyelmét egyebek mellett az irányítja felé, hogy a francia tudós elméleteit nemcsak a tudomány, hanem a kreatív alkotók: írók és művészek által is kamatoztathatóknak tartja. A bergsoni szubjektív idő lírai kidolgozása számos Babits-versben tetten érhető, a legismertebb példa erre az *Esti kérdés* (ezen felül számos bergsoni ihletettséggű művet említhetünk, például a *Pictor Ignotus*, az *Alkonyi prologust* vagy az *Éji dalt*).

A *Cigánydal* bergsoni értelmezéséhez elsősorban nem Bergson, hanem sokkal inkább a Bergsonot interpretáló Babits gondolataihoz érdemes fordulnunk. Ehhez épp a *Cigánydal* megírása előtt egy évvel a *Nyugat*-ban közölt cikke nyújt fogódzót: a *Bergson filozófiája* nagyívű összegzés és egyben népszerűsítő írás, mely mindazonáltal cseppet sem elfogult tárgyával szemben, sőt néhol kritikát is megfogalmaz, például Bergson percepció-elméletével kapcsolatban.

A *Cigánydal* az ebben az írásban is részletesen elemzett bergsoni életlendület-fogalom (*élan vital*) felől olvasható, mely a látszólag céltalanságban élő egyén célképzetére, a kilátástalanság ellenére is az életet választó, egyfajta élet-ösztönt aktivizáló magatartásformára utal. Babits szavaival az életlendület

az anyag között az anyag irányával ellentétes irányba törekszik mozogni: a szükségesség, a halál helyett, a szabadság, a teremtés felé. Ez az életlendület a teremtő fejlődés, mely az anyag között, annak ellentétes irányú mozgásával szemben csak nehezen tudja érvényesíteni a saját mozgását. De a lendület lényegében lévén folyton erősödni, mindig jobban és jobban küzd meg az akadályokkal, és jobban közeledik a szabadság felé, melyet végre az emberben elér.²⁰

A *Cigánydal* fokozatosan tárja fel, milyen akadályokkal kell megküzdenie a kóborló cigányasszonynak: időjárási viszontagságokkal, nagymértékű fizikai terheléssel és az élelem megszerzésének nehézségeivel. A haszonszerzés és a birtoklás ugyanakkor a szabadságra berendezkedett élethelyzet felől valójában hátránnyá válik: a legfőbb tulajdon, a föld elsősorban külső körülmények függvényében tekinthető értéknek, hiszen az időjárás kiszámíthatatlan változásainak és a kártevők pusztításának van kitéve. Ezzel szemben a független, kötöttségek és tulaj-

19 RÁBA, *Babits Mihály költészete...*, 329.

20 BABITS Mihály, „Bergson filozófiája”, *Nyugat* 3 (1910): 2:945–961, 957.

don nélküli létezés pozitív előjelet kap; a *Cigánydal*ban a hiány válik értéktelivé („Hogyha ég a nap sugára / a gazdának nagy a kára; / neked semmi, kis bolond: / mindenütt csak hús a lomb”²¹). A vers hangulata a legpontosabban talán a *derű* kifejezéssel írható le, hiszen sem a vers narrátora, sem az idézetekben megszóltatott cigányasszony nem tragikus hangvételen nyilatkozik e nomád/félnomád élethelyzetről, s az eleinte még függőségi viszonyként leírható anya–gyermek kapcsolat jövőbeni felszámolása, a szülőről való végleges leválás is természetes, a szabad és független élethez tartozó, elkerülhetetlen és szükségszerű összetevőként tűnik fel.

Babits a *Bergson filozófiájának szabadságról értekező szakaszában* a következőket fogalmazza meg: „mennél intenzívebb életet él valaki, annál sűrűbben felszabadítja magát szokásai alól; és ilyenkor következik be az igazi szabad cselekedet, amelyet nem lehet kiszámítani. Az ember maga érzi legjobban, hogy szabadon cselekedhetik”.²² A szokásokra, a folyton ismétlődő és állandóságot biztosító tevékenységekre nemet mondó életmódra a *Cigánydal* a környezet folytonos változásának leírásával utal: „jó vidékek, rossz vidékek” váltják egymást a vándorlás során, előre nem kiszámítható események sora teszi intenzívvé és sűrűvé a létezést, melyekre – a versben mondottak szerint – minden esetben valamilyen alkalmi megoldás kínálkozik. E kóborló életformának nem része semmilyen rutinszerű művelet, s éppen ez lesz a cigányasszony szabadságának záloga.

Néhány hatástörténeti állomás

A *Cigánydal* recepciójának van néhány, nagyobb és kevésbé nagy hatású pillanata, melyekről érdemes röviden szót ejteni. Elsőként egy 1918. április 1-jei, húsvét hétfői jótékonysági „műsoros estélyről”, melyet az Egyesült Szekszárd–Tolnamegyei Nőegylet szervezésében rendeztek a Szekszárd Szálló nagytermében. Az eseményt beharangozó cikk nagy lelkesedéssel és büszkeséggel tudatta, hogy Babits, a város szülötte, a „kiváló költő” az est „fő érdekességéként” verseinek felolvasásával vesz részt az estélyen.²³ A beszámoló azonban már nem volt ilyen örömteli és elragadtató.

21 BABITS, „Cigánydal”, 1937, 150.

22 BABITS, „Bergson filozófiája”, 949.

23 [n. n.], „Műsoros estély”, *Tolnamegyei Közlöny* 46, 12. sz. (1918): 2.

A műsor középpontjává tett Babits Mihály költészete [...] nem tudta felolvasott szemelvényeivel abba az eszmei és érzelmi világba vinni a hangulatot, amely pedig ott rezeg minden lélek mélyén a nyugati végső mérközés nemzetekre-népekre tragikus napjaiban. Babits Mihály és a *nyugatosok* költészete ma még alig több csak, mint fővárosi irodalmi *divat* s művészi értékét bizonyára nem mi, vagy a nőegyleti estély fogja eldönteni. [...] Ma nem állunk meg a bugyros pereputtyos cigányasszonynál, meg a hasonló eszmeköröket nem látjuk meg, ha még oly hüpermodern, hol darabos, hol esztergályozott műremek számba menő költői rythmusözönnel pengetik is fülünkbe.²⁴

Babits az estélyen a *Cigánydalt* is felolvasta, azonban a szekszárdi közönség mást várt, mint amit kapott: a háború végnapjaiban feltehetően egyértelmű üzenetre, könnyen dekódolható háborús tematikájú versre számítottak. A vers – a fentebb kifejtett bergsoni, a kilátástalanságban is célulvú létezését hirdető olvasata fényében – valójában tökéletesen illeszkedett volna ebbe az elvárásrendbe, az estélyt értékelő cikkíró azonban a „bugyros pereputtyos cigányasszony” lírai történetéből jól láthatóan épp a mögöttes tartalmat nem fedezte fel. Olyannyira nem, hogy Babits alkalomhoz nem illő versfelolvasása alapján olyan messzemenő következtetést vont le, mely a modern magyar irodalom számottevő részére vonatkozatható: jóllehet csupán sejtetve, mégis az olvasható ki a beszámolóból, hogy a nyugatosok irodalma efemer művészkedés, mely nem állhatja ki az idő próbáját.

Ha a *Cigánydal*nak a költészetre tett hatását igyekszünk vizsgálni, újra Rábát kell idéznünk, aki szerint a vers cigányasszonyának szimbolikus mítosza a magyar költői gondolkodás számára is új viszonylatokat teremtett. Rámutat, hogy a *Cigánydal*hoz hasonló felépítésű verskoncepció, azaz a többletjelentéssel rendelkező, lételméleti kérdéseket feszegető, egy hétköznapi, természeti vagy tárgyi képpel leírható jelenet lírai kidolgozása megfigyelhető például Radnóti Miklós *Gyökér* (1944) vagy Rónay György *Bálvány* (1941) című versében.²⁵

Van azonban egy sokkal ismertebb költemény, melynek a *Cigánydal* inspirációforrása lehetett, József Attila *Tiszta szívvel* című verse ugyanis számos egyezést mutat Babits művével. A *Tiszta szívvel* négy soros stófaival, páros rímelésével, ütemhangsúlyos verselésével a népdalszerűség felé mutat. Ennél jóval egyértelműbb kapcsolódási pontra utal a Babits-versbeli cigányasszony gyermekének intézett figyelmeztetése: „Ne felejtse, hogy ágrul lettél / szederfa alatt születél / s mint a röpke mag az ágrul / úgy leszakadsz majd anyádrul”. Az itt leírt függetlenség és egyben kiszolgáltatottság József Attila élettényeinek ismereté-

24 (e.l.), „Nőegyleti műsoros-estély”, *Tolnamegyei Közlöny* 46, 14. sz. (1918): 3. Kiemelések az eredetiben.
25 RÁBA, *Babits Mihály költészete...*, 332.

ben rögtön az árvaság-élmény felé tolja az értelmezést. A versek tagadózó-halmozásos szerkesztettsége szintén rokonságot mutat: „se apád, / se anyád, / se országod, se tanyád.” (*Cigánydal*); „Nincsen apám, se anyám, se istenem, se hazám” (*Tiszta szívvel*).²⁶

Lengyel András mutat rá *Tiszta szívvel*-elemzésében, hogy a *Cigánydal* a bűn és szexualitás szempontja felől is inspirálhatta a József Attila-vers megszületését. A *Tiszta szívvel* beszélője maga vállalja társadalmon kívüli pozícióját, zsványságát, betyárságát, mely ekképpen azonosítható a kitzasztott cigánysorssal. A *Cigánydal*ban a bűn és szexualitás mindenfajta kommentár vagy értéktélet nélkül, mintegy természetes következményként jelenik meg: „Erdőn hogyha zsidót látsz, / meg se nézed, neki látsz. / Mezőn hogyha lányra lelsz, / meg se kérded, úgy ölelsz.”²⁷ A normasértés ilyen fajta jelzése a *Tiszta szívvel*ben a „Hogyha nem kell senkinek, / hát az ördög veszi meg, / Tiszta szívvel betörök, / ha kell, embert is ölok” sorokban köszön vissza.²⁸ A tudatos átvétel mellett foglal állást Kemény Gábor is, aki a József Attila-versek szövegszintű Babits-hatásait vizsgálva rámutat:

a Babits összeállította *Új Anthologiában* [megjelent: 1932 – M. Á.] József Attila mindössze két verssel volt képviselve, de ezek egyike a néhány évvel azelőtt sajtóvitát kavaráó, sőt a költőnek az egyetemről való „eltanácsolására” is ürügyet szolgáltató *Tiszta szívvel* volt. Babits tehát felfigyelt az egyezésre, és azt, vélhetően jogosan, hommage-nak minősítette.²⁹

A számos hasonlóság ellenére fontos jelezni a két vers közti különbségeket is. A *Tiszta szívvel* – hatástörténetének fényében különösen – könnyen olvasható provokációként. A szabadsággal és a társadalmon kívül állással – a *Cigánydal*al szemben – itt párhuzamosan jelenik meg a zaklatott és egyben lázadó hang szemrehányása, a másokra, de elsősorban önmagára veszélyes én fenyegetése és fenyegetettsége, ahogyan az anarchizmus forradalmisága is. Bár a két versben megfogalmazódó, a konvenciókkal szembeni kritikus hozzáállás közös kapcsolódási pontjairól már ejtettünk szót, a József Attila-vers sorai jóval provokatívabbnak hatnak, mint a *Cigánydal* vonatkozó részei.

26 Stoll Béla szerint a *Le vagyok győzve* kezdetű József Attila-vers is párhuzamba állítható a *Cigánydal*al: „Úgy leszakadtam minden más világról, / ahogyan lehull a gyümölcs az ágról” (József Attila); „s mint a röpke mag az ágrul / úgy leszakadsz majd anyádrul” (Babits Mihály). STOLL Béla, „Babits-hatások József Attilánál”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97 (1993): 57–61, 61.

27 BABITS, „Cigánydal”, 1937, 150.

28 LENGYEL András, „József Attila *Cigánydala*: Egy sorsfordító önmeghatározási kísérletről”, *Tiszatáj* 74, 12. sz. (2020): 81–92, 90.

29 KEMÉNY, „»...dudás a fuvalást...«”, 40.

„legárvább három éveim neveltje”

A „Fiamhoz” című vers kézíratai

*A „Fiamhoz” című versnek az életműben kanonizálódott helye a *Recitativ Οικεια και καρια* című ciklusa. A hagyatékban három kézírata maradt fenn, ebből egy kézírás, egy gépírás, egy pedig gépírás, kézírásos javításokkal. Nyomdai kézírata, ahogy a legtöbb Babits-versnek, elkallódott. Először 1915-ben a *Nyugat*-ban jelent meg, majd a *Recitativ* után belekerült az 1928-as *Versek* és az 1937-es *Összes versek* gyűjteményébe; nem tartalmazza viszont az 1941-es *Válogatott versek*, amelynek anyagát még Babits állította össze.¹ Olvasható Török Sophie 1945-ös kötetében,² s ettől kezdve Babits minden gyűjteményes kötetében is.*

Általános megfontolások

Babits Mihály kéziratot hagyatékának az a nagyobb hányada, amely a kritikai kiadás második verskötetének lezárása után a további feldolgozásra vár, olyan kézirat-, illetve szövegjelenségekkel is rendelkezik, amilyenek a már elkészült, 20. századi szerzők műveit tartalmazó kritikai kiadások filológiai/textológiai gyakorlatában még nem fordultak elő,³ sőt, a már sajtó alá rendezett első két kötet

1 BABITS Mihály, *Válogatott versei*, Athenaeum Olvasótára ([Budapest]: Athenaeum, 1945).

2 BABITS Mihály, „Írás és olvasás”, in BABITS Mihály, *Összes művei*, kiad. TÖRÖK Sophie ([Budapest]: Franklin, 1941).

3 20. századi szerzők közül befejezett a Juhász Gyula- és a Tóth Árpád-életmű kritikai kiadása, szünetel Ady Endre műveinek folytatása, befejezése. Kosztolányi Dezső életművéből 2021-ben jelent meg az utolsó kötet Szilágyi Zsófia és Tóth-Czifra Júlia sajtó alá rendezésében. Több József Attila kritikai kiadás készült. E szerzők hagyatékának nagysága, kézírataik változatossága azonban elmarad a Babits-hagyaték gazdagsága mögött, a kiadások pedig a hierarchizált alapszöveg–főszöveg szerkezeti elv szerint készültek – átmenetet képez Stoll Béla *József Attila összes versei*-kiadása, amennyiben a

szövegeitől is eltérnek.⁴ Ezek közléséhez, megjelenítéséhez kevés a hagyományos és kimunkált módszertanú, kora újkori és 19–20. századi sajtó alá rendezői tapasztalat, ezért bizonyos értelemben újra kell definiálni magát a szövegkiadást – bevonva a kéziratok és a folyóiratok, könyvek stb. előállításának mediális körülményeit, az írott és nyomtatott szövegek komplex vizsgálatát, beleértve magát a kéz- és gépírást, valamint kiadói és nyomdai, adott esetekben kereskedelmi feltételeit –,⁵ és főleg új, rugalmas, nyitott, a kéziratok szövegjelenségeihez alkalmazkodó közlési módszert kell kialakítani, ami tekintettel van a kommentárokra és az interpretációra is.

A Babits-hagyaték kéziratai között szép számmal lehet találni Babits életében folytatás és megjelenés nélkül maradt töredékeket.⁶ Ezeket a szerző nem véglegesítette, terjedelmük az egy vagy néhány soros verscsírától az egy-két oldalas verselőzményig nőhet, utóbbiak bizonyos pontokon újra kezdődve a megírás több fázisát foglalhatják magukba. Hagyományos fogalmak szerint nem lehet főszöveg-státuszú állapotukat megnevezni és soha nem volt első/utolsó megjelenésük. Valamit kell velük kezdeni, mert a kézíraton olvasható szöveg, a sokszorosán javított írás önmagában nem tehető át nyomtatásba, mint például egy tisztázat. Mindez azt jelenti, hogy a közölt szöveg megállapítása kikerülhetetlenül a sajtó alá rendezőre vár – vagyis részlegesen magára kell vennie a szerző szerepét. Mivel e töredékek egy része erősen javított, bármilyen módszerű betűhű átírásuk önmagában csak korlátolt és nehezített olvashatóságot tenne lehetővé. Ennek korrigálására célszerűnek látszik a párhuzamos, kettős szövegközlés, a kettős átírás. Az első a legteljesebb betűhűséggel, illetve a szövegalkulás (javítások) megjelenítésével a kéziratot követi, s evvel mutatja az abba hagyott, esetleg újrakezdett, de be nem fejezett, el nem döntött szerzői szándékot. A második pedig a szerzői javítások végrehajtása utáni szöveg, természetesen a szerzői eldöntetlenségek – ha vannak – és a befejezetlenség, töredékesség meghagyá-

főszöveg előtti szövegvariációkat lábjegyzetben közli, valamint kivételt jelentenek a Kosztolányi-novellák. Stoll Béla megoldása korrekt, de nincs tekintettel a szövegalkulásra.

- 4 BABITS Mihály, *Összes versei, 1890–1905*, kiad. SOMOGYI Ágnes, jegyz. HAFNER Zoltán, Babits Mihály összes versei 1 ([Budapest]: Argumentum Kiadó–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, [2017]); a Kelevész Ágnes által sajtó alá rendezett és jegyzetelt kötet megjelenés előtt.
- 5 BUDA Attila, „Babits Mihály művei a Nyugat kiadó gondozásában”, in BUDA Attila, *Teremtő utánszás: Babits-tanulmányok*, 245–278 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007); SZÉNÁSI Zoltán, „Lucifer a nyomdagépből: *A Nyugtalanosság völgye* kiadástörténete”, *Magyar Könyvszemle* 138, 1. sz. (2022): 86–110. Ebben a kötetben: 105.
- 6 Egy-egy kísérlet a Babits-hagyaték két töredékének közlésére: SZÉNÁSI Zoltán, „Mire jó a genetikus kritika?: Válaszkísérletek a Babits-filológia felől”, *Helikon* 67 (2021): 153–175; BUDA Attila, „Írás és átírás: Egy Babits-kézirat a textológus szemével”, *Irodalomtörténet* 102 (2021): 337–356.

sával. A két, végeredményben egyaránt sajtó alá rendezői változatnak több előnye van: egyfelől ki tudja békíteni a sokszor csak egymással szemben érvényesíthető verstani–helyesírási kívánalmakat avval, hogy az első átírás megtartja a szerző metrikai megoldásait, a második pedig érvényesíti a mai helyesírást – beleértve a központosítást, az egybe- és különírást, valamint az ékezetést – hiszen azt senki nem tudja, hogy a szerző hogyan véglegesített volna, akár valamilyen helyesírást, akár a saját hallását követve. Ez a megoldás lehetővé teszi nem csak a szövegközlést, de az értelmezést is, ezáltal az életműbe illesztést; nem beszélve a szakmán túli olvasó számára adott segítségről. A filológus túllép a szimpla betűhűsége és kreatív–értelmezői szerepben létrehozta azt a második szövegváltozatot, amelynek alapja a szerző kézírata, de helyette ő maga teszi azt az olvasó számára befogadhatóvá. Amennyiben a sajtó alá rendező nem csak a végeredményre – ami az ilyen kéziratok esetében hiányzik –, hanem az ahhoz vezető út állomásaira is kíváncsi, egyenrangú szövegállapotként kell figyelembe vennie ezeket a fogalmazványokat, s létre kell hoznia mind az első, mind a második átírást.

A párhuzamos szövegközlésen azonban nem csak a megjelenés nélkül maradt, sokszorososan javított töredékek, hanem más Babits-kéziratok esetében is érdemes elgondolkozni. A javítások, módosítások miatt az első átírásban nehézzé váló szövegértés jelensége ugyanis szerzői véglegesítéssel rendelkező versek fogalmazvány- vagy korai tisztázat-státuszban fennmaradt előszövegeiben is megfigyelhető.⁷ Emellett minden Babits-kutató számára ismerős a főleg verseiben tapasztalható alkotói szabadság versus irodalmi nyelv, illetve helyesírási kánon ellentmondása. Nem arról van szó, hogy Babits ne lenne a legnagyobb magyar stílusművészek egyike, az anyanyelv kreatív és hatásos alkalmazója – volt is, amikor éppen emiatt kísérte értetlenség.⁸ Azonban amikor Babits azt mondja, hogy joga van úgy írni valamit, ahogyan hallja,⁹ noha művészileg igaza van, mégis ez a poetica licentia, például a gyerekkorában megszokott hangzóhosszabbítások és -rövidítések, vagyis a Szekszárdon használt tájnyelv egyes elemeinek beemelése a versekbe, bár a költői nyelv gazdagítását, a vers mértékének lazítását vagy szorosabbra fogását szolgálja, nemcsak szembe megy a nyelvújítás óta megszilárdult irodalmi nyelvvel, hanem a nagyobb időközönként változó, de

7 Erre lesz példa a továbbiakban A „*Fiamhoz*” című vers.

8 Elég utalni itt Szabó Dezsőnek a *Halálfiái* című regényről írt pamfletjére, vagy a Babits verseit pedánság, életidegenség miatt ért bírálatokra, lásd SZABÓ Dezső, *Filozopter az irodalomban: Babits Mihály: Halálfiái, Regény, Kritikai füzetek 1* ([Budapest]: Boór Bálint, 1929).

9 [KARDOS Albert és BABITS Mihály], „Nyelvművelés”, *Magyar Nyelvőr* 62, 3–4. sz. (1933): 59–61.

a megjelenések idejében mégis állandó helyesírási szokással is.¹⁰ Ráadásul sokszor a beszélt nyelv kívánalmi szerint alkalmazta az írásjeleket – ez 19. századi hagyomány volt, ami még élt kisiskolás korában és az idősebbek gyakorlatában –, nem pedig a helyesírási szabályzat szerint, illetve a verssorok végére odaértette a ki nem tettéket is. Hanyag helyesírását többen megállapították már, nem új dologról van szó.¹¹ Mindezek a jelenségek az 1937-es Összes versek szövegét egy igen karakteres, szerzőjét könnyen azonosítható, de az idő múlásával, a nyelvszokás változásával egyre távolibbá, egyes pontjain az olvasók számára nehezen érthetővé teszik. Márpedig Babits költészetében bármennyire is fontos a nyelv, annak mégis a gondolat megértését kell szolgálnia, az pedig adott esetben akár egy-egy írásjel hiánya miatt is nehezzé válhat vagy eltévedhet. És mivel a gondolat megértése az elsődleges, azt meg kell könnyíteni – a szerzői akarat megtartásával – a befogadó számára. Ez pedig legegyszerűbben párhuzamos közléssel érhető el, amely a pretextus átírt változata mellett tartalmazza a filológus modernizált szövegét is.

A szerző halála után tehát azonnal megjelenik az olvasó, a befogadó szövegértési szempontja, hiszen egyetlen írói-költői életmű sem érne semmit érdeklődő és kitartó olvasók nélkül. Ezt az igényt pedig a filológusnak kell érvényesítenie: megőrizni a szerző végleges – vagy véglegesnek gondolható – szövegváltozatát, megmutatni azt az utat, amin eljutott idáig, egyben pedig a szerzői befejezettség mellé kell illeszteni saját korának befogadói számára az értést és értelmezést elősegítő, modernizált szöveget. Egy-egy újabb kiadás éveiben ő van legközelebb az életműhöz, a hagyatékhoz, ő ismeri legtökéletesebben a kéziratokat, nála jobban erre senki sem képes: ehhez joga van, ez az ő felelőssége, egyben kötelessége is. Ami azt is jelenti, hogy a kritikai kiadások (sem) az örök életnek készülnek, s az irodalomtudomány, a textológia nem dőlhet hátra elégedetten bármelyik befejeződésével: az idő múlása, az életművel kapcsolatos tudás bővülése, az olvasói generációk cseréje, a nyelvhasználat változása időről időre új kiadásokat igényel – amiből pedig az következik, hogy egy-egy kritikai kiadásnak nem lehet évtizedekig húzódnia.

10 Babits Mihály helyesírásának, a szövegközlést befolyásoló, nehezítő jelenségeinek, a nyomdatechnika adottságainak utolsó összefoglalását lásd BABITS Mihály, *Riportok, interjúk, nyilatkozatok, vallomások*, kiad. TÉGLÁS Andrea és TÉGLÁS János, Babits Mihály Műveinek Kritikai Kiadása (Budapest: Magyar Napló, 2018), 455–464.

11 KELEVÉZ Ágnes, *A keletkező szöveg esztétikája: Genetikai közelítés Babits költészetéhez* ([Budapest]: Argumentum Kiadó, 1998), 37–38.

Mindez a filológus számára is jelent valamit. A tudományos kiadások elsősorban gyakorlati jellegű ismeretekre és tapasztalatokra épülnek. Ebből nem az következik, hogy nem kell ismernie az elméleti, módszertani szakirodalmát, hanem az, hogy az ebből nyerhető ismereteket a gyakorlat próbájának kell alávetni.

A szövegkritika [...] nem olyasvalami, amit úgy kell megtanulni, hogy az ember minél többet olvas róla. Mihelyt valaki megértette az alapokat, megfigyelésre és gyakorlatra van szüksége, nem pedig arra, [hogy] az elmélet tovább nyúló ágazatait kutassa.¹²

Mindig az adott kézírathagyaték sajátosságait kell megismerni, s felépíteni azokat a szabályokat, kialakítani azokat a módszereket, amelyek a vizsgált kéziratcsoport vagy nyomtatott szöveg(ek) kiadására érvényesek. A megállapított alapelvek és a metodika azonban nem általánosítható más szerzők kézírataira, sőt a vizsgált hagyatékon belül sem alkalmazható kizárólagos igényel. Nincs királyi út, lehetne Euklidészt idézni, és nincs kizárólagos eljárás. Nem csak a betű- és szöveghűség a fontos, hanem a zökkenésmentes olvashatóság is. A tudományosan korrekt szövegnek is esztétikai élményt kell okoznia. A filológusnak, amennyire tekintettel kell lennie a szerzői akaratra – ha ki tudja deríteni –, annyira figyelembe kell vennie az olvasó igényeit is. És ebből a szempontból a szűk kutatói körön kívül mindenki – legyen bár más szakterület, más szerzői életmű, más korszak kiváló tudósa, vagy csak művelt, érdeklődő olvasó – dilettánsnak számít.¹³ Sőt, néha egy másik módszer alkalmazója is. A hűség és az olvashatóság nem zárja ki egymást és nem kerül szembe egymással – nem önmagában a hasonmás a cél, hanem a megértést segítő kiadás – és ez a Babits-hagyaték kézírataira is érvényes, függetlenül attól, hogy a nyomdai, vagy az elektronikus szövegközlés módszerét alkalmazza a filológus.

* * *

A következőkben A „*Fiamhoz*” című vers kézíratainak leírása, szövegközlésük, a kéziratok írásképek jellemzői kéziratpéldákkal, az átíráshoz használt jelrendszer, a keletkezéstörténet és a sztemma, valamint a recepciótörténet utolsó állomása olvasható. A szövegközlés két átírásból áll, az első a kéziratokat egy jelrendszer segítségével nyomtatásra alkalmassá teszi, a második pedig ennek alapján végre-

12 Martin L. WEST, *Szövegkritika és szövegkiadás*, ford. BOLONYAI Gábor (Budapest: Typotex, 1999), 6.

13 A szó eredeti 'műbarát', 'műkedvelő', de 'nem az adott téma, kiadás, rendszer szorosán vett szakembere' értelmében.

hajtja a szerző javításait, és a jelek nélküli szöveget a mai helyesírás szerint közli; az első a szerző, a második a sajtó alá rendező változata.

*A kéziratok leírása*¹⁴

k₂: A vers második része, tintaírású tisztázatból lett ceruzairású kiegészítésekkel ellátott fogalmazvánnyá, írólapon; egy fólió. Utóbbi a vers elején a dedikációt, valamint az alkalmat rögzíti, a vers végén pedig két sorban lezárja a vallomást, s szerzői aláírással fejezi be az ajándékozás gesztusát. A kézírás jellegzetességei megegyeznek a Babits-kéziratok általános írásjelenségeivel,¹⁵ de a rektón olvasható szöveg rendezett, láthatóan másolás eredménye. Az ékezetek egyértelműsége törekvők, a központosítás azonban erősen hiányos. Egy sora két helyen tintával javítva. A verzón lévő tinta- és ceruzasorok azonban elkapkodottak, nyilvánvalóan nem a rektón olvasható írással egyidőben keletkeztek. S az íróeszközváltás, valamint néhány tintaírású javítás is a tisztázat másolása utáni szövegalkító munkát támasztják alá; a formai befejezetlenség is arra utal, hogy Babits félretette a kéziratot. Szöveghatárok: rektó: Aladár fiamnak – teher / verzó: S én – Babits Mihály. Lelőhely: magántulajdon.¹⁶

g₀: A vers első része, fekete tintás gépírás, első példány, fogalmazvány, alsó részén szakadt átütőpapíron; két fólió. Az első fólió rektóján egy helyen írógéppel javítva, a második rektóján írógépes törlés és felülírás (beillesztés) nyoma látható. Másodpéldányát használta fel Babits a továbbírásra (**g₁** + **k₄**), a **g₀** értelemszerűen nem tartalmazza a későbbi kézírásos kiegészítéseket, s a gépírás is javítatlan helyesírás szempontból (ékezetek, központosítás). Szöveghatárok: 1. fólió, rektó: Egy drága – szerettem / 2. fólió, rektó: csalódva – vert. Lelőhely: OSZK Kt., Fond III/2383/13.¹⁷

14 A továbbiakban a kéziratok indexe a keletkezéstörténetben elfoglalt helyük szerint, a *Kézirat-katológus* jelzéseitől eltérően olvasható. Lásd még a sztemmát.

15 BUDA Attila, „A töredék fogalmáról: Babits Mihály 1911–1915 közötti töredékei”, in „*Salakos szesz, tölcsérrel és szűrőpapírral*”: *Tanulmányok a Babits-kritikai kiadások filológiai és textológiai kérdéseiről*, szerk. KELEVÉZ Ágnes, MÁTYUS Norbert és SZÉNÁSI Zoltán, 165–171 (Budapest: Ráció Kiadó, 2022).

16 *Babits Mihály kéziratjai és levelezése: (Katológus)*, összeáll. CSÉVE Anna, KELEVÉZ Ágnes, MELCZER Tibor és NEMESKÉRI Erika, 4 köt. (Budapest: Argumentum Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum, 1993), 1:39. tétel.

17 Uo., 1:41. tétel.

g₁ + k₄: A vers első része, alapja a **g₀**, ugyancsak átütőpapír, amelyen lila tintás (indigós) gépirat olvasható, másodpéldány, fogalmazvány; két fólió. Ceruzairású kiegészítés került az első sor elé, az első fólió rektóján olvasható utolsó sorok közé és alá, valamint a második rektóján lévő szöveg végére. A gépirás ékeztése, egyéb helyesírási hibái a **g₀**-hoz hasonlóan javíthatatlanok – a második oldal rektóján lévő utolsó gépelt sor ékeztési pontosítása kivételével –, csupán az első példány azonnali, rágépeléses javítását tartalmazza. Az első oldal rektójának alján a beillesztett sorok helye csillaggal jelölt. A második oldal rektóján a gépelt sorok folytatásában olvasható kézírás elkapkodott, egyes sorokban más, olvashatatlan kézírásos szavak átírásából, illetve többszörösen áthúzott sorokból áll. A végén látható római kettes szám jelzi, hogy az előtte lévő sorok leírása után született meg a végső szerkezet: Babits összefűzte az eltérő időben írt két részt, a későbbit helyezve előre és a korábban keletkezettet annak folytatásába. Szöveghatárok: 1. fólió, rektó: I. / Daloljak – szerettem / 2. fólió, rektó: csodálva – lombban / II. Lelőhely: OSZK Kt., Fond III/1572.¹⁸

18 Uo., 1:40. tétel.

Szövegközlés

k₂

1[1] { Alađár fiamnak
aki most teÚszŰ érettségít }_c

Csupa őnzés vagy lelke és irígység
mert magadat ÚszŰereteđ e fiúban
gyémánt lélektől villogó ÚszŰemében
5 uj életre ÚszŰüzen ÚszŰületve mint uj
tükrőben, régi magadat csodálóđ
s uj lelKét régi magadért irigyleđ
Ha ott Kezđhetnéđ ahol ő ma kezđi
oly szűzen, újra! Ó fiam, de boldog
10 de boldog is vagy < τ > egy gyermek ÚszŰívével
és egy tudós eÚszŰével. Ily tükrőben
< egy > l ilyen l_{ij} lélek tükrében még al z l_{cb} < rú is > l élet l_{ci}
ragyog mint a szegéŰnyŰes gyertya féŰnyŰe
egy gyönyörű gyémánttól viÚszŰaverve.
15 Ađ én lelke is volt valaha gyémánt,
de ÚszŰénné égett aŰnyŰi lassu tűzben
sötét már s nem ver vissza semmi fényt. –
Számođra meggyújtottam ezt a ÚszŰént
a makulátlan ÚszŰeretet tűzével
20 mely minden nemzeđeket öÚszŰekötve
amit ađ iđó milliókra bontott
egy nagy lélekké forraÚszŰtja hevével
s egyetlen Kűzđó gondolatá olvaÚszŰt
apát s fiút és mestert és tanítváŰnyŰt
25 Lásđ, nékeđ meggyújtottam e tüzet
hogy friss gyémántođ frissen verje viÚszŰa,
megsokÚszŰorođva, ifiak ÚszŰemébe
ó bár úgy mint a hűvös tíÚszŰta gyémánt
féŰnyŰlene lelkeđ s soha el nem égne!
30 Nehéz Kívánság! MiŰndŰen ÚszŰeretet
bilíncs és miŰndŰen örökség teher

[2] { S én mit haŰgyŰok rád miŰlyŰen kiŰncseŰketŰ
Sok suŰlyŰos műŰnkŰa hítváŰnyŰ Kezđetét
Félig Kigondolt < jó > l gon l_{ci} dolataim < el >
35 el nem mŰonŰdott, el nem ért vágyaiŰmmalŰ
a meg nem tett kötelességeket
kétségeiŰmnŰek vívódó hađát
életlen élttem és álmatlan álmom }_c

1 Aladár fiamnak, aki most tesz érettségit

Csupa önzés vagy lelkem és irigység,
mert magadat szereted e fiúban,
gyémánt lélektől villogó szemében
5 új életre szűzen születve, mint új
tükörben, régi magadat csodálad,
s új lelkét régi magadért irigyled.
Ha ott kezdhethéd, ahol ő ma kezd,
oly szűzen, újra! Ó, fiam, de boldog,
10 de boldog is vagy egy gyermek szívével
és egy tudós eszével. Ily tükörben,
ilyen lélek tükrében még az élet
ragyog, mint a szegényes gyertya fénye
egy gyönyörű gyémánttól visszaverve.
15 Az én lelkem is volt valaha gyémánt,
de szénné égett annyi lassú tűzben,
sötét már s nem ver vissza semmi fényt. –
Számodra meggyújtottam ezt a szént
a makulátlan szeretet tűzével,
20 mely minden nemzedéket összekötve,
amit az idő milliókra bontott,
egy nagy lélekké forrasztja hevével,
s egyetlen küzdő gondolattá olvaszt
apát s fiút és mestert és tanítványt.
25 Lásd, néked meggyújtottam e tüzet,
hogy friss gyémántod frissen verje vissza,
megsokszorozva ifiak szemébe.
Ó, bár úgy, mint a hűvös, tiszta gyémánt,
fénylene lelked, s soha el nem égne!
30 Nehéz kívánság! Minden szeretet
bilincs és minden örökség teher.

S én mit hagyok rád, milyen kincseket?
Sok súlyos munka hitvány kezdetét.
Félig kigondolt gondolatjaim,
35 el nem mondott, el nem ért vágyaimmal,
a meg nem tett kötelességeket,
kétségeimnek vívódó hadát,
életlen életem és álmatlan álmom.

g₁ + k₄

- 1 [1] { I.
Daloljak mi Őnd Őnról, csak róla nem?
– Szeré Őny Ően, későn mégis megjelen }_c
Egy drága gyermek, a fiam valóban
- 5 lélek szerint, mert mint apát a gyermek
rég úgy tekint s én friss lelkébe róttam
mi bus lelkemben friss jövőre termett,
legszebb virágaimnak :| tiszta |: | ifju |_{gf} kertje,
uj tükröm, melynek tisztit tisztasága,
- 10 legárvább három éveim neveltje,
fonnyadó törzsem ültetvényes ága
Ő három év{ ! }_c és férfi lett a gyermek:
láttam homlokán az első szerelmet
mohó szemekkel falta a világot
- 15 s láttam szemében, amit szeme látott
szeme szűrőjén szűrtem a világot
:| és |: | s |_{cf} így :| nem láttam |: | elkerültem |_{cf} ami csunya benne
úgy néztem mindig e gyermeki szemre
mint nyugtatóra
- 20 :| kívül meg |: | melytől szeliŹŹé |_{cf} enyhült sok :| keserves |: | vaŹ |_{gf} óra
{ s kő Őny Őebben forgott lázas mutatója
mint selymes olajtól a Źökkenő gép
amikor éltem vihara szövíŹék, }_c
mikor vád árnyalt, guny lövelt felettem
- 25 mikor kinevetett akit szerettem
[2] < :| értetlenül bámultak |: | csalódva csodálkoztak |_{gf} a > |: | csoŹálva néztek
csalóŹott :|_{cf} barátok
s éhező|: ő :|_{cf} [!] lélkem [!] önmagába rágott
és elmém daltalan volt, téli kert
{ a }_c melyben |: | csak :|_{cf} sz: | í |: | vem :| gonosz |: | rossz |_{cf} harkálya vert
- 30 { :| ... |: | únt zajjal fáit kínra tépegetve |_c
és :| szükségem |: | inségem |_c volt biztos szeretetre
mint nyugtatóra
fiam volt fára ŐŹt Ő éltem bízŹatója
a bízŹató, a bízŹos szeretet }_c
- 35 { < (Daloljak Őmin ŐŹent Őcsa Ők ne tégedet?
Te mord fiúcska, :| ... |: | büszke |_c kis barátom
aki úgy szeret [?] néha!
Ő nincs nyugodt szeretet a világon!)
Mint gyermek az apjával |_{gf} gyakran néha |_c > }_c
- 40 { S én most éneklek eŹt a gyereket
:| ... |: | Őgy |_c jele Őni Ők meg ritkuló Źal Őom Őban
mint pi Őros Ő levél Őrit Őka őszi lombban }_c

{ II. }_c

1

I.

- Daloljak mindentről, csak róla nem?
– Szerényen, későn, mégis megjelen
egy drága gyermek, a fiam valóban,
5 lélek szerint, mert mint apát a gyermek,
rég úgy tekint, s én friss lelkébe róttam,
mi bús lelkemben friss jövőre termett.
Legszebb virágaimnak ifjú kertje,
új tükröm, melynek tisztít tisztasága,
10 legárvább három éveim neveltje,
fonnyadó törzsem ültetvényes ága.
Ó, három év! És férfi lett a gyermek:
láttam homlokán az első szerelmet,
mohó szemekkel falta a világot,
15 s láttam szemében, amit szeme látott,
szeme szűrőjén szűrtem a világot,
s így elkerültem, ami csúnya benne;
úgy néztem mindig e gyermeki szemre,
mint nyugtatóra,
20 melytől szelíddé enyhült sok vad óra,
s könnyebben forgott lázas mutatója,
mint selymes olajtól a zökkenő gép,
amikor éltem vihara szövődék,
mikor vád árnyalt, gúny lövellt felettem,
25 mikor kinevetett, akit szerettem,
csodálva néztek csalódott barátok,
s éhező lelkem önmagába rágott,
és elmém daltalan volt, téli kert,
amelyben szívem rossz harkálya vert,
30 unt zajjal, fáit kínra tépegetve,
és ínségem volt biztos szeretetre,
mint nyugtatóra,
fiam volt, fáradt éltem biztatója,
a biztató, a biztos szeretet.
- 35 S én most éneklek ezt a gyereket.
Úgy jelenik meg ritkuló dalomban,
mint piros levél ritka őszi lombban.

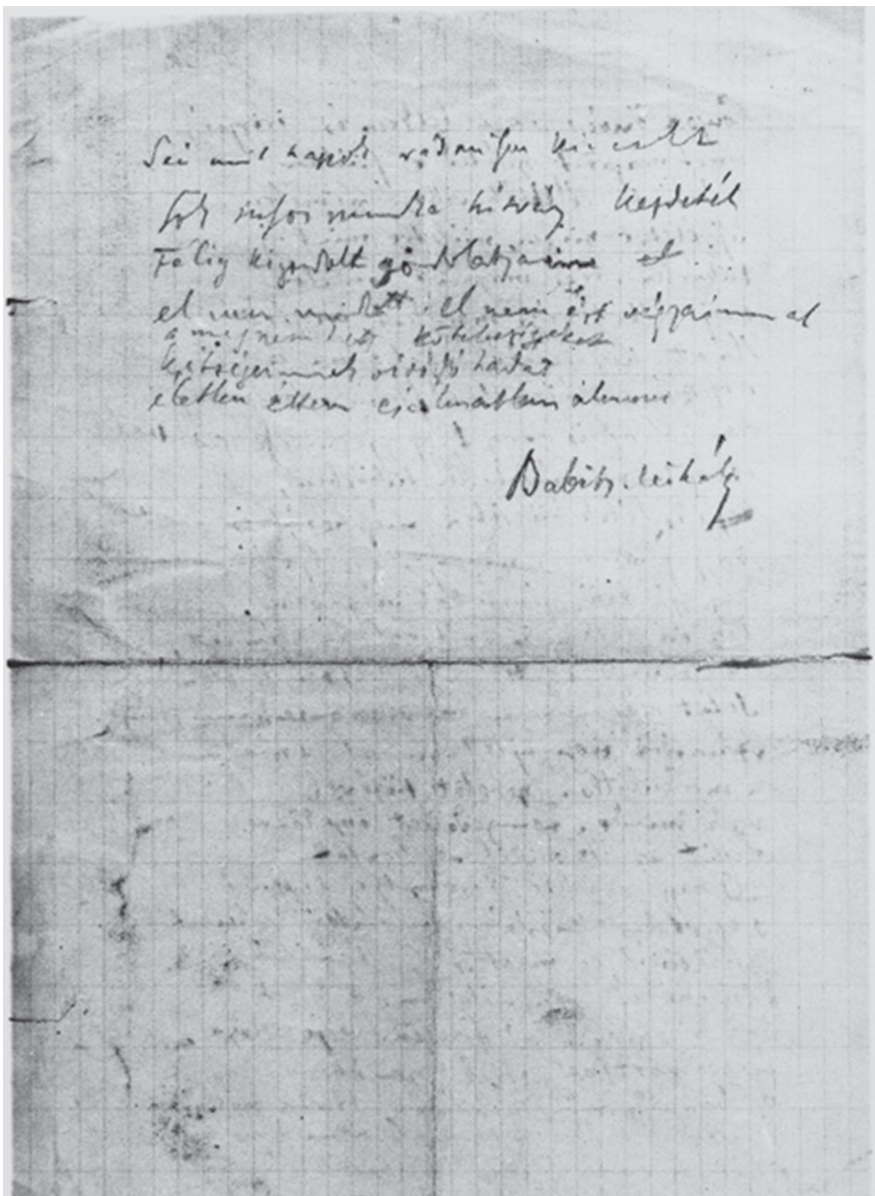
II.

Formai jellemzők

k₂¹⁹

Aladár fiaival
 de most len cettől job

Csupa önis vagy lellem is irigység
 mert magadat szeret e fiúban
 gőmáit lelkeből villogó nemiben
 új életre nézen nélekre mint új
 tükörben, régi magadat isodáló
 s új lelket régi magadot irigyled
 ha ott kezdhetsz ahol ő ma kezdé.
 Ohy nérem, újsa! ő fiam, de boldog
 de boldog is vagy, s egy gőmáit néivel
 is egy tudós enivel. Ny tükörben,
 "egy" lelek tükörben meg az utolsó élet
 , ragyog mint a megegyes gőmáit füze
 egy gőmáit gőmáitól virágosra.
 Ah én lellem is volt valaha gőmáit,
 de gőmáit égett az új lason tükörben
 Jótét már sram ver vissza semmi fényt. —
 Szimón meggyújtottam ezt a nént
 a marulatlan szeretet tüzevel
 mely minden romogó let ömörökre
 arult az idő millikona bontott
 egy nagy lelekke forrasztás kezevel
 s egyetlen kőzet sombolttól olvaszt
 apitápiát is mestert és kamitápiát
 Lásd, néket meggyújtottam e kőzet
 hogy friss gőmáitól frissen rege virag,
 meggyújtottam, ifjak nemébe
 s kőzet új mint a kőzet, kőzet gőmáit
 füzene lelket s soka el néni égre!
 Nehéz kivívni! minden gőmáit
 kőzet s minden ömörökre lehel

Írásvezetés:²⁰

- 2 önzés [Az első magánhangzó inkább hosszú ékezésű.] – irígység [A második magánhangzó ékezése balról jobbra süllyedő vonal.]
- 3 fiúban [A második magánhangzó ékezése balról jobbra süllyedő vonal.]
- 4 lélektől [A szó közepében tollhiba azonnali javítással.]
- 5 szüzen születve [Mindkét pontokkal kiírt ékezet egy-egy balról jobbra emelkedő vonalon van.]
- 6 régi [Az első magánhangzó ékezése balról jobbra süllyedő vonal.]
- 7 lelKét [A harmadik mássalhangzó nagybetűként írva.] – irigyled [A szó elején tollhiba azonnali javítással.]
- 8 Kezdhetnéd [Az első mássalhangzó egyértelműen nagybetű.]
- 11 tükörben [Az első magánhangzó ékezetei egy balról jobbra emelkedő vonalon vannak.]
- 12 tükrében [A második ékezet egy balról jobbra süllyedő vonal.]
- 13 szegényes [A második magánhangzó ékezete egy balról jobbra emelkedő vonal.]
- 14 gyönyörű [Az első magánhangzó fölött ívelt vonal látható, a harmadik magánhangzó egyik ékezete vízszintes vonal, a másik egy pont.] – gyémánttól [A második ékezet balra ívelt vonal.] – visszaverve [Az ékezet vízszintes vonal.]
- 15 Az [Az első betű kisbetűként írt nagybetű.] – én [Az ékezet egy pont.] – is [Az ékezet balról jobbra vékonyodó, vízszintes vonal.]
- 16 szénné [Az első ékezet balról jobbra süllyedő vonal.] – annyi [A hosszú mássalhangzó betűi összefolynak.] – tűzben [A második ékezet balról jobbra emelkedő vonal.]
- 19 makulátlan [Az ékezet egy balról jobbra emelkedő vonal.]
- 20 minden [Az ékezet egy balról jobbra süllyedő rövid vonal.] – nemzedéket [Az ékezet pontszerű.]
- 22 forrasztja [Az ékezet rövid vízszintes vonal.]
- 23 Kúzdó [Az első mássalhangzó nagybetűként írt kisbetű; az első magánhangzó két balról jobbra emelkedő vonal.]
- 25 meggyújtottam [A j betű fölötti ékezet rövid függőleges vonal.]
- 26 vissza [Az ékezet balról jobbra süllyedő vonal.]
- 28 tiszta [Az ékezet átmenet a rövid és a hosszú vonal között.] – gyémánt [A második ékezet balról jobbra emelkedő vonal.]
- 30 Nehéz [Az első mássalhangzó kisbetűként írt nagybetű.] – Kívánság [Az első betű nagybetűként írt kisbetű; az első ékezet átmenet a rövid és a hosszú vonal

20 A két eltérően írt betű – 3, 9 – nélkül, mert az nem helyesírási, hanem írástechnikai kérdés.

- között.] – **M**inden [Az első betű kisbetűként írt nagybetű; az ékezet átmenet a rövid és a hosszú vonal között.]
- 31** bilíncs [A második ékezet hosszú.] – **m**inden [Az ékezet hosszú.] – örökség [Az első két ékezet vízszintes vonal.]
- 33** munka [Az első magánhangzó fölött két hosszú ékezet van.] – hítvány [Az első magánhangzó hosszú ékezésű.] – Kezdetét [Az első mássalhangzó nagybetűként írt kisbetű.]
- 34** Kigondolt [Az első mássalhangzó nagybetűként írt kisbetű.]
- 36** kötelességeket [Az első ékezet felfelé ívelt vízszintes vonal.]

Helyesírási eltérések (a központosági hibák nélkül):²¹

- 2** irígység²²
- 5** uj – szüzen – uj
- 7** uj
- 10** szívével
- 16** lassu
- 18** meggyujtottam
- 23** küzdő
- 25** meggyujtottam
- 26** vissza
- 28** ugy
- 30** kívánság
- 31** minden
- 33** sulyos

21 Azok a látványra helyesírási hibák, amelyek azonban a nyelvjárásokban sem fordulnak elő – például: kővér –, jelöletlenek. Viszonyítási alap az 1879-es akadémiai helyesírás, amely Babits alsó- és középfokú tanulmányai, illetve egyetemi éve alatt érvényben volt, valamint az 1901-es, többször kiadott új akadémiai helyesírás és példatára. Lásd *A magyar helyesírás elvei és szabályai*, kiad. Magyar Tudományos Akadémia (Budapest: MTA, 1879), 87.

22 Az 1901-es helyesírás megengedő, a rövid és a hosszú ékezetet is elfogadja.

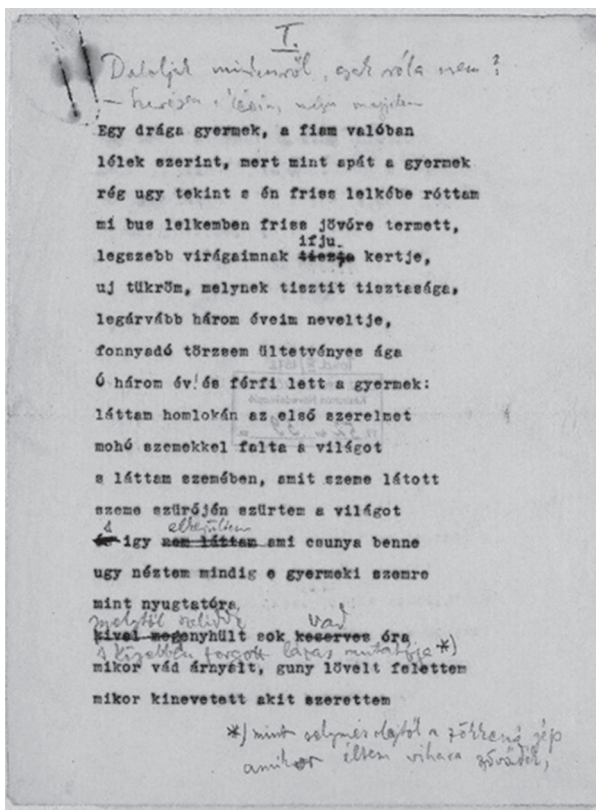
g₀Szerzői javítások a gépiratban:²³

5 ifju → tiszta

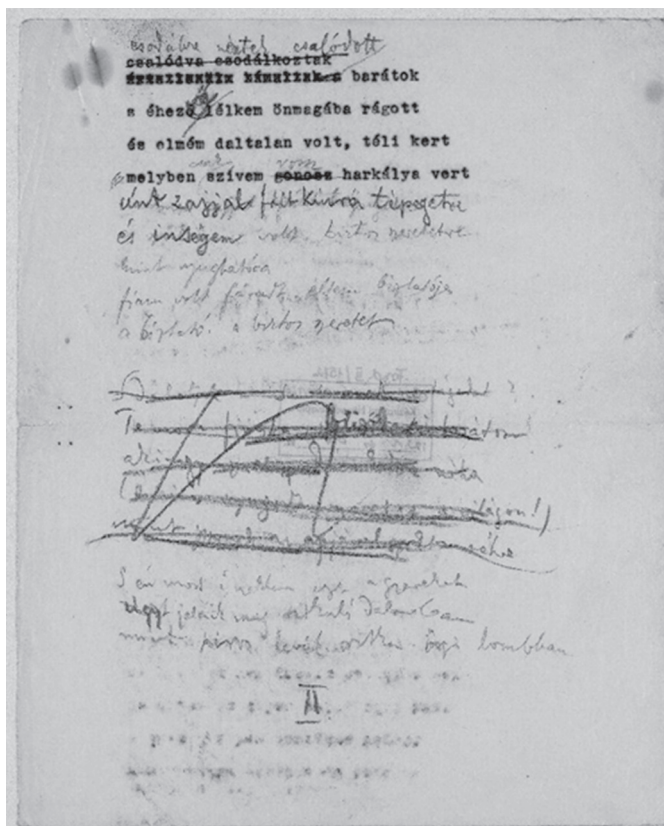
20 értetlenül bámultak → csalódva csodálkoztak

Szerzői elütés a gépiratban:

21 lélkem

g₁ + k₄

23 Ez a sorszám csak erre a gépiratra vonatkozik. Lelőhely: OSZK Kt. Fond III/2383/13.

Írásvezetés:²⁴

- 1 mindenről [Az első ékezet balról jobbra süllyedő vonal.]
- 3 Szerényen [A második magánhangzó felett pont látható.]
- 17 elkerültem [A harmadik magánhangzó ékezése vízszintes vonal.]
- 21 könnyebben [Az első magánhangzó ékezése vízszintes vonal.]
- 22 zökkenő [Az első magánhangzó ékezése vízszintes vonal.]
- 23 szövődék [Az első magánhangzó ékezése balról jobbra emelkedő vonal.]
- 26 csalódott [A második magánhangzó ékezése balról jobbra emelkedő vonal.]

24 A két eltérően írt betű – 3, 9 – nélkül, mert az nem helyesírási, hanem írástechnikai kérdés.

- 27 éhező|: ő :| [A két szó között ceruzaírású, beillesztett ő betű látszik.] – lélkem
[A gépiratban az első magánhangzó tévesen ékezett.]
- 30 únt [Az ékezet balról jobbra emelkedő vonal.] – zajjal [A harmadik mássalhangzó fölött balról jobbra süllyedő ékezet látható.]
- 31 inségem [Az első ékezet balról jobbra süllyedő rövid vonal.]
- 32 nyugtatóra [Az ékezet balról jobbra emelkedő vonal.]
- 33 fiam [Az ékezés függőleges vonal.] – biztatója [Az első ékezés balról jobbra süllyedő vonal, a második ékezet balról jobbra emelkedő, ívelt vonal.]
- 34 biztató [...] biztos [Mindkét ékezet függőleges vonal.]
- 42 pírós [Az első magánhangzó ékezete rövid függőleges vonal.]

Helyesírási eltérések (a központosási hibák nélkül):²⁵

- 1 minden
30 únt – biztos
31 inségem
33 fiam – biztatója
34 biztató – biztos
37 ugy
42 pírós

A kézirat/kézírás átíráshoz használt jelrendszer és magyarázata

< > _c _{tx}	tinta írású szöveg áthúzása, az olvasható, de áthúzott szöveg a csúcsos zárójelben található; a javított szöveg a kéziratban a sor alatt, felett vagy jobbra, balra (jelölése: a, f, j, b), az átírásban a következő jelek között olvasható
< > _{t/c}	tinta vagy ceruza írású áthúzás(ok)/törlés(ek)
{ } _c	későbbi ceruzaírású kiegészítés
[] _c	ceruza írású variációk törlés nélkül, amelyek közül a szerző nem választott ki végleges változatot; részben egymásra, egymás alá vagy mellé írva, az irány az alsó indexben van feltüntetve
∪ ∪	egybehúzott betűk, az íráselemek (vonalak), betűk, betűkapcsolódások egy része nem látszik vagy nem különíthető el
: : _g _{gx}	betű- vagy szótévesztés, -javítás gépirású ráírással; az eredeti, első változat a vonalak között olvasható, a javított a tájolás kezdőbetűjével a következő jelek között

25 Lásd a 21. számú jegyzetet. Lelőhely: OSZK Kt. Fond III/1572.

: : _{e/ex}	olvasható beillesztés a sor alatt, felett vagy mellett (jelölése: a, f, j, b), helyét a kéziratban néha vonal jelzi, indexben az íróeszköz rövidítése, a beillesztés helye; a beillesztett szöveg a kettőspontok között olvasható
[?]	bizonytalan olvasat
[1, 2 stb.] (1, 2 stb.)	a szögletes zárójelben a fóliószám, a gömbölyűben a sor száma olvasható
[fett mondatkezdő betű]	nagybetűként írt kisbetű
[kurzív szókezdő nagybetű]	kisbetűként írt nagybetű

Keletkezéstörténet, sztemma

A versnek, ahogyan az eddigiekből látszik, három kézírata maradt az utókorra, pontosabban egy-egy kézírata és gépirata, s egy kézírással javított/kiegészített gépirata. Ezek lehetőséget adnak arra, hogy a vers keletkezésének időbeli állomásait, ha talán nem is teljességgel, de tendenciáiban meg lehessen határozni. (1) Mivel a kézirat státusza: tisztázatból továbbfejlesztett fogalmazvány (\mathbf{k}_2), meg kellett előznie egy tisztázatnak (\mathbf{k}_1), azt pedig legalább egy fogalmazványnak (verscsíra, összöveg: \mathbf{k}_0). Ezek közül csak az első szövegfázis (\mathbf{k}_2) ismert. Ebből nyilvánvalóan kellett készíteni egy újabb tisztázatot (\mathbf{k}_3), amely a tinta- és ceruzairást is egységbe fogalmazta, s amennyiben más szövegváltoztató/-alakító fázis nem volt, egyik alapja lett a nyomdai kéz-, de talán inkább gépiratnak (\mathbf{g}_3). (2) A kézirat-tól eltérő szövegű, ismert gépirat (\mathbf{g}_0) – feltételezve, hogy sem kéz-, sem gépiratos előzménye nem volt – fogalmazvány, amelyet Babits kézírásával javított és folytatott tovább ($\mathbf{g}_1 + \mathbf{k}_4$); ez a fázis is fennmaradt. Eredménye ugyancsak fogalmazvány, amely feltételezi a tisztázatot (\mathbf{g}_2). Amennyiben több írásváltozat nem volt – fennmaradt kéziratok nélkül evvel kapcsolatban semmit nem lehet megállapítani –, a két tisztázat (\mathbf{k}_3 és \mathbf{g}_2) alapján készült el a nyomdai gépirat, a \mathbf{g}_3 .

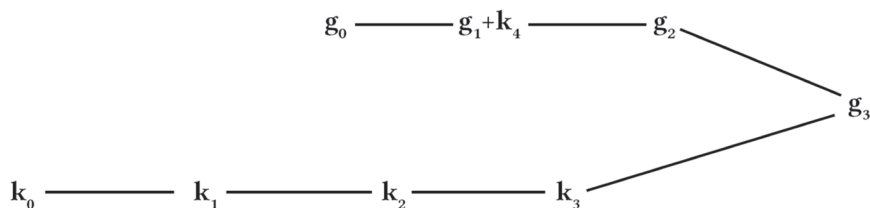
Mindez táblázatszerűen összefoglalva, szürke háttérrel kiemelve az ismert kéziratokat:

Keletkezési idő(intervallum)	Kézirat(fázis)		Gépirat(fázis)	
1911 késő ős–1913 eleje	k_0	fogalmazvány		
	k_1	tisztázat		
1913. május 15. előtt	k_2	tisztázat és javítás = fogalmazvány		
1914–1915	k_3	tisztázat	g_0	fogalmazvány
			$g_1 + k_4$	fogalmazvány javításokkal
			g_2	tisztázat
1915. november 16. előtt			g_3	nyomdai gépirat

A keletkezéstörténet egyik segédeszköze a sztemma, amely eredetileg a klasszika-filológia eszköztárából való,²⁶ s főleg ókori és középkori, illetve koraujkori kéziratok keletkezési–leszármazási rendjének megállapítását segíti, feltételezve vagy ismerve egy/az ős-szöveget, az összefüggéseket pedig leszármazási ábrával érzékeltetve, amely a közös szövegeltérések–szövegazonosságok megkeresésén alapul. Ez a módszer alkalmazható modern hagyatékok kéziratai esetében is egy-egy adott szöveg fennmaradt variációi keletkezéstörténeti rendjének felállítására. Kiindulópontja ugyanúgy egy (vagy több) ős-szöveg, vagy ős-szöveg státusban álló szövegkezdemény, vázlat, fogalmazvány. Azonban klasszikus forrásokon alapuló sztemmákkal ellentétben a modern sztemma rendelkezik egy csomóponttal is, ami nem más, mint a nyomdai kézirat, amely felé mutat az összes kézirat, és amelytől távolodnak a nyomtatott kiadások. Amennyiben pedig a nyomtatott szövegek is eltérnek, mert szerzőjük – vagy a cenzúra – később átírta, megcsonkította, vagy a nyomda több-kevesebb hibával látta el, a nyomtatott kiadások is bevonhatók a sztemma érvényességi körébe.²⁷

26 HAVAS László, „A szövegkritika”, in *Bevezetés az ókortudományba I: A görög és római világ írásos és tárgyi emlékei*, szerk. HAVAS László és TEGYEY Imre, 75–76 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996).

27 Az *Elza pilóta* vagy *A tökéletes társadalom* című regény sztemmáját lásd BUDA Attila, *A helyettesítés: Babits Mihály prózájáról* (Budapest: Ráció Kiadó, 2018), 251.

A végleges vers két része a Szilasi-kötetbe beírt szerzői datálás szerint nem egyszerre keletkezett. Az első részhez Babits annyit írt: „Budapest”, a másodikat kicsit pontosította: „Rákospalota 1912”. Mivel 1911. október közepétől lakott folyamatosan Rákospalotán, s a következő tanévben, november közepétől a Tisztviselőtelepen, ez azt jelenti, hogy a vers második része készült el hamarabb, s csak aztán írta meg az elsőt.²⁸ Sajnos nem ismert a vers megírásának összes szövegváltozata és -állapota, ezért nem lehet tudni, hogy egy rövidebb gondolatcsíra, vagy egy hosszabb gondolatsorozat volt-e az első megfogalmazása. A keletkezéstörténetéhez²⁹ azonban külső támpontokat lehet találni tanár és tanítvány kapcsolattörténetében.

Babits az 1910–1911-es év fordulóján magányos, érzelmeiben és értelmében egyaránt zaklatott állapotban volt – persze mikor nem? Akinek erősek az illúziói, annak elviselhetetlenek a csalódásai.³⁰ Fogaras távolsága Szekszárdtól, a szülőföldtől és Budapesttől, a szellemi ingerektől, valamint a baráti–szerelmi társra találás kudarcai egyébként is ellentétek által tépett személyiségét még kiábrándultabbá, még elhagyatottabbá tették. Szekszárdon marad családja sem szolgált számára feloldással, támasszal, inkább csak elmélyítette benne az idegenség érzését. Húszas éveinek már a végén járt, de biztonsággal kecsegtető egzisztencia lehe-

28 RÓNA Judit, *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája, 1909–1914*, Babits kronológia 2 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet–Balassi Kiadó, 2013), 562, 608.

29 RÁBA György, *Babits Mihály költészete, 1903–1920* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, [1981]), 481–484.

30 Húnyt szemmel bérceken futunk / s mindig csodára vágy szívünk: / a legjobb, amit nem tudunk, / a legszebb, amit nem hiszünk. // Az álmok síkos gyöngyeit / szorítsd, ki únod a valót: / hímez belőlük / fázó lelkedre gyöngyös takarót. (*Húnyt szemmel*, szövegforrás az 1997-es, Kelevéz Ágnes által sajtó alá rendezett összegyűjtött versek.)

tőségként sem merült fel előtte. Költői igényeivel és eszméivel tisztában volt, ám kétfelé is védekeznie kellett: részben a népnemzeti irodalom tovább élő tradíciói, részben a kultúra nélküli modernség ellen. Választott és megteremtett hagyománya, amely részben menekülés is volt a szűkös viszonyok elől, csak igen kis mértékben kapcsolódott saját korához vagy az akkori közelmúlthoz; régebbi időszakok, más 20. század eleji minták és értékek lebegtek előtte – germán és szláv mítoszok helyett angolszász, olasz és francia szerzők világa kötötte le.³¹ Ha nem lett volna előtte a tanítás lehetősége, amely segítségével fiatal, nyílt szellemek között próbált meg visszhangot találni, semmi nem fűzte volna ahhoz a történelmi valósághoz, amely a távoli Fogarason is, mint egy áthatolhatatlan romlás vette körül.

Az új évtized első, még Fogarason töltött hónapjai bizonytalanságokkal kezdődtek. Részben egy másik munkahely, egy máshol lévő tanári állás keresésével, részben a már nem első, verseivel vagy más írásaival kapcsolatos támadásokkal. Azok először *A Holnap* két antológiájában megjelent versek miatt érték, de személyiségét még nem vették célba. 1911-ben viszont, *Huszádik, huszádik század* című novellájának érzelmi telítettsége, s különösen néhány sora kiváltotta az egyik, vele szemben egyébként is régi sértettséget őrző újságíró haragját, aki előbb kongreganistának hazudta, majd „reproduktív természetű amatőr”-ként stigmatizálta, végül a saját értetlensége és politikai elkötelezettsége okozta frusztráltságát csak a neki tulajdonított nemi „elferdülés” megnevezésével tudta kiegyensúlyozni.³² Babits hangulatának egyik vonulata az ekkor kezdett *Ady Endrének* soraiban is tetten érhető.³³

Ahogy elsimultak az áthelyezéssel kapcsolatos nehézségek, Babits hazautazott a nyári szünetben Szekszárdra. Itt egy újabb élmény várta, Kiss Böske, a távoli roknlány,³⁴ a váratlan szerelem, az újabb kivédhetetlen kudarc. 1895-ben született,

31 Elég végignézni a *Pávatollak*-kötet tartalomjegyzékét.

32 BRESZTOVSZKY Ernő, „Tünetek [1–2]”, *Népszava*, 1911. okt. 4., 2–4; okt. 5., 2–4. A két részből álló pamflet valójában a *Nyugat* szerzőit és közleményeit diszkreditálja – a *Népszava* számára Csizmadia Sándor volt a költő, nem például a „polgári” Ady, akinek csak a politikuma kellett – s a színvonal bemutatására álljon itt néhány mondat a főleg Babitsról szóló, az említett novellát idéző első részből: „ami a testnek egészség, az a léleknek szegénység.« Ezt a nyavalya-dicsőítő elméletet, amelyiket a keresztény gondolat beteg gyógyító első apostola aligha vallana magáénak, illusztrálhatja is mindjárt Babits Verlaine egy sorával: »Nem szeretek többé mást, mint a szűz Anyát«, s ezt teszi hozzá: »Minden egészséges szerelem állati, minden beteg szerelem emberi alacsonyosság. Az egyetlen igaz, beteg és mégis tiszta, magas szerelem Máriáé, aki nincs, nincs!« Ebből az illusztrációból az is kitűnik, hogy ennek a különös esztétikájú gondolkozásnak eredete Krisztusnál jóval korábbra tehető: Onán mester idejébe.”

33 MAJOR Ágnes, „146×98 mm: Az *Ady Endrének* című vers datálásáról”, in „*Salakos szesz...*”, 28–38.

34 *A Babits család levelezése*, kiad. BUDA Attila, Babits könyvtár 2 (Budapest: Universitas Kiadó, 1996), 16. Fényképe Rába György 1983-as Babits-kismonográfiájában látható.

egyidős volt István nevű öccsével. Az érzés 1911 első félévében fokozatosan jelent meg Babitsban, mint valami új remény. Még Fogarásról, néhány sor verset küldött Böske emlékkönyvébe, szokásos családi gesztusként, de mégis kiemelve maga előtt a címzettet a mindennapokból, hiszen más családtagjainak ilyen küldeményt nem írt.³⁵ Az otthonról, anyja és húga által a tavasz folyamán küldött levelekben többször szerepelt neve, hiszen a Kiss-családban kitört skarlát elől Babitsékhoz költözött a szülői házba. Nyáron, a szőlőhegyen, immár kis nyugalomban a biztos állás miatt egymás közelében voltak. Feltételezhető, hogy rövid idő alatt kiderült: a lány nem tudott mit kezdeni a nála tizenkét évvel idősebb férfi közeledésével, szinte semmit nem érthetett Babits világából, és mivel nem értette, zavarba jött, zavarra pedig eltévesztett reakciókat szült, kinevette, ahogy a Komjáthy-nak dedikált versben olvasható. A serdülőkor bizonytalanságai, a vidéki kisváros felfogása az emberi kapcsolatokról, az átélések és megértések hiánya táplálta ezt az összehangolódásra képtelenséget, s Babits tapasztalatok átadása helyett nyilván eszményekről, azaz gondolatokról beszélgetett volna, míg a fiatal hölgyeknek inkább a velük foglalkozásra, vagyis érzelmekre van szükségük. Nem tudva, hogy van olyan gondolat, amely bizony érzelmet szül. Másfelől azonban Babitsnak – fogarasi személyes és egzisztenciális csalódásai, magánya miatt – inkább volt szüksége arra, hogy valaki bizalmasan meghallgassa, mielőtt képes lett volna a szükséges érdeklődést, támaszt nyújtani; a lelki fázis- és ritmuskülönbség komoly akadállyá vált. A kezdeti remény, a párbeszéd lehetősége így hamar hamvába hullt. Amiben az is szerepet játszott, hogy Kiss Böske beteg volt,³⁶ tuberkulózis miatt néhány év múlva meg is halt; Babits anyja ezért sem pártolta kapcsolatukat. A csalódásról, a körülményekről áttételesen néhány későbbi Babits-vers – *Július, Augusztus* – is tanúskodik, a szakirodalom a *Játszottam a kezével* című versben is feltételezi részben Kiss Böske ihlető hatását. Melléjük tehető a *Pargoletta* című töredék is, – 1911 augusztus eleje után, befejezve valamikor ősszel –, amelynek egyik példánya Komjáthy Aladár másolatában is fennmaradt,³⁷ valamint az *Emlékezés* című vers 1917-ből, ami talán a lány halála után keletkezett.³⁸

35 A vers címe: *Bözsikének*, első sora: „Sokszor az élet rémes erdő”, s két négysoros strófából áll. A vers beszélőjének pozíciója az emlék- és köszöntő versek bölcs és megértő férfinak mutatja, a vers nyelve enyhén heinei, vagyis Babits igyekezett behelyezkedni a megszólított érzelmi és ízlésvilágába.

36 „*Különös emberi háló*”: *Ami a Babits család levelezéséből kimaradt*, kiad. BUDA Attila, tan. LOVAS Csilla (Budapest: Universitas Kiadó, 2006), 153.

37 RÁBA György, „Babits és a Mindennapi kislány”, *Irodalomtörténet* 64 (1982): 661–672.

38 RÁBA, *Babits Mihály költészete...*, 375–381.

Az 1911–1912-es újpesti tanév késve kezdődött a kolera miatt.³⁹ A főgimnázium felső tagozatának október 10-én tartották meg az első órákat, nagy valószínűséggel az ezt megelőző napokhoz köthető Babits végleges Rákospalotára költözése – előtte nagybátyjánál lakott az Aréna, ma Dózsa György úton, ahol egyetemista korában is –, és attól kezdve naponta ingázott munkahelye, a Könyves Kálmán Gimnázium, illetve a Fő utcai lakás között. Ettől függetlenül persze szeptemberben már várhatta oda azokat a bútorokat, amit anyjától ott-honról kért, s amit Fogarásról várt. Innen főleg könyveit, amiket volt kollegája, Kontesveller Károly küldött utána.

Komjáthy Aladár a *Nyugat* 1924-es Babits-számában így emlékezett az első időszakra:

[...] mi néhányan, diákok, akik lelkesedtünk az új költészetért, nagy izgalommal vártuk személyes megérkezését, mikor Fogarásról való áthelyezésének híre elterjedt. [...] felment a katedrára, amennyire csak tehetett, kinyújtózott [...] az a hév és komolyság, amellyel csodálatosan gazdag tudásának tárházát igyekezett számunkra megnyitni, mindannyiunkban először a tisztelet, azután pedig a tárgy iránti heves érdeklődés érzését keltette fel. A legtöbbet mondom róla, ha megállapítom, hogy tanítványait komolyan vette, ami pedig ritka, nagyon ritka dolog tanároknál. Páratlanul nagyszerű módszerével, fényes előadásaival lassanként elérte, hogy a latin és a magyar órákat nem mint kellemetlen drukkolásokra alkalmat szolgáltató valamiket tekintettük, hanem mint nemes élvezetek forrását, amiken kitűnni dicsőség volt, szégyenben maradni ellenben leverő dolog, amit hamarosan reparálni kellett. Sohasem fogom elfelejteni, hogy milyen bámulatosan tudta megmutatni nekünk Zrínyi költői és írói nagyságát s csodálatra ragadott Pázmány stílusának erőteljes, természetes szépségei iránt.⁴⁰

Komjáthy ebben a tanévben a gimnáziumi önképzőkör tagja volt, érdekelt az irodalom, verseket írt. Az önképzőkör vezetője Babits lett, ez eleve több találkozást, az iskolai óráknál kötetlenebb kapcsolattartást biztosított. Babits számára mindez felhívó erő volt, amibe bele lehetett látni azokat a lehetőséget, amelyekről az egyformán nyomasztó napokban⁴¹ valamilyen feloldás, valamilyen értelem várható:

39 Az újpesti tanévről, a későbbi újpesti kapcsolatokról, az egykori diákok emlékezéseivel, lásd Éder Zoltán, *Babits a katedrán* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966), 79–140; BUDA Attila, „Babits Mihály és Újpest”, in BUDA Attila, *Teremtő utánpótlás: Babits-tanulmányok*, 52–111 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007).

40 KOMJÁTHY Aladár, „Babits tanár úr”, *Nyugat* 17 (1924): 1:561–563.

41 „Mintha nagyon vén volnék és örök időtől ülnék itt az íróasztal fölött és a szakállam talán már át is nőtt az asztalon és ha fel akarnék kelni, ezer vén és fehér szálát fájva kellene eltépnem. / Az egész ed-

közös ismeretek, közös élmények, közös érdeklődés, vágyott, bensőséges barátság – és főleg párbeszéd. Feltételezhető, hogy kezdeti, megelőlegezett rokonszenvében, szerepet játszott Komjáthy családneve is – a *Nyugat* előző évfolyamában ugyanis tanulmányt közölt Sikabonyi Antal *Komjáthy Jenő* című kötetéről,⁴² amely a következő évben egy másik tanulmánnyal együtt a *Nyugat* könyvtárban is megjelent,⁴³ s később Babits még több kötetében is közölte. Mindenesetre már 1911-ben magához hívta tanítványát Rákospalotára, kulcsot adott neki a lakásához. Tavasszal megjelent második verseskötetét ezekkel a szavakkal dedikálta: „Kedves fiamnak és / barátomnak / Komjáthy Aladárnak / nagy szeretettel és várakozással / Babits Mihály”. Egy fényképet is adott neki evvel a felirattal: „Mihály bátyád”. Komjáthy 1894-ben született, a nála 11 évvel idősebb Babitsnak semmiképpen sem lehetett (volna) a gyermeke. Ezért a „fiam” elnevezés, ahogy minden egyedi becenév – például a „Csinszka”, a „Lilla” és társaik – vagy bármely érzelmetli, kedveskedő megszólítás inkább a familiaritás, a kölcsönös bizalom jele, amely kiemel a hétköznapiakból. A kiáradt érzés megtámasztja azt, akinek adják, s az a rejtett értelem is benne van, hogy a megjelenése, a jelenléte egyeredetű, közös indulatot, hosszantartást és folyamatosságot kínál. Úgy ad a megnevezés, hogy beleérti az elfogadást is. A mögötte álló érzés azonban, ahogy Babits *A „Fiamhoz”* című versében meg is nevezi, a szabadságot csorbítja, mindkét fél a kettős elfogadás értelmében lemond saját jogai egy részéről, cserébe viszont egyenragúként

digi életem eltörött. Mindent elhagytam és most megint mindent előlről kell kezdenem, mint már annyiszor. Elfoszlott a lelkem, mindenfelé, darabokba, nagy messzeségekbe, alföldekre, havasok közé, hoztam-e még valamit belőle? Vagy csak egy özvegy test az, ami itt ül és megtartotta régi szokásait: mozog, olvas, beszél, ír, mint egy masina és nem veszik észre, hogy nincs lelke. Mint akinek messze ment a hitestársa, Amerikába és sohasem fog visszatérni: nem tartják özvegynek, pedig az már, örökre. / Lassan jár az órák és vagdalja az időt, egyformán, mint a boltos a szalámit, ó mennyire jobban szeretem a naptárt, mint az órát. Mért nincsenek piros számok az órán, itt-ott, közelebb-messzebb? Mért nincsenek ünnepek és ünneppercek, amikor naponta egy-egy percre...” BABITS Mihály, „Líra, kalendárium, mese, vers, kabala”, *Nyugat* 5 (1912): 1–7, 1.

42 BABITS Mihály, „Az irodalom halottjai: Sikabonyi Antal, Komjáthy Jenő”, *Nyugat* 3 (1910): 1:606–613. Hogy Babitsot erősen érintette Komjáthy költészete és az, ahogyan jelen volt az irodalmi emlékezetben a tanulmány megírásakor, már a bevezető mondatokból kiderül: „Én Istenem, ha elgondolom: nem is oly régen kevesek, fiatalok, ismeretlen rajongtunk egy halottért, egy ismeretlenért, aki éppen azért, mert ismeretlen volt, mert nem beszéltek róla az irodalom hivatalos fórumai: a miénk volt, teljesen, kizárólag, a mi költőnk, gyökerünk a múltban, erőnk a jövőre. Tízen voltunk és tízen úgy őriztünk egy nevet, mint a koptus a vallását, melynek messze földön ő az egyetlen híve. Tízünkön kívül ki tudta ezt a nevet? / Ma az az irodalmi fórum, mely bennünket kiátkoz, ugyanaz fedezte fel Komjáthy Jenőt, sőt Komjáthy nevét ellenünk használja.” Egykori újpesti tanítványainak emlékezései alapján Éder Zoltán is ezt állapította meg: „A modernek közül különösen Komjáthy Jenőt mellemtatta, kortársairól nem nyilatkozott.” Lásd Éder, *Babits a katedrán...*, 123.

43 BABITS Mihály, *Két kritika*, *Nyugat* könyvtár (Budapest: Nyugat, [1911]), 33–66.

tekintik egymást. Figyelmet érdemel mintajelként az idézőjel, valamint a „fiam”, „kisfiam”, „fiacskám” szavaknak a tekintélytartó – például a tanár–diák viszony – kapcsolatokban jelen lévő lefokozó értelme – ami azonban e versből éppen hiányzik. A mentoráló szándék a felnőttlet megélésére, a reális önismeretre, a reflektált létre irányul. S ennek volt következménye, hogy Babits Komjáthy folyamatosan megismertette családi–baráti körével. Az egyik szekszárdi ismerős 1911. december 18-án levelet írt Babitsnak, amelyben színházba invitálta őt is meg a „kis Komjáthy fiút” is, akiről akkor már tudott, de még nem találkozott vele.⁴⁴

Maga Babits azonban nem érezte jól magát az újpesti gimnáziumban sem, noha a tanári karban több, egymással kölcsönösen rokonszenvező kollégát talált, az iskola vezetőjével konfliktusosan alakult a viszonya. 1912 elején távoli, nem vér szerinti rokona, Dienes Valéria révén megismerte annak testvérét, Dienes Pált, aki a tisztviselőtelepi gimnáziumban tanított, s az ő közvetítésével a gimnázium igazgatóját, idősebb Gaál Mózeset. Ő az akkor új gimnáziumba szívesen átvette Babitsot, ami azonban technikai okok miatt csak november közepétől vált lehetségessé.⁴⁵

1912. március 19-én Babits és Komjáthy részt vettek a Társadalomtudományi Társaság ülésén, este Dienes Pál, Babits, Komjáthy együtt vacsoráztak. Az ekkor készült fényképből 24-én küldtek Szekszárdra is, a levelezőlapot mindhárman aláírták.⁴⁶ Június 26-a előtt fénykép készült az újpesti gimnázium tanulóiról és Babitsról, a balján ülő Komjáthyval.⁴⁷ Nyáron Babits Szekszárdon a Dante-fordításán dolgozott, július elején levelet írt Komjáthynek, hogy menjen ki a lakására, Rákospalotára, és a munkához küldjön el neki egy korábbi fordítást. Komjáthy válaszlevelében⁴⁸ Babitsot „tanár úrnak” szólította, és beszámolt napjairól, ennek alapján lehet következtetni Babits levelének tartalmára. Először is megírta, hogy Szász Károly Dante-fordítását postára adta, orvosnál volt, aki kivizsgálta és terápiát ajánlott. Gyakorolja a francia nyelvet is, Babits könyvtárából pedig elhozta, mert érdeklí Jules Henri Poincaré németre fordított egyik matemati-

44 Kovács László levele Babits Mihályhoz [Budapest, 1911. december 20.], in BABITS Mihály, *Levelezése, 1911–1912*, kiad. SÁLI Erika, Babits Mihály műveinek kritikai kiadása: Levelezés ([Budapest]: Magyar Könyvklub, [2003]), 68–69.

45 TÉGLÁS János, *Babits Mihály a tisztviselőtelepi főgimnázium tanára* (Budapest: [Europrinting Kft., 2021]), 9–10.

46 Babits Mihály, Dienes Pál és Komjáthy Aladár levele Babits Angyalhoz; [Rákospalota, 1912. március 24.], in BABITS, *Levelezése, 1911–1912*, 108.

47 „...külön tér / ...külön idő...”: *Babits Mihály fényképei: Ikonográfia*, kiad. W. SOMOGYI Ágnes, előszó KERESZTURY Dezső, Fototéka (Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 1983), [24], 5. számú kép.

48 Komjáthy Aladár levele Babits Mihályhoz [Újpest, 1912. július 7.], in BABITS, *Levelezése, 1911–1912*, 152–153.

kai művét. Más magáról nem tud, nem akar írni, és nem is akarja a munkában feltartani. Babits júliusban és augusztus elején Olaszországból többször küldött képeslapot Komjáthynek is, „mon cher”-nek nevezve.⁴⁹ Azért franciául írt neki, hogy a címzett a nyelvet gyakorolja. Komjáthy azt válaszolta, a szöveget megértette, de ő nem mer franciául írni, nehogy szemérmesség legyen belőle, csak Babitstól vár francia levelet.⁵⁰ Egyébként Balzac *Eugenie Grandet* című regényét olvassa, ezt nyilván Babitstól kapta, hogy a nyelvben gyakorolja magát.

Az 1912–1913-as tanév első két hónapja megszokottan, Komjáthy számára az érettségire való készülődéssel kezdődött.⁵¹ Babits tervezett munkahelyváltoztatása azonban egy nemvárt körülmény miatt meghiúsult, maradnia kellett, ami még jobban visszahúzódná tette. Október elején megbetegedett, a gimnáziumból is hazament, Komjáthynek írásos üzenetet hagyott. E hónap 13-án Komjáthy előadást tartott az önképzőkörben. Ebben az időben már Babits kéziratokat is adott neki.⁵² A rosszul kezdődött tanév szerencsére nem így folytatódott, Babits november 16-tól a tisztviselőtelepi főgimnáziumban folytatta tanári pályáját.

1912. november végétől Babits és Komjáthy találkozása tehát szabadabb lett az iskolai kötöttségekkel terhelt újpesti tanévnél, viszont megnehezítette azt a távolság. Babits a Tisztviselőtelepen rokonszenvező igazgatót, annak családját – ifjabb Gaál Mózes szintén tanítványi barátjává válik –, nyugodt, kertés, vidéki jellegű lakóhelyet és néhány szellemi barátot talál. Komjáthy Újpestről jár át hozzá. Babits munka- és lakóhelyváltoztatása azt is jelenti, hogy a Komjáthy későbbi emlékezésében megörökített, valamilyen segítséggel kapcsolatos órai kérések az 1911. november–1912. november 16. közötti, egy év tartamú időszak tanítási hónapjaira estek:

[T]udtommal én vagyok az egyetlen volt tanítványai közül, aki – már magam sem tudom, milyen okok és véletlenek során – közelebb kerültem a lelkéhez, mégpedig már ak-

49 Babits Mihály levele Komjáthy Aladárhoz [Velece 1912. július 18.], in BABITS, *Levelezése, 1911–1912*, 157; Babits Mihály levele Komjáthy Aladárhoz [Ravenna, 1912. július 22.], in BABITS, *Levelezése, 1911–1912*, 160; Babits Mihály levele Komjáthy Aladárhoz [Assisi, 1912. augusztus 5. előtt], in BABITS, *Levelezése, 1911–1912*, 165; Babits Mihály levele Komjáthy Aladárhoz [? 1912. augusztus 5. után], in BABITS, *Levelezése, 1911–1912*, 166–167.

50 Komjáthy Aladár levele Babits Mihályhoz; [Újpest, 1912. augusztus 5.] in BABITS, *Levelezése, 1911–1912*, 165–166.

51 A főgimnázium Mátyás király önképzőkörének tanévnyitó, alakuló ülését 1912. szeptember 23-án tartották, amelyet „Babics Mihály vezető tanár beszéde nyitott meg, aki az önképzőkör célját fejtegette történelmi visszaillesztés keretében”. Komjáthy a tisztikar tagja maradt, az önképzőkört november 17-e után Frenck Géza vezette.

52 MTA Ms 633/2.

kor, mikor még tanárom volt s mikor még az a nemes szeretet és érdeklődés, amellyel fejlődésemet figyelemmel kísérte fiatalos szégyenkezésem folytán inkább érthetetlen, mint örvendetes dolognak tűnt fel előttem. / Mert valóban mindig zavarban voltam, mikor valamelyik órájának a végén osztálytársaim előtt bizalmas hangon azt mondta: „Fiam, ha ma délután ráérsz, gyere el hozzám.” „Igenis, tanár úr” feleltem eleinte titkos kis kelletlenséggel, mert semmi okát sem tudtam adni ennek a megkülönböztetésnek, s mert nem voltam stréber természet, bántott, hogy osztálytársaim előtt, akikkel pedig egynek éreztem magamat, ennyire kitüntet. Később, mikor hozzászoktam a dologhoz, repeső örömmel vettem e felszólításokat, mert azok a gátló érzések, melyek a tanítványt a tanártól elválasztották, lassanként megszűntek, helyet adva mélységes tisztelettel párosult szeretetnek. Délután tehát szépen fölszedelőzködtem s elmentem rákospalotai lakására. [...] [A]z iskolában pontos, lelkiismeretes tanára volt minden tanítványának, de csak tanára, ezeken a magánbeszélgetéseken ellenben a poéta doctus végtelenül, meleg szívűnek kincsei tárultak fel s én soha nem fogom tudni elfelejteni ezeket a boldog időket, mikor a legnagyobb magyar szellemek egyike méltatott egy nagyon-nagyon jelentéktelen kis diákot arra, hogy törődjön vele, hogy samovárján teát főzzön neki, hogy lassanként bevezesse az élet szokásaiba s felfedje a titkokat, amik előtt borzongó kíváncsisággal áll.⁵³

A közvetlen tanári függelem megszűnése azt is eredményezte, hogy a tanítással egybefüggő korábbi segítő tevékenységek átalakultak, kikopott belőlük az osztálytársakkal, az oktatással kapcsolatos segítség, és egyre inkább megjelent a kétszemélyes, nevelési–nevelődési, titkári attitűd. Ezt mutatják az Újpestre küldött ügyintéző levelek.⁵⁴ De a módosult barátságra utal az is, hogy Komjáthy anyja november 20-án túlradó, egyben erős zavarról és megilletődöttségről tanúskodó köszönő levelet írt Babitsnak, mivel fiát rávette arra, hogy orvossal vizsgáltsa meg magát.⁵⁵ A november végén megjelent Dante-kötetet Babits így ajánlotta Komjáthynek: „Kedves fiamnak, Aladárnak, aki ennek / a könyvnek készítő- / sében, javításában / annyit segített nekem / igaz szeretettel / Babits Mihály”. Ez a dedikáció azonban megszólításában magához ölelő, míg aláírásában eltávolító. És természetesen a tisztviselőtelepi gimnáziumban is igénybe vette Babits tanít-

53 KOMJÁTHY, „Babits tanár úr...”, 562.

54 Babits Mihály levele Komjáthy Aladárhoz [Budapest, 1912. november 31.], in BABITS Mihály, *Levelezése, 1912–1914*, kiad. PETHES Nóra és VILCSEK Andrea, Babits Mihály műveinek kritikai kiadása: Levelezés (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007), 17; Babits Mihály levele Komjáthy Aladárhoz [Budapest, 1912. december 1.], in BABITS, *Levelezése, 1912–1914*, 19.

55 Komjáthy Gyuláné levele Babits Mihályhoz [Újpest, 1912. november 20.], in BABITS, *Levelezése, 1912–1914*, 10–11.

ványai segítségét, mint korábban Komjáthyét, ahogy erről a későbbi emlékezősek is tanúskodnak.⁵⁶

Kapcsolatuk változását mutatja, hogy Komjáthy 1913. január 17-én „szerető tanítványa”-ként írt néhány sort Babitsnak,⁵⁷ igaz, hogy ő is távolságtartással azt írta elé: „üdvözlí”. Babits néhány nap múlva küldött válaszában megemlítette: francia könyveket vett neki.⁵⁸ Az egyik Alphonse Daudet *Sappho* című regénye, a másik Édouard Goriztat francia matematikus egyik munkája volt. Mindkettőjüket érdekelte a matematika, ez játszott szerepet a Dienes Pállal létrejött barátság kialakulásában is, utóbbi tehát nem meglepetés. Érdekesség inkább a regény, amelynek első hazai kiadása 1902-ben jelent meg, Szabó Károly fordításában – majd 1915-ben Kéri Pál újból lefordította –, tehát magyarul is olvasható lett volna, a francia eredeti azonban kimondottan a nyelvtanulás elmélyítését célozta. A téma viszont meglehetősen kényes volt, a szerelmi regény ugyanis a házasságon kívüli kapcsolatot tematizálta, a belőle készült színdarab, az érzelmek és az érzelmi bűnök nyílt színi bemutatása miatt New York-i előadása után 1900-ban szeméremsértési (indecency) eljárást váltott ki.⁵⁹ A kötetről Babits ezt írta: „Itt vár rád az íróasztalomon Daudet Saphója is, melyet ő az életbe lépő fiai számára írt, s melyet én számodra |: épen most |: megvettem. Azt hiszem nagy élvezettel és okulással fogod olvasni. –” Babits Mihály hitt a leírt szó erejében – akárcsak Ambrus Zoltán –, s a nyelvtudás elmélyítését a kamasz felfedezett érdeklődéséhez kötötte. Ezt a meglátott kíváncsiságot örökítette meg a *Mitológia* című novellájának Hülászában is⁶⁰ és lehetséges, hogy ekkor már ahhoz hasonló beszélgetések is voltak Babits és Komjáthy között, mint amilyeneket néhány év múlva Szabó Lőrinc örökített meg a Reviczky utcához közeli Bandl étterem asztala mellett⁶¹ – s ezekre válaszul adta Komjáthynek Daudet regényét. Február eleji, anyjának

56 Jablonczay Pethes Béla és mások emlékezéseit lásd BABITS Mihály, *Haza a Telepre: Néhány dokumentum a költő tisztviselőtelepi éveiről*, kiad. TÉGLÁS János (Budapest: [Tótfalusi Kis Miklós Nyomdaipari Szakközépiskola], 1991), 217–265. Lásd még TÉGLÁS, *Babits Mihály a tisztviselőtelepi főgimnázium tanára...*, 23.

57 Komjáthy Aladár levele Babits Mihályhoz [Újpest, 1913. január 17.], in BABITS, *Levelezése, 1912–1914*, 46–47.

58 Babits Mihály levele Komjáthy Aladárhoz [Budapest, 1913. január 25. előtt], in BABITS, *Levelezése, 1912–1914*, 48.

59 Nem szabad elfelejteni a száz évvel ezelőtti felfogást: a legnagyobb felháborodást az a jelenet váltotta ki, amelyben Fanny Le Grand a főszereplő, valamint Jean Gaussin, a naiv fiatalember együtt mennek fel egy csigalépcsőn – feltehetően egy hálószoba felé.

60 BUDA, *A helyettesítés...*, 149–187.

61 BABITS Mihály, „Önéletrajz a gyermek- és ifjúkor éveiből, Szabó Lőrinc lejegyzésében”, in BABITS Mihály, *„Itt a halk és komoly beszéd ideje”: Interjúk, nyilatkozatok, vallomások*, kiad. TÉGLÁS János, Babits könyvtár 1 (Celldömölk: Pauz–Westermann, 1997), 57–79, 463–466.

írt levelében Babits Komjáthyról mint (saját) fíáról írt,⁶² a neki küldött levelekben pedig többször is érdeklődött egészségi állapota iránt, aki jólnevelt gyerekként és szófukar kamaszként számolt be állapotáról.⁶³

Komjáthy osztályának az újpesti Könyves Kálmán Főgimnázium 1912–1913-as értesítője szerint 1913. május 15–16–17-én volt az érettségi írásbeli és június 26–27–28-án a szóbeli vizsgája. Magyarból Madách *Az ember tragédiájával* kapcsolatos feladatot, latinból egy Cicero-szöveghely magyarázatát, matematikából pedig két megoldandó példát kaptak. Az érettségi előtt egykori tanár és tanítványa összehozták, június 24-én Komjáthy „Kedves Mihály bátyám”-ként szólította meg Babitsot. 27-én, a sikeres írásbeli után a Dienes-házaspárral köszöntötték Komjáthyt a Szabóky utcában.⁶⁴ Nyáron Babits és Komjáthy együtt indultak Itáliába, Babits tovább maradt, majd az olasz tájak után Szekszárdra utazott pihenni, ahonnan öccse, Babits István írt Komjáthynek bátyja megbízásából. Ők egy generáció voltak, azonos egzisztenciális kihívásokkal, életpályájuk kezdetén egyikük a budapesti egyetem jogi, másikuk a bölcsészeti karán; a későbbi években a vidéken élő Babits István többször kérte egyetemi ügyeinek elintézését Komjáthytól. A kérések egy része a Babitsnak írt levelekben olvasható, anyja vagy húga tolmácsolta a fiatalabb fiú kéréseit. Komjáthy vele és családtagjaival is baráti ismeretségbe került, húsvéti, nyári szünetekben várták, hogy friss hírekkel, jelenlétével változatosságot vigyen az egyhangú szekszárdi napokba. Az 1913-as nyár eseménye volt az is, hogy míg Babits családi körben kapcsolódott ki, Komjáthy Budapesten lemásolta *A gólyakalifa* című regényt. A világháború kitörése Babits István életpályáját, tanulását erősen befolyásolta, de bármilyen messze is került Ázsiába,⁶⁵ leveleiben érdeklődött Komjáthy iránt is, aki egyetemi tanulmányait folytatta tovább, s most kapóra jött betegsége, amely segítette, hogy ne kelljen a frontra kerülnie.

Babits az 1912. november közepe utáni időszakot, amíg a *Játszottam a kezével* körüli botrány ki nem robbant,⁶⁶ viszonylagos védettségben töltötte a Tisztvil-

62 Babits Mihály levele Babits Mihályné Kelemen Aurórához [Budapest, 1913. február 6. után], in BABITS, *Levelezése, 1912–1914*, 60–61.

63 Komjáthy Aladár levele Babits Mihályhoz [Újpest, 1913. április 15.], in BABITS, *Levelezése, 1912–1914*, 73.

64 TÉGLÁS, *Babits Mihály a tisztviselőtelepi főgimnázium tanára...*, 22.

65 „Áll az idő és máll a tér”: *Babits István levelei a keleti frontról és a hadifogságból, 1915–1920*, kiad., ford. BUDA Attila, Babits könyvtár 13 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005), 737.

66 *A vádlott: Babits Mihály: Dokumentumok, 1915–1920*, szerk., vál., szöveggond. utószó, jegyz. TÉGLÁS János, Babits könyvtár 3 (Budapest: Universitas Kiadó, 1996), 7–235.

selőtelepen.⁶⁷ A sajtóhadjárat egy pontján, a *Nyugat* 1915. november 16-i számában jelentette meg – dacból, védekezésből – öt régebbi keletkezésű versét, köztük A „*Fiamhoz*” címűt is.

* * *

A Szilasi-kötet szerzői bejegyzése alapján az biztos, hogy a megjelent vers második része készült el először, az első csak azt követően. Miután az újpesti tanévközdést Babitsban nagy érzelmi úr kísérte, azt csupán a tanári munka, az önképzőkör, valamint az irodalmi környezet közelsége egyensúlyozhatta ki. Eredendő pedagógiai hajlamain túl, amit fogarasi, újpesti és tisztviselőtelepi tanítványainak emlékezései is megörökítenek, talán már az első újpesti napokban feltűnt előtte Komjáthy, akit először valószínűleg a neve emelt ki az osztályból, majd ezt a mástól kapott rokonszenvet erősítette meg az órai és önképzőköri munka, Komjáthy irodalom iránti érdeklődése. De az is lehet, hogy a diák várakozása – ahogy az emlékezéséből kiderül –, valamint a tanár igénye találkozott, s ez vált kapcsolatuk fő hajtóerejévé.

Babits a második rész első verscsíráját, fogalmazványát (**k₀**) talán már késő ősszel leírhatta, amikor még csak Komjáthy érdeklődését és fogékonyságát látta, s amikortól kezdve fokozatosan megismertette néhány barátjával és családtagjaival. Fennmaradt kézirat hiányában nem lehet tudni, hogy ezt követően milyen írásfázisok következtek, mindenesetre 1912 során valamikor a fogalmazványt letisztázta (**k₁**). A verssel azonban elégedetlen lehetett, mert sem 1911-ben, sem 1912-ben nem tett kísérletet a közlésére. Igaz, ekkor elsősorban prózai írásokat

67 Tanítványaival szemben itt is oldani akarta a tanórai fegyelmet. Boros Gyula 1964-es emlékezése szerint: „Véletlen volt-e, vagy az ő szándéka, nem tudom, de néhányan hamar pillantást vethettünk lelkébe. Szabados Béla – ma híres szobrászunk – mellett alkönyvtáros voltam az önképzőkörben, ahol Ujváry Lajos barátommal, a Magyar Értelmező Szótár szervezőszerkesztőjével többször olvastunk, beszélgettünk. Olykor írogattunk is. Babits – aki egyébként is nagyon érdeklődött az önképzőkör iránt – egy ilyen délután benyitott a könyvtárba. Beszélgettünk a körről, irodalomról, iskoláról. Babits is beszélt: tanári pálya, versek, *Nyugat* és újabb dolgai. Elővett egy régeinek látszó kéziratot: Egy szomorú vers... ez volt a címe és olvasta különös, halk hangján, meleg szavakkal: // Nekem nem volt barátom, / tőlem mindenki fut, / társaim elkerültek, / mint idegen fiút, / idegent, megvetettet, / ki mindég mostoha, / kit senki sem szerethet, / nem is szeret soha. // Olyan különös, olyan fájdalomteli volt az arca... De valamit Ő is láthatott rajtunk... – Talán érezte, hogy közelebb kerültünk hozzá? Kicsit várt, s azután kérdezte: »Nektek van barátotok?« – Ujváry azt mondta, van, és azt, hogy sok van, mire azt kérdezte: »Nem tévedsz?«, lásd BABITS, *Haza a Telepre...*, 223–224.

jelentetett meg,⁶⁸ a verstermés megcsappant,⁶⁹ s főként a Dante-fordításon dolgozott. A *Nyugat* 1912. április 16-i számában *Dante fordítása* címmel műhelytanulmányt adott közre, valamint mutatványt az elkészült részekből, ahogy az *Élet* október 13-i számában ugyancsak.⁷⁰ A versek iránti pillanatnyi érdeklődéscsökkenés miatt a kézirat az elégedetlenséget kiváltó tisztázat alakjában maradt, egészen Komjáthy érettségijének közeli dátumáig. Ekkor az aktualitás felszólító erejénél fogva a tintaírású tisztázatot ceruzairással kiegészítette és lezárta, valamint az elején az alkalmat említő ajánlással látta el. Majd a vers alján aláírva, mintegy emléklappá változtatta a kéziratot, azt adva ajándékkul az érettségire (**k₂**). Ez a kézirat ma nincs is közgyűjteményben, csupán egy másolata a Petőfi Irodalmi Múzeumban, az eredetit Komjáthy Aladár fia, Komjáthy Géza őrzi – ha él még. Vagyis az ajándékozás tényleges gesztusa is megtörtént. A Komjáthynak adott kézirat azonban a vers első megjelenéséig szerzője szellemi tulajdonában maradt, hiszen a végleges változatban szerepel, ennek alapján kellett lennie egy emléklap utáni tisztázatnak (**k₃**), ami alapja lett a nyomdai kéziratnak (**g₃**).

A vers első része (**g₀**) ugyancsak fogalmazvány minőségben maradt fenn, de nem kéz-, hanem javítatlan gépiratként. Kosztolányi Dezső 1911-es újpesti látogatása után, Babits szobájának leírása közben még nem említette, hogy írógépe lett volna. A szakirodalom megegyezik abban, hogy Babits első írógépét 1914 körül vásárolta. Ezt alátámasztja egyik tisztviselőtelepi tanítványának emlékezése:

[...] Mint az önképzőkör 1915/16. évi ifjúsági elnöke, közelebbi kapcsolatba kerültem a kör tanárelnökével. Akkor még nőtlen ember volt, és a Tisztviselőtelepen a Szabóky utca 54. számú házban lakott. Albérleti szobájának egyik falát könyvesállvány borította, tele könyvekkel. A szoba ablakától jobbra volt az íróasztala, iratokkal, könyvekkel elhalmozva. Műveit részben kézzel, részben kis írógépén írta. Egy alkalommal, amikor beléptem hozzá, írógépén kopogtatott és türelmemet kérte, amíg leírja gondolatait. [...] ⁷¹

68 Többnyire tanulmányok – például a Vörösmartyról szólók –, ismertetések, továbbá *A gólyakalifa* témája foglalkoztatta.

69 1911 október vége és szilveszter között csak egy másodközlése jelent meg – a *Sugár a Világban* –, 1912 elejétől pedig több eredetileg *Örökségem* címmel közreadott, később önálló címet kapott vers, az igen erős aktualitású *Május huszonhárom Rákospalotán*, az év második részében pedig *A zengő szobor dala*, a *Merceria*, az *Őszi harangozó* és a *Reggeli ének*. Ezekben a hónapokban még néhány másodközlése is volt.

70 A Babits-bibliográfia tartalmaz ebből az évből egy rejtelmes tételt is, a Diáknaptár 1912-es kötetében olvasható *Dante és Vergilius* című tanulmány a megadott helyen ugyanis nem található, s a forrás más kötetekben sem.

71 Dörner György emlékezését lásd BABITS, *Haza a Telepre...*, 234.

A Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában megtalálható az *Ecet-dal* ugyancsak lila tintás (indigós) gépiratmásolata.⁷² Betűkészlete megegyezik az *A „Fiamnak”* két ismert gépiratának betűivel, megjelent a *Nyugat* 1914. július 15-i számában.

A tanítványi emlékezés, valamint a két, azonos írógépen készült gépirat megerősíti, hogy az első rész első ismert fogalmazványa (\mathbf{g}_0) sem készülhetett 1914 tavasza előtt. Abban az évben megint változott a megjelent Babits-művek összetétele. Először is az 1914-es év volt az Babits pályáján – a kezdő éveket nem számítva –, amikor a legkevesebb, különböző műfajú közleménye jelent meg, ennél még halála évében is több volt olvasható a sajtó különféle forrásaiban. Másfelől ezek között volt novella a francia forradalom korából (*Szerelem*), rövid ismertetés (*Mistral*), versek különféle tárgyakra (*Fájó, fázó ének; A csengetyűsfű; Ecetdal; Haza a Telepre*), műfajatlépések (*Isten kezében*) megrendülés és számvetés a háború miatt (*Gyermekek és a háború; Fiala katona; Magamról; Keserű órán; Ünnepek; Kép egy fálusi csárdában*). Ez a változatosság alátámasztja az időben második rész felütését: „Daloljak mindentről, csak róla nem?” Babits ezt a fogalmazványt is tovább írta ($\mathbf{g}_1 + \mathbf{k}_4$), de a ceruzairású befejezés áthúzásából látszik, hogy elégedetlen volt, viszont a végleges sorrendet kialakította: az elejére írt római egyes-sel jelezve, hogy ez a kezdő vers, a végére írt római kettessel pedig a folytatáshoz rendelve a körülbelül két évvel korábban keletkezettet. Hogy milyen közlést képzelt el, nem tudni, azonban az első és a második rész ($\mathbf{k}_2, \mathbf{g}_1 + \mathbf{k}_4$) egyaránt annyi javítást tartalmaz, hogy mindkettő esetében fel kell tételezni egy-egy tisztázatot ($\mathbf{k}_3, \mathbf{g}_2$) a nyomdai közlés előtt. A *Nyugat* 1915. augusztus 16-i számában olvasható a *Játszottam a kezével* című Babits-vers, amely turbulens és hosszantartó visszhangot váltott ki,⁷³ egy évvel később jelent meg az utolsó közvetlen reakció, de akadtak még későbbi hullámverések is. Az ellene folytatott sajtóhadviselés egy pontján adott közre Babits öt verset, köztük négy régebbit, köztük *A „Fiamnak”* címűt is, amelynek nyomdai kézírata, nagy valószínűséggel gépirata (\mathbf{g}_3) ismeretlen. E közlés alcímében 1913-as évszámot adott meg, ami a két rész együttes keletkezésére nézve biztosan téves, és szemben áll a Szilasi-kötet keltezésével. Másfelől az írógép 1914-es beszerzése is cáfolja az egy évvel korábbi keletkezést, bár az természetesen lehetséges, hogy Babits egy 1914 előtti kéziratot fogalmazvány szövegét írta gépbe. De az 1913-as alcímnek egy sajátos időszámítás miatt mégis van jelentősége. A tanulmány címében idézett verssorban a három év: 1911–1912–1913, ami megismerkedésüktől az érettségire ajándékozott változat (\mathbf{k}_2)

72 A kézirat-katalógus dátumozása: [1914 május], Róna Judit 1914. május 16. előttre datálja és megjegyzi: „az első gépiratos tisztázat (!)”, lásd RÓNA, *Nap nap után...*, 677–678.

73 TÉGLÁS, szerk., *A vádlott...*

keletkezéséig telt el. Az első megjelenés ajánlásában pedig „uj három év” olvasható, ez pedig 1913–1914–1915 éveket foglalja magában, lezárva a nyomdai gépirattal (g₃), vagyis a végleges változattal. A másik változás, hogy a Komjáthyinak adott kézírathoz képest jelentősen kibővült és megváltozott az ajánlás szövege:

Bocsáss meg, kedves fiam és barátom, hogy közreadom ezt a verset is, amely terólad szól. Ma, mikor rossz tanárnak mondtak, aki megrontja az ifjúságot, meg nem állhatom, hogy ki ne mondjam a világ előtt azt az érzésemet, mely rajtad és minden tanítványomon keresztül a jövő nemzedékhez köti lelkem. Ma már ez a vers sem aktuális: te, ki fiam voltál, azóta barátom vagy: uj három év telik: de most is a régi szeretettel küldöm neked ezt a régi verset.

Az érettségi mint dedikálási alkalom eltűnt, helyébe a védekezés és a dac lépett, a személyes vers nyilvánossá tétele e kényszer eredménye, s a megjelentetéséért kért bocsánatot Babits Komjáthytól. Hogy mennyire egy-egy időponthoz kötődött mindkét ajánlás, azt a *Recitativ* közlése mutatja, amelyben egyetlen mondatra redukálódott, az is zárójelbe téve:

(Aladár fiamnak és barátomnak, most is a régi szeretettel, ajánlom.)

Az egy verssé foglalt, eltérő időben keletkezett két vers címe akkor született meg, amikor Babits az öt, egy blokkban közölni kívánt verset összeválogatta – ez nyilvánvalóan a nyomdai kéziratok, gépiratok fázisa volt. Az első vers szóló *Ady Endrének*, a második pedig *A „Fiamhoz”*. Ady neve mellett a második vers hasonló funkciójában Komjáthyt nem említhette, a toldalék megváltoztatásával viszont régiesebbé tette, 18–19. századi patinával látta el a címet, lásd Csokonai Vitéz Mihály: *Lillához* vagy Vörösmarty Mihály: *A merengőhöz*. A címadással egyben lezárult a vers szövegének keletkezéstörténete, s megkezdődött kiadástörténete és recepciója.

* * *

Befejezésül említeni kell még egy szempontot, amely mintegy recepciótörténeti adalékként zárhatja a kéziratok ismertetését. Bresztovszky Ede említett megjegyzése után Babitsot sokáig kísértte az öt, vagy rajta keresztül a „moderneket” támadók altesti érdeklődése, a művek megértése, valamint érvek párbeszéde helyett a

zsigeri elutasítás és kirekesztés ütőkártyájaként.⁷⁴ Mivel az emberi személyiség állampolgár és nem alattvaló, minden hatalmi játszmát, legyen bármi is az eredete, vissza kell utasítani, ami olyan alapon – szellemi, vallási, származási, faji, vagy ami még ennél is botrányosabb: bórszín, nemi irányultság stb. – akar különbséget tenni, amire nincs fölhatalmazása. Ezért eredeti céljukat tekintve üdvözölni kell azokat a könyveket, szöveggyűjteményeket, amelyek a megkülönböztetések tompítására jelennek meg. De vigyázni kell, hogy önkéntelenül is ez az igyekezet ne hogy ellenkező hatást érjen el, mint a Nyáry Krisztián szerkesztésében megjelen *Nem kötelező* című gyűjteményben,⁷⁵ amely tartalmazza a tárgyalt verset is. Csakhogy címe itt nem *A „Fiamhoz”*, hanem valami fatális hiba következtében ez: *Fiaimhoz*, amivel az arra fogékonyak között éppen ellenkező hatást lehet elérni. Többet nem érdemel meg ez a véletlen baki, legfeljebb még annyit kell megjegyezni, hogy nagyon ingoványos talaj életút és életmű problémátlan egymásra vetítése, annak ellenére, hogy mereven sem lehet szétszakítani őket.

74 BUDA Attila, *Szabó Lőrinc: Életrajzi bevezető, Élet-Kép* ([Budapest]: Elektra Kiadóház, [2002]), 30–35. E sorok írója a kétezres évek környékén szembesült is avval, hogy egyik könyvének mottóját el kellett hagynia, mert nem szerepelhetett az elején egy homoszexuális költő. Hogy aztán a kívánság megfogalmazójában ez az utóbbi minősítette-e az életművet, vagy az életműből következett-e ez az utóbbi, nem is annyira fontos.

75 *Nem kötelező: Tiltott irodalom: Klasszikus irodalmi művek az azonos neműek közti szerelemlről*, vál. NYÁRY Krisztián ([Budapest]: Corvina, [2022]), 197–199. A kötet összeállítója forrásként az Arcanum Adatbázis Kft. linkjét adja meg, ott azonban a vers címe helyesen olvasható.

Botránykőből érettségi tétel

Babits *Fekete ország*ának változó megítélése

„Botránykő volt ez a vers a maga idejében. Hahotáztak rajta és megbotránykoztak rajta; olyasféle volt a fogadtatása, mint Ady *Fekete zongorájának*” – írja Nemes Nagy Ágnes a rá jellemző, metszően pontos stílusában *A hegyi költő* című kismonográfiájában.¹ Irodalomtörténeti tény, hogy *A Holnap* antológia megjelenése után Babits legtöbbet emlegetett és legkegyetlenebbül kicsúfolt verse a *Fekete ország*. Ami viszont meglepő és figyelemre méltó, hogy ezzel szemben a legelső olvasói, a még csak a kéziratot ismerő Juhász Gyula és Kosztolányi Dezső éppen ellenkezőleg, a modern költészet egyik remekműveként ünneplik a költeményt. Mára pedig az életmű egyik fontosnak tartott alkotásaként a kötelező iskolai tananyag része. Kétségtelen, hogy a *Fekete ország* fogadtatástörténete Babits viszonytárgyas kanonizációjának egyik legjellemzőbb példája.

Juhász Gyula, aki 1907. október elejétől 1908. február elejéig négy hónapot Szegeden tölt, ahol Babits is tanít, 1924-ben ennek a közös időszaknak jelentős pillanataként emlékszik vissza arra, hogy ezt a versét barátja neki személyesen olvasta fel.

Egész felolvasó délutánok voltak a lakásán, az ő utánozhatatlanul eredeti, különös és hatásos éneklő modorában, mint valami keleti megszállott, mondogatta azokat a strófákat, amelyek ma már irodalmunk legkülönb értékei közül valók. A Feketeországot is nekem olvasta fel először.²

- 1 NEMES NAGY Ágnes, *A hegyi költő: Vázlat Babits lírájáról* (Budapest: Magvető Kiadó, 1984), 63.
- 2 JUHÁSZ Gyula, „Babits Szegeden”, *Nyugat* 17 (1924): 1:511–512; JUHÁSZ Gyula, *Prózai írások: 1923–1926*, kiad. ILIA Mihály, Juhász Gyula összes művei, 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969) 90, 91.

Az élmény olyan fontos volt számára, hogy 1919-es kétségbeesetten segélykérő *Költők, barátim...* című versében,³ mikor ifjúságának költőtársai közt Babitsot is megszólítja, szintén feleleveníti a jelenetet:

Babits Mihály, a Vitéz utca sarkán
 Hiába nézek én egy ablakot,
 Te messze mentél, és ideges, halvány
 Arcodnak fénye rám rég nem ragyog.
 Ama fekete, fekete világról
 Mikor hallgattam furcsa éneked,
 Nem gondoltam, hogy a jövőnkbe látott
 Nagyon sötét és álmodó szemed.

Kosztolányi 1907 őszén, amikor Szegeden járva Babits neki is megmutatja a kéziratot, azonnal felismeri annak jelentőségét. Most is, mint már korábban annyiszor, arra ösztönzi barátját, hogy ne húzódjon vissza a nyilvánosságtól, hanem publikálja költeményét. Ennek érdekében még egy megjelenési lehetőséget is felhajt számára: 1907. december 3-án írt levelében „Révész Béla, a Népszava karácsonyi mellékletének szerkesztője” nevében egyenesen felkéri Babitsot, hogy küldjön „egy szép verset” a napilapnak, s mivel „új, friss, modern” alkotásra lenne igény, a legalkalmasabbnak erre a szerepre a *Fekete országot* ítéli.⁴ Babits kötelnek áll, s postára is adja a kért kéziratot, de jellemző tartózkodására, hogy van egy kikötése: a szöveg csak név nélkül jelenhet meg. Kosztolányi válaszleveléből az is nyilvánvaló, hogy Révész is el van ragadtatva műtől:

A versedet elvitettem a Népszavához s Révész Bélának végtelenül tetszett. Ez csakugyan olyan vers, amit nem írnak minden nap. Nyelvzene – rithmique, rithmique, extrémement rithmique! – és mélységes, filozófiai fájdalom van benne, amellet pedig annyi költői gazdagság, hogy ember legyen, aki lefordítja más nyelvre. Te vagy a mi Poe Edgárunk, aki az ázsiai magyar szavaknak felfedezi az értékét és valeurét. Versed a Népszava karácsonyi mellékletében jön.⁵

3 JUHÁSZ Gyula, „Költők, barátim...”, in JUHÁSZ Gyula, *Versék 2: 1912–1925*, kiad. ILIA Mihály és PÉTER László, Juhász Gyula Összes Művei 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 201, 510.

4 Kosztolányi Dezső levele Babits Mihályhoz [Budapest, 1907. december 3.], in BABITS Mihály, *Levelezése: 1907–1909*, kiad. SZŐKE Mária, Babits Mihály műveinek kritikai kiadása: Levelezés (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005), 65.

5 Uo., 66.

Amikor lelkesedésében barátját Edgar Allan Poe-hoz hasonlítja, akkor a közösen legnagyobbra tartott modern költők egyikének színvonalához emeli fel barátjának alkotását. Még a névtelenséget kérő feltételre is pozitívan reagál:

Kivánságod szerint nem tettem alá a nevedet. Ellenben én és Csáth Géza hosszas tanakodás után egy egyéniségedet és költői fiziognómiádat jellemző nevet adtunk neked: a Deér Dénest. Ez arisztokratikus, szójátszó, amellet eltagadhatatlanul sovány név. Meg vagy elégedve irodalmi keresztapáiddal?⁶

A teljesen váratlan fordulat az, hogy nem az aláírás milyensége lesz az igazi kérdés, ugyanis a *Fekete ország* végül nem jelenik meg a karácsonyi mellékletben. A visszautasításnak írásos nyoma nincs, de nyilván nem Révészén vagy Kosztolányin múltott a dolog, hanem a szerkesztőségen, ahol ekkor Garami Ernő volt a főszerkesztő. Feltehetőleg Kosztolányi az 1907. december 21. körüli személyes budapesti találkozásuk alkalmából mondhatja el a visszalépés hírért és annak okait. Bár nincs adat rá, nagyon is elképzelhető, hogy Bresztovszky Ernő áll az eset mögött, aki 1904-től kezdve a lap belső munkatársa. Babitsnak még a Négyesy-szemináriumra visszanyúló konfliktusa volt vele, ugyanis 1904 körül éles kritikát írt költészetéről.⁷ Már csak azért is öt sejtethetjük a visszautasítás mögött, mert *A Holnap* antológia megjelenése utáni recenziójában Babitsnak épp ezt a versét kritizálja legjobban:

A kétségtelenül tehetséges Babitsot például a rossz összeválogatás valósággal neveltségessé teszi, mikor csak a legextravagánsabb költeményeit adja. A *Feketeországot*,⁸ amelyben három szó közül kettő az örökösen ismételt „fekete”, legföljebb Babits többi verse tenné érthetővé és megbocsáthatóvá.⁹

Majd évek múltán épp *Fekete ország* címmel fogja alaptalanul vádolni a költőt azzal, hogy szerinte azért sikerült elérnie, hogy áthelyezzék őt Fogarásról Újpestre, mert belépett a Mária-kongregációba.¹⁰

6 Uo. Kiemelés az eredetiben.

7 BABITS Mihály, „Bresztovszky Ernő verseiről”, in BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok, kritikák: 1900–1911*, kiad. HIBSCH Sándor és PIENTÁK Attila, Babits Mihály műveinek kritikai kiadása – Esszék, tanulmányok, kritikák, 21–30 ([Budapest]: Argumentum Kiadó, [2010]).

8 *A Holnap* kiadásában a vers címe még egy szóba írva szerepel: *Feketeország*. Ezért a korabeli recenziókban is ilyen formában idézik.

9 [BRESZTOVSZKY Ernő] (be), „*A Holnap*: Nagyvárad poéták könyve”, *Népszava*, 1908. szept. 22., 5.

10 BRESZTOVSZKY Ernő, „Fekete ország”, *Népszava*, 1911. szept. 17., 6.

A vers első megjelenésére végül *A Holnap* antológiában kerül sor. Juhász Gyula a beszervező, aki előbb 1908. április 28-án, majd Babits késlekedése miatt május 6-án ír Nagyváradról és a készülő antológia számára kér tőle verseket. A második, unszoló levél után Babits több verset küld el neki közlésre, feltehetőleg köztük van a *Fekete ország*, hiszen az antológia 1908. szeptember 1-én jön ki a nyomdából és Babits öt verse közt ott van ez is.

„A hatás, amelyet ez a vidéki verseskönyv kiváltott, valóban rendkívüli és igen különböző volt. Heves támadások és lelkes magasztalások hosszú sora következett” – foglalja össze a megjelenést követő kritika-áradat jellemzését másfél évtized múlva Juhász Gyula.¹¹ A gúnyos kritikák kereszttüzeiben első pillanattól kezdve ott találjuk a *Fekete országot* is. Az első támadás Krüger Aladár tollából, a megjelenés utáni napokban a *Tiszántúl* című nagyvárad, katolikus irányzatú politikai napilapban éri a verset. Krüger Ady utánzásával vádolja a kötet szerzőit, köztük Babitsot is.

A Vérivó leányok, a Golgotai csárda s a Feketeország az ízléstelenség és az antipoézis szörnyszülöttei, amelyek alá bizonyosan sokan restelnék aláírni a nevüket. [...] A fekete-séggel is sok a bajuk: Ady a fekete zongoráról dalol, Dutkának az ablakán fekete lány kacag be, Babitsot pedig egész Feketeország rémíti:

Csontig, velőkig fekete,
Fekete,
Fekete, fekete, fekete,
Fekete ég és fekete ház...

és így tovább, egy 37 soros versben 41-szer fordul elő a „fekete”.¹²

Ezzel szemben a liberális szemléletű lapokban sokkal pozitívabban ítélik meg az antológia egészét, és ezen belül Babits verseit is. Egy nappal később, természetesen Krüger cikkétől függetlenül, a *Független Magyarországnak*, mely *A Holnap* antológia szereplőinek amolyan „félhivatalos” lapjává lett,¹³ Fodor Gyula határozottan dicsérve az antológia egészét, külön említi Babitsot, akinek „[m]ind a hat¹⁴ verse gyönyörű szép, ritmikája merész, a tartalommal nagy harmóniában áll”, sőt

11 JUHÁSZ Gyula, „Ady és a Holnap”, in JUHÁSZ, *Prózai írások: 1923–1926*, 67.

12 [KRÜGER Aladár] –r., „A Holnap”, *Tiszántúl* (Nagyvárad) 14, 209. sz. (1908): [1]–3.

13 A *Független Magyarország* már 1908 júliusától kezdve szinte hetenként foglalkozott A Holnap-mozgalom eseményeivel.

14 Azért beszél hat versről, mert az *Apróságok* című ciklus két tagversét önálló műveknek számolja.

a *Fekete országot* ki is emeli: „eredeti, bátor” versnek nevezi.¹⁵ Ugyanezen a napon a *Szeged és Vidékében* is megjelenik egy pozitív kritika, melyet Pálos Endre álneven Eisner Manó ír, aki Babitsot Juhász gyerekkori barátjaként személyesen ismeri még a szegedi időkből.¹⁶ Lelkesedéssel szól költészetéről és arra biztat mindenkit:

olvassuk el a *Theozofikus énekeit*, a *Vérivő lányokat*, a *Feketeországot*. Valami egzotikusat látunk, ami ismerős; valami magyart, ami hindu; valami lendületet, ami nirvána; valami zenét, ami filozófia és valami poézist, ami vallás, vagy annál is több: a kozmosz és mikrokozmosz egymásba súrlódásának elektromos fényhatásai. Valami rengeteg monista, panteista grimasz ül ezen a poézisen, mint a hindu Isten szemöldöke körül, vagy a Feketeország üldözöttje arcán. Valami nagyszerű fény-árnyékhatása a mosolynak és elátkozottságnak – valami igazán definiálhatatlan sajátosság.¹⁷

A *Pesti Napló*ban Hatvany Lajos méltatja a kötetet, elsőként főleg Ady költészetét dicséri, de kitér Babits költői erényeire is: „Általában Babits vizionárius ereje rendkívül nagy. A *Feketeország* és a *Golgotai csárda* kísértetiesek meglátásban és láttatásban egyaránt.”¹⁸ A következő cikk, mely kitér a *Fekete országra*, 1908. november 17-én jelenik meg a *Szegedi Híradóban*, Márki Imre a szerzője. Ő szintén elismerő szavakkal illeti az antológiát, és leszögezi, hogy *A Holnap* „elvitázhatatlan érdeme”, hogy ráirányította a figyelmet Babitsra. Ő a *Turáni induló* mellett szintén a *Fekete országot* tartja nagyra: „Témában, hangban, ritmusban egyaránt rendkívül eredeti költemény, amelynek alap gondolata köré (>fekete az anyag rejtett lelke<) ragyogó készséggel álmodott a poéta fekete fantazmagóriákat.”¹⁹

A szociáldemokrata párt lapjában, a *Népszavában* Bresztovszky Ernő, többek közt a fentebb említett régebbi konfliktustól befolyásolva, sajátos véleményt alakít ki. Míg *A Holnap* vállalkozását és főleg Adyt külön méltatja, Babits kapcsán fanyalog, bár „kétségtelenül tehetséges” poétának tartja, azonban kritizálja verseinek válogatását, mely szerinte „nevetségessé” teszi a költőt, aki „csak a legextravagánsabb költeményeit adja” közre. A mi szempontunkból most az a lényeges, hogy a *Fekete országot* bírálja leginkább, „amelyben három szó közül kettő az örökös ismételt >fekete<, legföljebb Babits többi verse tenné érthetővé és megbo-

15 FODOR Gyula, „A Holnap”, *Független Magyarország* 7, 220. sz. (1908): 17.

16 Vö. APRÓ Ferenc, *Babits Szegeden* (Szeged: Somogyi Könyvtár, 1983), 136–137.

17 PÁLOS Endre [EISNER Manó], „A Holnap”, *Szeged és Vidéke* 7, 210. sz. (1908): 2–3.

18 HATVANY Lajos, „A holnap”, *Pesti Napló* 59, 223. sz. (1908): 2–3.

19 MÁRKI Imre, „Két szegedi költő: Babits Mihály és Balázs Béla”, *Szegedi Híradó* 66, 266. sz. (1908): 6.

csáthatóvá”.²⁰ Ezzel a véleményével majd egy platformra fog kerülni a világnézetileg vele homlokegyenest szemben álló leghevesebb bírálóval, Rákosi Jenővel.

A verset ugyanis a konzervatív oldal veszi igazán ösztűz alá. A *Budapesti Szemle* hasábjain Früchtel Ede ront neki az antológia szerzőinek, Adyt kivéve „kezetleges szárnypróbálgatás”-nak tartja verseiket, s nehezményezi, hogy gyakran „szertelenségbe” tévednek. Erre tartja legjellemzőbb példának Babits *Fekete ország* című versét, „melyet józan ésszel meg nem érthetni. S megírni mint lehetett, alig tudjuk elképzelni.”²¹ De a frontális támadást a *Fekete ország* ellen Rákosi Jenő, a konzervatív szemléletű *Budapesti Napló* főszerkesztője, Ady és a modernnek kérelhetetlen kritikus indítja meg december 20-án. Szerinte a Holnaposok mindegyike „több-kevésbé örült, bár mindez örültségben van több-kevesebb rendszer, sőt attól félek, sok szándékosság is. Lírikusok, akik úgy dalolnak mintha minde-nik a saját tragédiájának ötödik felvonását fújná.” Majd Babits nevének említése nélkül, pusztán „egyik”-nek nevezve őt, a *Fekete országot* pellengérezzi ki úgy, hogy végül Kazinczy Ferenc *A békák* című gúnyversének hangutánzó, értelmetlen brekegéséhez hasonlítja a költemény egészét:

Azt mondja az egyik:

Fekete országot álmodtam én,
A hol minden fekete volt,
Minden fekete volt;
Minden fekete, de nem csak kívül
Csontig, velőig fekete,
Fekete, fekete, fekete.
Fekete ég és fekete ház,
Fekete fák és fekete ház,
Fekete állat, fekete ember – stb.

Ide kellene az egyszeri német, aki magyarul tanulván, végre kétségbeesetten kiáltott föl: Istentelen egy nyelv ez a magyar, nem lehet eligazodni rajta: svarc isz fekete, der Hund isz fekete, di Haubn isz fekete, und jetzt hászt der szolgabíró á fekete. Hozzá tehetné, hogy most már a vers is fekete.

Kinek ne jutna eszébe e fekete tombolást hallva jó Kazinczy Ferenc verse:

20 [BRESZTOVSZKY], „A Holnap...”, 5.

21 FRÜCHTEL Ede, „A Holnap”, *Budapesti Szemle* 136, 384. sz. (1908): 454–457.

Brekeke, brekeke, brekeke,
Brekeke koax, koax, tu, tu;
Brekeke, brekeke
Fél a holdnak kereke stb.

Csakhogy ez a békák éneke!²²

Az a lerohanásszerű támadás, amelyet a konzervatív sajtó hasábjain *A Holnap* ellen indítanak, a témában eleinte tartózkodó *Nyugat* szerkesztőit is aktiválja, előbb Ignotus, majd Fenyő Miksa ír *Hadi készülődések* címmel vitacikket. Közben megvédik az antológia szerzőit, állásfoglalásukkal azt is határozottan jelezni akarják, a „moderneket” jelzőn nemcsak *A Holnap* hasábjain gyülekezőket kell érteni, hanem a *Nyugat* szellemi köréhez tartozókat is. Fenyő konkrétan Rákosi Jenővel szemben veszi fel a kesztyűt, módszerét filiszterinek nevezi, aki a művészetben is csak a „ $2 \times 2 = 4$ ” szabálya szerint tud gondolkodni. Leszögezi, hogy „egy sincs e versek között érthetetlen”. Ady határozott védelme után az akkor már nyugatos szerzőnek számító Babitsot emeli ki a kötet szerzői közül:

elképzeltető-e, hogy aki *A holnap* kötetben elolvassa Babits Mihálynak vagy öt kiváló versét, annak a *Feketeország* című verséről ne jusson egyéb eszébe; „svarc isz fekete, der Hund isz fekete, di Haubn isz fekete und jetzt hászt der szolgabiró a fekete”, és ne érezze azt a mély megrendülést – mély lelkeknek önmagát romokba döntő viharját – mely a játékos szavakat étellel telíti.²³

Az ügy fontosságát jelzi, hogy Fenyő évtizedek múltán, az emigráció távolából is pontosan visszaemlékszik az esetre:

A nemzetietlenség vádját főleg Rákosi Jenő hangoztatta, aki az első *Holnap*-kötet alkalmából ír az új költőkről, kiket „hóbortosok”-nak mond, „hisztérikus zsenik”-nek, s akiknek értékét anekdotán méri le, mik verseikről eszébe jutnak. Egyre emlékszek, amelyekkel Babits *Fekete ország* című versét intézi el: a sváb asszony csodálkozik azon hogy schwarz is fekete, Haube is fekete és most már a Stuhlrichter is also Fekete.²⁴

22 [RÁKOSI Jenő] -ó, „A Holnap”, *Budapesti Hírlap* 28, 304. sz. (1908): 1–5.

23 FENYŐ Miksa, „Hadi készülődések”, *Nyugat* 2 (1909): 1:48–51.

24 FENYŐ Miksa, *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*, Új Magyar Múzeum: Irodalmi dokumentumok gyűjteménye 10 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 151.

Nem lehet véletlen, hogy az éles támadás után, január 3-án a *Fogaras és Vidéke* épp a sokat emlegetett *Fekete ország* című verset közli, igaz, minden kommentár nélkül.

Maga Babits lehangoltan szemléli a történeteket:

Az irodalmi hercehurcák, s az hogy Rákosiék, Gyulaiék, általam nagyrabecsült kiváló emberek épen belém ütköznek, mint botránykőbe, s elrettenő például citálják jóhiszemű s egy kis jóhiszeműséggel mindenesetre megérthető verseimet, – anyira elkedvetlenítenek, hogy alig irok valamit, s a régieket is a fiókomban tartogatom, szinte szégyellve hogy költő vagyok...

– írja Kún Józsefnek január 4-i levelében.²⁵

Rákosi cikke után már szinte kötelező belerúgni egyet a versbe. Ezt teszi Kenedi Géza is, *Az Újság* főmunkatársa, amikor a Petőfi Társaság 1909. január 6-i ülésén *Fagyöngyök* címmel felolvassa írását. „Valamennyi [vers] a vigasztalanságot, a lerombolást, a menthetetlen pusztulást, és ami a több, annak kínos gyönyörűségét énekli. És mindenben. Azért fekete, fekete és fekete nekik minden.”²⁶ Pár nap múlva Kapossy Lucian, aki Pápán a református kollégium tanára, a *Pápai Hírlapban* *A modern magyar irodalomról* címmel írt elítélő hangú cikkében egyrészt igazat ad Kenedi Gézának abban, hogy a modern magyar irodalom költői, élükön Adyval, a holnaposokkal és a *Nyugat* szerzőivel, mind érthetetlenek. Másrészt azonnal csatlakozik a kijelölt főcsapáshoz, amikor legelrettenőbb példaként Babits *Fekete országának* ugyanazt az első 9 sorát idézi, mint Rákosi, majd cinkos egyetértéssel utal is szövegére:

áll a vers 10 sorból, 37 szóból, s ebből 15 szó fekete szó; e szavakra csak ismételni tudom Rákosi Jenő megjegyzését, az egykori német, aki magyarul tanult, végre kétségbeesetten kiáltott föl: Istentelen nyelv ez a magyar nyelv, nem lehet eligazodni rajta: svarc is fekete, der Hun disz fekete, du Haubn isz fekete, und jetzt haszt der szolgabíró fekete. Hozzá tehetné, hogy most már a vers is fekete.²⁷

Ahogy Fenyő Miksa a *Nyugatban*, úgy Ignotus a *Pester Lloydban* áll ki *A Holnap* mellett, miután megjelenik az antológia második kötete. *Über Verse* című cikké-

25 Babits Mihály levele Kún Józsefnek [Fogaras, 1909. január 4.], in BABITS, *Levelezése, 1907–1909*, 180.

26 KENEDI Géza, „Fagyöngyök”, *Az Újság* 7, 8. sz. (1909): 33.

27 KAPOSSY Lucian, „A modern magyar irodalomról”, *Pápai Hírlap* 4, 1–3. sz. (1909): 3.

ben többek közt határozottan leteszi a garast Babits kiválósága mellett, mindezt persze úgy fogalmazza meg, hogy sokkal inkább a pályakezdő költő *Nyugathoz* való tartozását hangsúlyozza, mint holnaposságát. Elsőként szándékosan a legkíméletlenebbül kifigurázott „fekete” verset veszi védelmébe, és bár név nélkül utal Rákosi „megbotránkozására”, az irodalmi berkeken belül mindenki tudta, hogy kiről is van szó:

Van nekünk most egy fiatal költőnk, *Babits* Mihálynak híják. Kötete, úgy tudom, nem is jelent még meg [Ignotus pontosan tudja, hogy Babits ekkortájt már korrigálja a megjelenés előtt álló *Iris*-kötetet a *Nyugat* kiadónál]; verseit nagyrészt a *Nyugatban* adtuk ki; egy különben abban a *Holnap* című gyűjteményben látott napvilágot, melyen irodalmi öregeink annyira megbotránkoztak. Ez a vers pedig arról szól, hogy minden fekete, sőt nemcsak fekete, hanem fekete, fekete, fekete. Ez többször meg van írva ebben a költeményben, sokféle változatban, feketével feketébe, a feketének annyi árnyalatával és vonatkozásával, hogy az embernek belefeketedik a lelke s a látása, s ebben a feketeségben látja, amit a költő mutatni akart, s ahogy a költő mutatja: a világot, melynek, mint a fizika tanítja, nincs színe, csak a nap világától kapja, a fénnel együtt, a színt is, s ha nincs fény, amely megszínezza és nincs szem, amely felfogja, akkor minden, az egész világ: fekete, fekete, fekete... Nem furcsa, hogy egy tudományos tétel vagy megfigyelés, melyet ezren meg ezren tanultunk, tudomásul vettünk és nem törődünk vele tovább, úgy izgatja e felebarátunk idegzetét, úgy zaklatja a lelkét, úgy hevíti az agyvelejét, hogy, mint nekünk a szerelemtől, nincs nyugsága tőle, látomásokban látja maga előtt, káprázatokban zúg a fülébe, ütemben vegyül a szíve dobogásába, míg csak fel nem ugrik fekvőhelyéről, és, hogy megszabaduljon ez igézettől, de egyúttal tovább adja mindenkinek, akinek van látó szeme, felfogó füle és elméje, csakugyan leírja, hogy a világ és benne minden: fekete, fekete, fekete?!...²⁸

Miközben dúl a harc a *Fekete ország* körül, Babits maga nem hátrál meg. A verset beválogatja első kötetébe, sőt másik hat vers (*Óda a bűnhöz*, *Himnusz Iriszhez*, *Sírvers*, *Golgotai csárda*, *Sugár*, *Esti kérdés*) társaságában ezt is kiválasztja az *Ujabb Magyar Költők: Lyrai antológia 1890–1910* című kötet számára, amikor 1910 januárjában, nem sokkal a Rákosi-féle botrány után Elek Artúr, az antológia szerkesztője megkeresi őt. Mint Babits válaszából kiderül, Elek arra kéri, hogy a „legjobbknak és legjellemzőbbeknek” tartott verseit adja át közlésre az antológia

28 IGNOTUS, „Über verse”, *Pester Lloyd* 46, 86. sz. (1909): 33–34.

számára, Babits el is küld egy listát, benne található a *Fekete országot* is.²⁹ Elek később csak részben vette alapul Babits ajánlását, és meglepő módon végül a *Fekete ország* nem került bele a válogatásba.

A *Levelek Iris koszorújából* megjelenését követő kritikákban, attól függően, hogy a modernitás kérdését illetően melyik oldalon állnak a cikk írói, vagy pozitívan és tisztelettel, vagy gúnyosan és lekezelően, de rendre utalnak a *Fekete ország* versre is. Jellemzően eltérő két vélemény Lukács György és Tordai Ányosé. Lukács 1909 novemberében a polgári radikális nézeteket követő társadalomtudományi folyóiratban, a *Huszádik Században* két részből álló, összefoglalóan elemző tanulmányt közöl az új magyar líráról, melynek első részét lényegében Adynak szenteli, akinek kiemelkedő jelentősége mellett – úgy véli – „igazságtalanság bárki másról beszélni, főleg fiatalokról, az Ady után következő generáció lírikusairól”.³⁰ E megszorítás ellenére mégis két költőt kiemel a fiatalok közül, Balázs Bélát és mellette Babitsot, akiről a lelegején közli fő megállapítását: „talán a legnagyobb nyelvész és legtudatosabb nyelvvirtuóz költőink között.” Gondolatmenetéből számunkra most az a fontos, hogy a sorra vett versek közt, a kötet szerkezetét elemezve, a *Fekete ország*ra megkülönböztető figyelemmel utal: „És szinte a végtelenbe vesző keretjeként a kis kötet határtalan világának az ezerszínben ragyogó Irisz himnusza és a másik oldalon Feketeország izzóan sötét elégiája.”³¹ Ezzel szemben Tordai Ányos a konzervatív szemléletű *Katolikus Szemlében* *A modern líra* című, szintén átfogó igényű tanulmányában épp Lukács véleményével vitakozva kemény kritikát fogalmaz meg a modernekkel szemben. Lényegében rombolónak és károsnak ítéli az elmúlt öt év során nagy ismertségre szert tett irányzatot, lesújtó a véleménye Babits verseiről is. Bírálataiban végső csapásként a *Fekete országot* veszi célba, melyet immár mint „elhíresült” verset emleget: „ugyan melyik a régi poézison nevelődött ember viseli el Babits Mihály immár elhíresült versét mosoly nélkül, a *Fekete országot*.” Majd a vers első hús sorát idézve, így folytatja:

A még egyszer ennyi kihagyott részt is beleszámítva, 44 darab „feketeség”. Van ebben az „izzóan sötét elégiában”³² valami fekete hangulat, mely a költő lelkét annyira megülte, hogy ennek a szép világnak minden parányi részecskéjét feketének látja. De nem gondol-

29 Babits Mihály levele Elek Artúrhoz, Fogaras, 1910. január 21., in BABITS Mihály, *Levelezése: 1909–1911*, kiad. SÁLI Erika és TÓTH Máté, Babits Mihály műveinek kritikái kiadása: *Levelezés* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005), 38.

30 LUKÁCS György, „Új magyar líra”, *Huszádik Század* 10, 13. sz. (1909): 419.

31 Uo., 421.

32 Tordai Ányos az idézőjelbe tett szavakhoz lábjegyzetet fűz, itt Lukács György *Új magyar líra* című cikkére utal, melyet a „modern lírának modern méltatása” kifejezéssel jellemez.

ja meg, hogy e tengersok feketeiség között a mi gyarlóbb lelkünk nem tud együtt repülni az övével s ahelyett, hogy szívünkben viszontézés támadna, ajkunkon mosoly fakad!³³

Külön említést érdemel Horváth János véleménye, aki önálló, nagyobb terjedelmű tanulmányában Ady költészetét vizsgáló kötetének megjelenése után, 1912–1913 körül ahhoz hasonló mélységben foglalkozik Babits megjelent két verskötetének anyagával is. Bár a szöveget végül nem publikálja (az majd csak halála után lát napvilágot),³⁴ mégis érdemes számba venni, hogy a kortársak között miként értékeli a *Fekete országot*. Összességében Ady és Babits költészetét az általa nagyra tartott Petőfiéhez és Aranyéhoz képest egyfajta hanyatlásnak tekinti, azonban verselemzéseinek színvonala messze kiemelkedik a konzervatív kritika támadásainak alacsony szintjéből. Idegenkedése ellenére több Babits verset is méltat, legközelebb állnak hozzá leíró költeményei, például a *Vásár*, az *Aestati hiems* vagy a *Messze... messze...*, azonban a *Fekete országot* azok közé a szigorúan bírált versek közé sorolja, melyekre szerinte „a szójáték értelmetlenül mohó kedvelése” jellemző. Ennek illusztrálására idéz cím nélkül a *Tűzek* és a *Sírvers* című versekből, valamint megnevezetten a *Fekete országból* oly módon, hogy a „hírhedt” jelzővel egyetértőleg utal a vers kapcsán kialakult gúnyözönre: „A hírhedt *Fekete országban* meg a ’fekete’ jelzőnek halálmegvetéssel, rogyásig való hadarása kompromittálja a költemény végén pedig tényleg kifejezésre jutó gondolatot.”³⁵

A vers annyira közismerten lett a gúny és nevetség tárgya, hogy az akkortájt oly népszerűvé váló, a modern költészetet kifigurázó paródiáknak is kedvelt témájává válik. Az *Élet* című lap 1910. december 18-i számának paródia-csokrában, melyben konzervatív és modern költők egyaránt helyet kapnak (Pósa Lajos, Szabolcska Mihály, Ábrányi Emil, Ady Endre, Babits Mihály), Babits jellemzően ezzel a költeménnyel szerepel:

Fekete földön fekete ácsok
Fekete fából fekete rácsot
Faragnak.

33 TORDAI Ányos, „A modern líra”, *Katolikus Szemle* 24, 6. sz. (1910): 609.

34 HORVÁTH János, „Babits Mihály” [1913], in HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti munkái*, szerk. KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára, 5. köt., 339–362 (Budapest: Osiris Kiadó, 2009).

35 Uo., 360.

Fekete erdön fekete bánat
 Fekete télen feketén támad
 Keserűn.

Fekete rímek, fekete rémek,
 Fekete minden fekete ének,
 Nincs tovább.³⁶

A népszerűségnek örvendő válogatást, Babits paródiájával együtt, ugyanezzel a címmel pár napon belül átveszi a *Bácsmegyei Napló*, a *Szeged és Vidéke* és a *Mai Színlap* is.³⁷ A botrányos fogadtatás híre olyannyira eljut Fogarasra is, hogy a városban megjelenő *Élet* című alkalmi lapban R. Á. szignóval ellátva egy, a helyi viszonyokhoz alkalmazkodó paródia is napvilágot lát. A külön kiadás alcíme: *Alkalmi lap a közkórház nyári mulatságára*. Ennek a kórházi tematikának megfelelően a cím *Fehér országra* változik, az ismeretlen szerző a „fekete” szót „fehér”-re cseréli és ennek megfelelően írja át a szöveget. Már ezzel az aktussal nevetségessé teszi az eredeti művet, de a költő dermesztő víziójának a kegyelemdőfést azzal adja meg, hogy a fehér világ létezésének borzasztó titkát egy lekicsinylő, megsemmisítő, könnyeden frivol fordulattal jellemzi, miszerint a fehérség titka az, hogy „az ősananyag lelke” púderezi magát.

Fehér ország

(Paródia)

Ismeritek ti a fekete országot?
 Valaki álmában ilyesfélét látott,
 Valaki álmában egy fekete este,
 Megjelent egy ország feketére festve.
 Egyszer sötét éjjel én is álmodtam,
 Halljátok csak hallga, egy országban jártam,
 A hol minden, minden fehér, hófehér volt.
 Fehér a nap, fehér a hold,
 fehér az ég, fehér a lég,

36 GYN, „Költői ankét a télről: Negyedévi tisztogatás a papírkosárban”, *Élet* 2, 51. sz. (1910): 51.

37 *Bácsmegyei Napló* 18, 294. sz. (1910): 17–18; *Szeged és Vidéke* 9, 296. sz. (1910): 3; *Mai Színlap* 1, 78. sz. (1911): 8.

fehér a hegy, fehér a megy,
fehér a suvix, fehér a lakk,
fehér a szmoking, fehér a frakk,
fehér az ifjú, s fehér az agg.
Fehér a pára, fehér a járda,
fehér a pap s fehér a zárda,
fehér a tavasz, fehér a nyár,
fehér a sár,
és a lekvár
fehérben jár.
Fehér a tenger, fehér az ember,
fehér a kelme, fehér az elme
fehér a mész, fehér az ész,
fehér a sziv, fehér a vér,
fehér az ér, csontig, velőig
Fehér, fehér, fehér.
Huj, huj, huj,
borzadok, borzadok,
hogyha rágondolok,
arra a mit láttam,
ebben az országban.
Fehér a pokol, fehér az ördög,
fehér a vakond, fehér a hörcsög,
fehér a varju, fehér a holló,
fehér a kés és fehér az olló.
Fehér a fű, fehér a fa,
fehér a tegnapi, fehér a ma,
fehér a jövő, fehér a múlt,
fehér az élő s fehér a holt.
Fehér az este, fehér a reggel
s ki korán kel,
feheret lel.
Fehér a bor, fehér a sör,
És a cigányon
fehér a bőr.
Fehér a víz, fehér a föld,
fehér a kék s fehér a zöld.
Fehér az állat. Fehér a virág,

fehér csupa fehér, ott az egész világ.
 S tudjátok mért van ez?
 Megmondom az okát.
 Ebben az országban az ősananyag lelke
 Oh jaj,
 Puderezi magát.
 Ezért hát itt minden
 fehér, fehér, fehér,
 Oh jaj,
 fehér, fehér, fehér.

Ignác Rózsa egy kései írásában említi is ezt a paródiát mint annak jellemző példáját, hogy Babitsot milyen értetlenség vette körül az erdélyi városban:

nemsokára szavalni kezdték azt a Babits-paródiát, amelyet a *Fogaras és Vidéke* című lapocskában merényelt valamelyik helyi titán, még akkor, amikor a költő ott élt. Hogy mit is írt ott csakugyan Babits, azt bizony senki sem tudta ezek közül az ifjak közül pontosan. De arra emlékeztek, hogy volt valami Fekete, fekete-kezdetű verse, amelyre fehér vállról, fehér púderről, fehér fejről és más fehérségekről gyártott ordító ostobaságtól fehérlő paródiát valami vidéki jópofa.³⁸

Visszaemlékezése a lényegyet tekintve pontos, de annyiban téves, hogy a megjelenés helyéül a *Fogaras és Vidékét* említi, pedig nem ott és nem akkor látott napvilágot a fekete világot fehéreként kicsúfoló vers, hanem egy kórház alkalmi nyomtatványában, éppen a költő távozását követő nyáron.

A vers korabeli fogadtatástörténetéhez és a paródiák hatásához tartozik, hogy mintegy két évtized múltán Kassák Lajos az *Egy ember élete* című önéletrajzában hogyan írja le *A Holnap* megjelenése kapcsán a *Fekete ország* rá gyakorolt hatását. Az antológia maga reveláció számára: „hetekig jártam ezzel a könyvvel”. A kötetből elsőként Babits verseire figyelt fel:

Az ő verseit olvastam el először. Nem értettem meg, de mégis valami váratlan örömezés ébredt fel bennem, valami új, eddig nem ismert kielégüléshézag éreztem. Aztán mentem tovább a sorok között, mintha barlangba szálltam volna le, mintha hajón ülnék, mintha szárnyaim nőttek volna, talán így érezhetné magát az, akit valami csodálatos kéz a levegőbe emel, s most ég és föld között lebeg.

38 IGNÁCZ RÓZSA, „Babits száműzetése”, *Új Idők* 53, 16. sz. (1947): 364.

Majd arra is visszaemlékeznek, hogy Peterdi Andorral, aki ekkortájt a *Népszava* egyik munkatársa volt, és egy Válfy nevű, szerkesztőként emlegetett irodalmárral találkozva hogyan kelt egyszer a vers védelmére. A regényben kereszt-név nélkül említett szerkesztő a *Népszavában* is publikáló Válfy Géza lehet, aki 1908 őszén *Vidám Lapok* címmel élcslapot indított, mely csak fél éven át jelent meg. Minden bizonnyal ide szánta és feltehetőleg itt publikálta is a Kassáknak felolvasott paródiát.³⁹

Válfy fölolvasta egyik munkáját. Babits *Fekete ország* című versének a paródiája volt. Olvasás közben jóízűen nevetett saját ötletei fölött, és nem titkolta, hogy nagyon sikerült és nagy jelentőségű műnek tartja ezt a dolgot. Én semmi különösebbet nem találtam benne. Babitsnak ezt a versét különösképpen szerettem, s ügytelenségnek s kicsinyességnek láttam, hogy valaki, aki magát szintén írónak tartja, így próbálja meg elértékteleníteni ezt az érdekes verset.

– Tönkre kell tenni ezeket az örülteket – szavalta ez az apró termetű és feltűnően nagyhangú emberke. – Szemérmertlenség, hogy ilyen bolondgombokkal kijönnek a pi-acra.

– Nekem tetszik ez a vers – mondtam szerényen.

– No, apukám, csak nem azt akarja mondani, hogy maga érti?

– Azt nem mondom! Lehet, hogy nem értem, de még sohase olvastam ilyen verset, s van benne valami, ami megfog engem.⁴⁰

Az évtizedek során ahogy Babits életműve egyre gazdagabban bontakozik ki a nyilvánosság előtt, ezzel párhuzamosan írói jubileuma, gyűjteményes verskötetek megjelenése alkalmából vagy összefoglaló irodalomtörténeti munkák részeként egyre több összefoglaló jellegű, elemző írás jelenik meg róla. A *Fekete ország* ekkor az első verskötet jellemző darabjaként már kevésbé lesz kitüntetetten heves gúny tárgya, mint a kezdetekben volt, költői eszközeit sokkal inkább a költői pálya egésze felől ítélik meg. Így jár el Kallós Ede is a *Nyugat* 1924-es jubileumi Babits-számában *A Laodameia költője* címmel írt tanulmányában, hiszen a *Fekete országot* szervesen integrálja a költői mű egészébe és komor látomását Babits görögös verseinek filozofikus Alvilág-képével hozza összefüggésbe. Szerinte a *Laodameia* „a létező és nem létező” örökké kínzó kérdésével néz szembe, mely

39 Lakatos Éva a lap szerkesztőjeként Válfy Gézát tünteti fel. LAKATOS ÉVA, *Magyar irodalmi folyóiratok: Vagyunk-Zsombolyai Közöny*, A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetek, A. sorozat (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000), 3546. A paródia szövege ismeretlen, mert nem sikerült gyűjteményben a lap példányára akadni.

40 KASSÁK Lajos, *Egy ember élete*, 2. köt. (Budapest: Magvető Kiadó, 1983), 1:250–251.

„minden görög gondolkodót, elsősorban a legnagyobbat, az »isteni« Platont” is gyötört. Ennek megfelelőjeként ugyanezt a filozófiai kérdést látja megformálva a korábban keletkezett *Fekete országban* is:

A valódi létnek és a látszat-létnek az a kettősége ez, mely már akkor is ott kísértett a költő lelkében, mikor a Fekete-országot álmodta, melyben „fekete belül a földnek váza, / nem a napfény festi a fekete színt / karcsu sugárecsetével, / nem: / fekete az anyag rejtett lelke.”⁴¹

Komlós Aladár 1927-ben *Az új magyar líra* című összefoglaló kötetében *A valóság költői* címmel önálló fejezetet szentel Babits és Gellért Oszkár költészetének. Ennek keretében ő is vizsgálja a verset, bár egészen más szempontból, mint Kallós tette. Finom érzékkel Babits stílusának „testiességére” hívja fel a figyelmet. Szerinte a költő szereti a testi világot, sőt „valósággal szerelmi kéjbe esik, valahányszor a világ tarkaságát tapasztalja, természetesen végig akar száguldani minden képeken. Első verseskönyve egyik legelső versében Iriszhez fohászodik”. Ebben az összefüggésben, a kötet szerkesztését is szem előtt tartva, tulajdonít fontos szerepet a *Fekete ország*nak: „Egyetlen ellensége, egyetlen félelme van ennek a költőnek, Irisz hívének: Feketeország, ahol »minden fekete, fekete...«”⁴²

A *Versek* című gyűjteményes kötet 1928-as publikálása után Benedek Marcell a *Századunk* című polgári radikális szellemű, társadalomtudományi folyóiratban közölt kritikájában határozottan a felülvizsgálás szándékával tér ki a *Fekete ország*ra. A több évtizedes termést vizsgálva megállapítja, hogy maga a kötet önálló, új műalkotás, más és több, mint külön-külön álló alkotórészei. Épp ezért elérkezettnek látja az időt, hogy „ítélkezzünk régi ítéleteink felett”. Legelsőként azt a hajdani, sokszor elhangzó vádat akarja cáfolni, hogy Babits csupán üres „forma-művész” lenne. Ennek elemzése kapcsán tér ki a sokat gúnyolt vers, a *Fekete ország* szerinte meglévő érdemeire:

Nos, igen, megjelenésének első pillanatától fogva játékos könnyűséggel kezeli a vérébe átívódott régi és új kultúráknak minden formáját, a túlradó erejével új akadályokat teremt és ugat át, szavakkal bűvészkedik, betűrímeikkel szédít... Érdemes erről beszélni még, amikor az utána következő nemzedék – s ő maga is – kezdi eldobni ennek a túlságosan kész technikai virtuozitásnak minden eredményét? Igen, érdemes. Ha érdemes nem volna, akkor e huszonöt esztendő rímeit, ritmusait, betűrímeit sem lett volna érdemes megteremteni. Mindennek csak akkor van értelme, ha valami erős hit az alap-

41 KALLÓS Ede, „A *Laodameia* költője”, *Nyugat* 17 (1924): 1:553–554.

42 KOMLÓS Aladár, *Az új magyar líra* (Budapest: Pantheon, [1927]), 150–151.

ja: hit az egyformán csendülő, vagy akár egyforma hanggal kezdődő, egy sor dallamába könnyeden simuló szavak misztikus együvé tartozásában. Hit abban, hogy a „fekete” szó e-hangjainak sívár egymásrakövetkezésében van valami mély értelem, amit csak a költő hámozzhat és fejezhet ki. Röviden: Babits nem játszik a formával, a szóval, hanem hisz benne. Csak ebben a mély és szent értelemben szabad őt formaművésznek nevezni, messze elkülönítve minden könnyű verselőtől.⁴³

Szintén a gyűjteményes kötetről írva Kállay Miklós, amikor Babitsot a magyar verselés megújítójaként méltatja, akkor példaként a *Galáns ünnepség* és a *Theosophikus énekek* mellett épp a *Fekete ország* különleges zeneiségét hangsúlyozza úgy, hogy szinte dédelgető gondossággal keresi ki a véleményének megfelelő, hangulatfestő főneveket, igéket és jelzőket: „A *Fekete ország* szintelen, vak szimfóniájában árnyak carmen lugubréja zsolozmázott.”⁴⁴ Ezzel szemben Németh László, aki 1928 decemberében szintén a *Versek* megjelenése kapcsán ír egy nagyobb lélegzetű tanulmányt Babits lírájáról, egyéni módon az eddigi kritikákkal ellentétben éppen hogy kevesli e költemény modernségét, bátorságát. Szerinte a háború előtti verseknek „van valami mintába készült, dolgozati ízük”. Babits formái „merevek, páncélosak”, mert nem tud lemondani arról, „hogy régi értelemben vett klasszikus legyen”. Ennek példaként idézi a *Fekete országot*: „ha úgynevezett modern témákhoz nyúl, csak azért teszi, hogy a klasszikus skálát erre is kiterjessze: még a *Fekete ország* is egy új kifejezés lehetőség klasszicizálása.”⁴⁵

Az 1937-ben megjelenő *Összes versek* gyűjteményes kötet recenzióira az a jellemző, hogy általában sokkal rövidebben foglalkoznak a pályakezds verseivel, ezért érdemben a *Fekete országra* sem térnek ki. Ezzel szemben Kárpáti Aurél – aki Babits életének végén, az Athenaeum által kiadott életmű-sorozat tíz kötetének megjelenését követően egy tisztelgő hangvételű, összefoglaló pályaképet ír – egyenesen híres jósló-versként, a nagy Katasztrófa, vagyis az eljövendő világháború költői megsejtéseként értelmezi a *Fekete országot*. A költeményt összefüggésbe hozza a *Haláfi* által festett „sötét panorámá”-val:

mintha a költő híres álma térne vissza, „a csontig, velőig fekete világról”, de már nem a Katasztrófát előző sejtés villanásában, hanem túl a Nagy Örvényen, mint *emlékezésben*

43 BENEDEK Marcell, „Babits Mihály: Versek 1902–1927”, *Századunk* 3 (1928): 582.

44 KÁLLAY Miklós, „Levelek Babits koszorújából: A szimbolista naturalizmus költője”, *Literatura* 3 (1928): 427–429, 427.

45 NÉMETH László, „Babits lírája”, *Napkelet* 6, 23. sz. (1928): 857.

elő és vérző, fájó valóság. Fekete ország fekete epochájának története ez. Sötét panoráma, amelyet csakugyan a halál fia népesítenek be.⁴⁶

1945-től kezdve gyökeresen megváltozik az életpálya fogadtatástörténetének minősége és jellege, a korszakmeghatározó költő irodalmi örökségét a kommunista irodalompolitika ideológiai alapon szinte lesöpri az asztalról. Érdekes módon azonban a Babits verseit és költői szemléletét ért támadásokban a *Fekete ország*-ról nem esik szó, ugyanis fiatalkori költészetének heves bírálataiban a bűnösen individualistának, kívüljáró- és politikaellesnek, végzetesen elefántcsonttoronyba zárkózónak kikiáltott költő képének erőszakos megkonstruálásakor sokkal inkább *A lírikus epilógja*, a *Szonettek* vagy az *In Horatium* kerül az ideológiai célkeresztbe. Így történhet, hogy Lukács György 1941-es bírálatában, melynek értékelése később döntő hatással lesz a Babitscsal szemben folytatott irodalompolitikai hadjáratra, meg sem említi a verset.

A hetvenes évek folyamán elkezdődő, a Babits-kutatásban zajló rekanonizációs folyamat részeként Rába György az, aki 1973-as önálló tanulmányában, poétikai jegyeket elemezve, először tér ki érdemben a *Fekete ország*ra, amikor a költő egyik jellemző, fiatalkori versmodelljét látja benne.⁴⁷ Többek közt felhívja a figyelmet arra, hogy a címben és az első három bevezető sorban rejlő szerzői közléssel szemben, mely egy „álomban látott ország leírását ígéri”, kiáltó és meghökkentő ellentétként hiányzik a versből „mind az elbeszélés haladványossága, mind a leírás linearitása”. Részletesen számba veszi, hogy a „szerialitás különböző stílusesszékei” hogyan hozzák létre a sorok rendkívüli ritmikusságát, melyet Kosztolányi is szóvá tett lelkes levelében. A szöveg másik költői jellemzője, hogy „úgyszólván elsorvadtak az igék”, a „nominális mondattípus uralkodik benne”. Ez az „igeszegénység” – okfejtése szerint – a *Fekete ország* üzenetének meghatározó, lényegi jegye, mert amikor Babits lemond az ige „mozgást, történést, létezését” kifejező szerepéről, akkor ezzel „kiiktatja” az „idő képzetét, a léthez kötöttséget”, így válik a vers képzeletbeli helyszíne a „megállt idő” birodalmává. Végül Rába visszanyúl Lukács 1910-es elismerő tanulmányának egyik fontos üzenetéhez, ezzel mintegy rejtett vitát folytat a filozófus által később kialakított negatív Babits-képpel. Hasonlóan Lukácshoz, ő is ellentétekből építkező, tudatosan kialakított szerkezetként írja le a *Levelek Iris koszorújából* kötet összeállítását, és ennek a konstrukciónak a keretén belül értelmezi az egyes verseket. Így válik a *Fekete ország* lényegre

46 KÁRPÁTI Aurél, *Babits Mihály életműve* (Budapest: Atheneum, 1941), 29.

47 RÁBA György, „Babits fiatalkori versmodelljéről: *Fekete ország*”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 77 (1973): 298–308.

mutató mozdulatlansága az életre, a színekre a „létezés teljességére áhító” *Himnusz Iriszhez* című vers ellenpólusává; a világ, ahol „eltűntek a színek, megsemmisült az élet s a feketeség országol” az élettel szemben a halált szimbolizálja. A tanulmány eredményeit Rába később beépíti nagyszabású monográfiájának anyagába is.⁴⁸

A következő évtizedben, a nyolcvanas évek folyamán, a Babits-centenárium alkalmából megsokasodnak az alapkutatások, és ezzel párhuzamosan még határozottabbá válik a költői kép átrajzolásának, a politikai szempontból támadott versek újraszituálásának igénye. E folyamat jelentős állomása Nemes Nagy Ágnes *A hegyi költő* című kismonográfiája, melyben a szerző költői érzékenységgel, nagy irodalomtörténeti tájékozottsággal, metsző pontossággal és egyénien sodró nyelvvel elemzi az általa nagyra tartott költeményeket. A *Fekete ország* további fogadtatására is hatással lesz gesztusa, hogy *Színhiany* címmel önálló fejezetet szentel a vers elemzésének. Nemes Nagy is abból indul ki, mint Rába, hogy a *Himnusz Iriszhez* „párverse-ellentéte lehetne” a *Fekete országnak*. „E szerint a Fekete ország a negatívum, a léttelenség, a determinált sötétség verse, amelynek másik oldala az Irisz-vers, csupa szín, mozgás, kép, élet.” Ő is felhívja a figyelmet az ismétlődések jelentőségére, hogy az „alapszó úgy vonul végig a versen, mint egy nem szűnő kereplő hangja”, mely nemcsak költői bravúr, hanem egyúttal „ráolvasás, sámán-mondóka, nem szűnő játék, hang-hipnózis.” Ebben a szokatlan poétikai megoldásban látja a hajdani támadások okát: „Éppen ez nem kellett a saját korában, ezt tartották képtelennek.” Rábával ellentétben a vers különös világát nem a szimbolizmus körébe sorolja, nem is „egy új kifejezés lehetőség” klassziczálásának tartja, mint Németh László, hanem határozott gesztussal az avantgárd előfutárjaként definiálja, mivel szerinte „olyan hatásokkal él itt a költő, a hangzás lehetőségeit szélsőségesen kihasználva, amelyek később, az avantgárd által váltak elfogadottá, a lettrizmus egy ágában például egyedülvalóvá.”⁴⁹

A nyolcvanas évek végétől, a kilencvenes évek elejétől kezdve a fent vázolt folyamat eredményeként Babits egyre inkább irodalomtörténeti súlyának megfelelően válik az iskolai tananyag részévé. Ezen belül a vers recepciójának fontos állomásaként tekinthetünk arra, hogy a 2008-ban elkészült *Szövegértés – szövegalkotás* című *Tanári útmutató* című sorozatnak a Babits költészetét bemutató füzetében, a pályakezdés alkotásai közül *Az örök folyosó* és a *Hegeso sírja* mellett a *Fekete ország* külön kap önálló, hat oldalra kiterjedő elemzést, majd ezt követően a vers olyan további öt oldalon lesz összetett feladat része, melynek célja „a *Himnusz Iriszhez* című, programadó Babits-mű összehasonlítása a *Fekete ország-*

48 RÁBA György, *Babits Mihály költészete* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1981), 218–223.

49 NEMES NAGY, *A hegyi költő...*, 64–65.

gal”. A részletes szemponttáblázat azt vizsgálja, hogy „milyen összefüggés, kapcsolat van a két vers között, miképpen részei egy egységes költői világképnek.”⁵⁰ A tanári munkát segítő összefoglalók, kérdések és feladatok lényegében Nemes Nagy Ágnes elemzését követik. A gondolatmenet azonban épp az avantgárdhoz való viszonyt illetően más alapokon nyugszik, ugyanis Hamvas Béla 1919-es *Babits Mihály mint a modernnek klasszikusa* című tanulmányából indul ki. Őt idézve a módszertani kérdések Babits költészetének sajátosságát a klasszikus és modern fogalmak keretében úgy járják körül, hogy költészetének jellemzésére az avantgárd kritikájaként kifejtett elveit, többek közt az olasz futurizmus ellen írt cikkét⁵¹ veszik kiindulópontként. Épp ezért Nemes Nagy Ágnes felvetése, hogy Babits a *Fekete ország* esetében az avantgárdot megelőzve, annak eszközeivel szuverén módon élve hozta volna létre alkotását, teljesen kimarad.

Nemes Nagy megállapítását azonban relevánsként elfogadva felmerül a kérdés, hogy vajon a századelő sokszínű avantgárd mozgalma, majd a hetvenes évektől kezdve az egyre erősebbé váló hazai neoavantgárd miért nem tekintett lehetséges elődjeként erre a versre. Dobos István is hasonló kérdést felvetve hívja fel a figyelmet arra az összefüggésre, hogy Kassák lapjában, *A Tettben* megfogalmazott programok egy részét a *Fekete ország* már évekkel korábban megvalósítja:

A Tett programszerű írásai és műbírálatai arra engednek következtetni, hogy a kiadvány címe átvitt értelemben a művészi hatás megújítására vonatkozik: cselekedtető erejű, testesen eleven kifejezésmódot jelent, amely megváltoztatja az olvasó érzékelését. A *Fekete ország* hangzás- és látványvilága 1906-ban tökéletesen megvalósítja ezt a magával ragadó érzéki hatást.⁵²

A felek távolságtartásában nyilvánvalóan közrejátszott Babits két irodalomtörténeti következményekkel járó kritikája, melyeket a szárnyát bontogató avantgárd különböző ágait bírálva épp a modern költészet autentikus fórumának tartott *Nyugatban* publikált. A közreadás helye külön nyomatékot adott határozottan elzárkózó véleményének. Az egyiket az olasz futurizmus kapcsán fogalmazta meg, a másikat *A Tett* című folyóiratról és a körébe tartozó ifjú írógeneráció tagjairól,

50 Szövegértés – szövegalkotás: Tanári útmutató 12. évfolyam 4. fejezet: Babits Mihály költészete, fejlesztő STRIBIK Ferenc (Budapest: Educatio Társadalmi Szolgáltató Kht, 2008), 24–31, 31–34, <https://magyartanarok.files.wordpress.com/2015/06/12-tanc3a1r-4-babits.pdf>.

51 BABITS Mihály, „Futurizmus”, *Nyugat* 3 (1910) 1:487–488.

52 DOBOS István, „A »klasszicizált modern« és az avantgárd”, in „...ki mit lát belőle”: *Nézőpontok Babits lírájának értelmezéséhez*, szerk. KELEVÉZ Ágnes és LENGYEL Imre Zsolt, 19–38 (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2017).

valamint vezetőjükről, Kassák Lajosról írta,⁵³ ez utóbbi írás komoly vitát is kavart. A konfliktus történetét többen és alaposan feldolgozták már,⁵⁴ ennek részleteire most nem térve ki annyi azért megállapítható, hogy az a törésvonal, ami akkor kialakult a modern irodalom eszményét a saját értékrendje alapján védeni akaró Babits és az újítani akaró magyar avantgárd képviselői között, bizonyosan hatással volt arra, hogy az életmű egyes verseinek lehetséges avantgárd szempontú olvasata ne jöjjön létre. Igaz ez annak ellenére, hogy Kassák, a fentebb már idézett önéletrajzában a *Fekete ország* kapcsán olyan pozitívan emlékezett vissza első olvasmányélményére.

A vers népszerűségét és feldolgozottságát illetően az elmúlt két évtizedben határozott fordulat állt be. A színházak és zenekarok színpadán a *Fekete ország* számos interpretációja született meg és került fel a közösségi oldalakra. A sort a Krétakör kíméletlen őszinteségű, társadalomkritikai előadása nyitja, mely címet egyenesen a Babits-verstől kölcsönözte: *FEKETEország*. A darab bemutatójára 2004-ben került sor a Millenáris Teátrumában, rendezője Schilling Árpád. Az sms-hírek alapján összeválogatott, a színészek improvizációinak segítségével létrejövő est megosztotta a kritikusokat, és a szerzők politikai hovatartozásától is függően ellentétes indulatokat korbácsolt fel a sajtóban,⁵⁵ egy kicsit hasonlóan ahhoz, ahogy a kezdetekben irodalompolitikai szempontok szerint tömörülve csaptak össze miatta a véleményformáló ítések. A címnek megfelelően a darab első részében, meghatározó helyen el is hangzik maga a költői szöveg. A jelmezeket, a kellékeket és a tér egészét uralja a fekete-fehér szín, ennek megfelelően a költeményt is fehér, egymás mellett sorakozó, bezárt ajtók előtti térben, ünnepi fekete ruhában, mereven ülő színészek adják elő. Kardalszerű kántálásuk egy visszafogottan monoton dallamot követ,⁵⁶ miközben a kamera vészjósló lassúsággal

53 BABITS, „Futurizmus”; BABITS Mihály, „Ma, holnap, és irodalom”, *Nyugat* 9 (1916): 2:328–340.

54 CSAPLÁR Ferenc, „Babits és Kassák”, in *Mint különös hírmondó...*, szerk. KELEVÉZ Ágnes, 171–183 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda, 1983); KAPPANYOS András, „Babits Vörösmarty-ja”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 104 (2000): 725–732; DERÉKY Pál, „Az esztétizmus és az avantgárd vitája a magyar irodalomban (1916–1917)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989): 64–80; KÁLMÁN C. György, „A modern konzervativizmus hagyományának kialakulása: Babits vitája az avantgárral”, *Danubius Noster* 2, 1–2. sz. (2014): 85–96; TVERDOTA György, „A hagyományörző modernség felé”, in KELEVÉZ és LENGYEL, „...ki mit lát belőle”, 9–18; DOBOS, „A »klasszicizált modern«...”. Valamint lásd még Babits *Szagokról, illatokról* című, 1909-ben megjelenő tanulmányának 1922-ben, a szabadkai Dada clubra tett hatását: CINDORI Mária, „Egy Babits-szöveg dadaista vetülete”, *Híd* 62, 7. sz. (2009): 81–90.

55 Az előadás fogadtatásáról lásd: JÁSZAY Tamás, „A bal jobb? FEKETEország / Krétakör Színház”, *Revizor*, 2008.06.24, <https://revizoronline.com/hu/cikk/464/feketeország-kretakor-szinhaz>.

56 Zeneszerzők: Moldvai Márk és Jeli András.

pásztázza körbe a teret. A szigorú hangrendet követő közös szavalat közben szinte tapinthatóvá válik a benső feszültség és a kilátástalanság fokozódása. A rendezés koncepciója mintha Nemes Nagy Ágnes megállapítását teljesítené ki, miszerint „szavalókórusra [...] termett vers, amit igazán nem állíthatunk minden Babits-versről”.⁵⁷ Az előadásról filmfelvétel is készült, mely két évvel ezelőtt, 2020-ban felkerült a YouTube közösségi oldalra, ahol a produkciót azóta több mint 20 000 néző tekintette meg. A Babits-vers művészi interpretációja azonban ettől függetlenül már korábban külön életet kezdett, ugyanis ez a részlet már 2008 óta önállóan is hozzáférhető, a videó megtekintéseinek száma azóta mintegy 138 800 nőtt.⁵⁸

Schilling Árpád víziószerűen szuggesztív rendezése bizonyosan hatással volt arra, hogy a költemény a YouTube közösségi oldalon szinte új életre kelt, még-hozzá nem egyszerűen szavalatok formájában, ahogy sok más József Attila- vagy Kosztolányi-verssel történt, hanem zenei feldolgozásokban is. Ehhez a népszerűséghez hozzájárult nemcsak a vers aktuálisnak érzett sötét látomása, hanem az is, hogy a hangköltészet, a rap vagy a hip-hop különböző formációi mennyire kompatibilisek a vers ismétlésen alapuló, ritmikus szövegével. Az *1 perc rap kihívás* című sorozatban 2015-ben a közösségi oldalon sikereket arató rapper, Podi, amikor ő került sorra a kihívási láncban, ezt a szöveget választja. Indoklásában elmondja, hogy mennyire aktuálisnak érzi a vers borús jövőképét, amely szerinte nagyon hasonló ahhoz, ami felé mi most épp haladunk.⁵⁹ A komor zenei aláfestéssel kísért ritmikus dalszövegmondás, a kántálásszerű előadásmód ízig-vérig a mai rapvilágnak megfelelő hangzást hoz létre az eredeti szövegből. Hasonló az eredmény, amikor a WNTS nevű, zenekari felállással megerősített, magát társadalomkritikus hip-hop formációnak nevező együttes 2016-ban tűzi műsorára a verset.⁶⁰ Őket vizuálisan is inspirálja a költemény fekete világa, a videó megalkotásakor ehhez illő effekteket használnak fel. A teljesen fekete háttér előtt a zenekar tagjainak csak a fehér kontúrokkal megerősített fehér sziluettje látszik, amely a zene ütemére neonfényyszerűen vibrál. A hip-hop stílusban előadott szöveg nyomasztó vízióját basszusgitar és dobszóló erősíti fel, a képbe óriás betűkkel kiírva néha beúszik nagy betűkkel a FEKETE szó vagy BABITS MIHÁLY neve, majd egy-egy erős dobpergés kíséretében a költő jól ismert fényképének fekete-fehér foszforeszkáló árnyképe tölti be a teret. A szöveg, a zene és a látvány együttese

57 NEMES NAGY, *A hegyi költő...*, 67.

58 FEKETEország – a Krétakör színielőadása, 2020.03.20, https://www.youtube.com/watch?v=Rr_5LsAxYHM&t=1661s; ebből a *Fekete ország* című vers előadása önállóan, 2008.04.15, <https://www.youtube.com/watch?v=nT-phMrozz4&t=1s>.

59 PODI, *Fekete ország*, 2015.05.13, <https://www.youtube.com/watch?v=W3Mq38uZaaU>.

60 Wnts & Babits Mihály, *Fekete ország*, 2016.08.04, <https://www.youtube.com/watch?v=7vem48bTgNk>.

végig tudja tartani az első pillanattól kezdve jelenlévő feszültséget, a különböző érzékekre ható elemek együttesen szinte szuggerálják azt, hogy a minket körülvevő világ kétségbeejtően sötét. A sok feldolgozás közül⁶¹ még kettőt emelek ki. Az egyik a szintén 2016-ban közzétett Treasure The Sky metalcore zenekaré.⁶² Ebben a szintén színek nélküli feldolgozásban az énekes, Osztermann Attila – markáns gitár- és dobkísérettel – saját magával párhuzamosan, kétféleképpen adja elő a verset. Először a fekete háttér előterében fekete trikóban konzolidált, kissé iskolás, mégis baljós versmondással kezdi el szavalni a szöveget, majd amikor a „fekete, fekete, fekete” sorhoz ér, akkor a sötétségből kibontakozva, fehér trikóban saját megkettőződött énjeként is előlép. Ettől kezdve Edvard Munch *A sikoly* képét idéző mozdulattal a fejét a két keze közé szorítva szinte állati félelemmel, rekedten ordítja, toporzékolja bele a világba ugyanazokat a sorokat, amelyeket az előtérben a másik énje mozdulatlanul maradva, továbbra is jótanuló módra folytat. Az üzenet egyértelmű: a tananyagként megtanult vers jól ismert sorai mögött, ha érzékeny befogadóként tekintünk a felszín mögé, az egzisztenciális szorongás legmélyebb bugyrai nyílhatnak meg számunkra. A másik feldolgozás az Avantgarde együttes *Mindig, bárhol* címmel megjelent tizenkét dalos albumán hallható.⁶³ Egy gordonka fájdalmasan komor hangja háttérzeneként kíséri a zenekar frontemberének, Kelemen Józsefnek a karakterisztikusan mélyhangú, prózai szavalatát. Bár az így létrejött szám zeneileg kilóg a különben metált dübörgő együttes saját szerzeményeinek sorából, de a lényeg, a háttérzenével is sugallt, intenzíven depressziós hangulat, rokon az egész album világával. A vers kanonizálódását jól mutatja az is, hogy bekerült abba a válogatásba, amelyet az Örkény Színház 2014-ben műsorára tűzött *Anyám tyúkja: A magyar irodalom kötelező versei* címmel. A Várady Szabolcs által összeállított, nagy sikert arató színpadi antológiában, melynek szerkesztő-rendezője Mácsai Pál, mintegy hetven ismert magyar költemény hangzik el a társulat tagjainak előadásában. Babbitstól három mű szerepel, az összeállításban a jól ismert *Esti kérdés és Jónás imája* mellett a *Fekete ország* is helyet kap.

61 A Misztrál együttes előadásában, 2014.08.09, <https://www.youtube.com/watch?v=xJqHH09hOBg&t=49s>; Pátkai Rozina előadásában, 2022.02.26, <https://www.youtube.com/watch?v=yu7ouLIHoBA>; a Steroid együttes előadásában, 2011.07.03, <https://www.youtube.com/watch?v=awwjVku6dd8>; Varga Simon Krisztof előadásában, 2018.05.11, <https://www.youtube.com/watch?v=9loU4HVNkus>; Mucsi Attila feldolgozásában, 2014.03.02, <https://www.youtube.com/watch?v=PWFpFmua4Ag>; Mikluscsák Aliz és Fazakas Júlia kánonban mondja el a verset, 2011.01.11, <https://www.youtube.com/watch?v=eFSyE8LUXE>.

62 Treasure The Sky, 2016.02.03, <https://www.youtube.com/watch?v=6ybm0uVgWjA>.

63 Avantgarde, 2020.10.02, <https://www.youtube.com/watch?v=FKw8ZoZyyBE>.

Azt tapasztalhatjuk, hogy a több mint százéves hajdani botrány-vers sok hányattatás után nemcsak az iskolai tananyag részévé vált, hanem napjainkban igazi reneszánszát éli. Filozófiai mélységű látomásos „hang-hipnózis”, hogy Nemes Nagy találó megfogalmazását újra idézzük,⁶⁴ rendkívül ösztönzően hat a mai előadókra, akik egymástól eltérő, termékeny sokszínűséggel interpretálják az életérzésükkel rokonnak érzett „fekete, fekete, fekete” világ nyomasztó üzenetét.

64 NEMES NAGY, *A hegyi költő...*, 65.

Szövegváltozatok Babits Mihály 1911 és 1919 között keletkezett esszéiben, tanulmányaiban

Kelevéz Ágnes mutatott rá, hogy

a költő és tanulmányíró Babits alkotómódszere szembevetően eltérő. A versek közt rengeteg a kiadatlan, a variáns, a töredék; az esszék, tanulmányok egy lendülettel megírt és befejezett kéziratok. A fiatalkori jegyzetektől, szárnypróbálgatásoktól eltekintve kevés a félbehagyott értekező próza.¹

Az 1911 és 1919 között keletkezett esszék szövegi megvalósulásai kéziratok, folyóiratok lapszámai, illetve kötetbeli megjelenések. Hol csak az egyik, más esetekben egyszerre több. A szövegvariánsok helyének feltérképezése, a szöveggenézis kutatása a kéziratokból kiindulva a Babits-esszék és tanulmányok tekintetében fontos feladat. Egy azonos című írás kéziratai és nyomtatott megjelenései ugyanis más-más hangsúlyokat, jelentéseket hordozhatnak. Babits 1911 és 1919 között írt esszéinek és tanulmányainak szövegébe egy külső erő, a cenzúra is beleszólt, törléseivel mindent az állami propagandának alárendelve. *A veszedelmes világnézet* című tanulmány első, *Pesti Napló*-beli megjelenésekor például a cenzúra a következő harminc sort törölte (ezt jelezték is²):

Elsősorban arra gondolok, ami lehetségessé tette, hogy az emberek eltűrjék. Mert ez a világháború legnagyobb csodája. Az, hogy egy ilyen, értelmileg nagyon felvilágosodott s a szabad szó és gondolat minden eszközeivel ellátott korban – száz évvel a francia forradalom diadala után – lehetséges legyen ez az értelmetlen iszonyat, minden szabadság-

1 KELEVÉZ Ágnes, „Babits Mihály abbahagyott tanulmányai”, *Holmi* 2 (1990): 299–310, 299–300.

2 „(Itt a cenzúra 30 sort törölt)”. BABITS Mihály, „A veszedelmes világnézet”, *Pesti Napló*, 1918. jan. 9., 1–2, 1.

nak és emberi jognak ez a tökéletes elnyomása, aminek példája még nem volt a földön. Tűrhetők voltak a régi háborúk. Tűrhetők a vadság ökölharcai, míg a lelkek nemesebb és szabadabb horizontokat nem ismertek. Tűrhetők a fejedelmek zsoldoshadai, míg a nemesebb egyén viszonylagos szabadsággal vonhatta ki magát durvaságaikból. Tűrhetők a vallásháborúk és szabadságharcok, míg valamely eszme vagy jelszó a célnak és értelemnek legalább látszatát megadta. De hogyan tűrhető a céltalanság és rabság háborúja a mai szellemi horizontok mellett? Tűrjük, mert „muszáj”? De a történelem eléggé megmutatta, hogy az emberek a muszájt sem tűrik, ha az minden gondolatukkal és érzésükkel – az uralkodó világnézettel – ellentétben van; inkább belepusztulnak, s kemény falakba zúzzák fejüket. S mikor volt meg ez az ellentét – „muszáj” és világnézet között – jobban, mint manapság?³

A csonkítatlan szöveg húsz évvel később, az *Ezüstkor* című kötetben jelent meg, ismertté téve a kihagyott részt.

A világháború más módon is nyomot hagyott a babitsi életművön: a szövegek hordozói a papírhány miatt változatosan alakultak. *A veszedelmes világnézet* autográf ceruzaírású fogalmazványtöredéke⁴ verzóján például Bálint Aladár Babits Mihálynak írt levélvázlata olvasható.

Egy-egy Babits-esszé szövegi megvalósulásának színtere leggyakrabban egy kézirat, egy folyóirat-, majd egy vagy több kötetmegjelenés. Az 1911 és 1918 közötti esszék és tanulmányok között akad olyan is, mely Babits Mihály életében kiadatlan maradt. Ilyen a *Barkóczy*⁵ című írás, melynek szövegét Hegedűs András *Babits Mihály*⁶ című tanulmányában 1975-ben közölte teljes egészében. Barkóczy Sándor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium középiskolai ügyosztályának vezetője 1912 januárjában bukott meg. De a tanulmány datálását nemcsak ez az adat segítette, hanem az 1912-ben, különösen az év elején keletkezett esszék hordozója, a vonalas szótárpapír is. Ilyenre ugyanis ebben az évben Babits több esszéje szövegét is írta: a *Tudomány és művészet*, a [*Szép Ernő énekes könyve*], a *Három jellemzés*, a *Barkóczy*, a *Kun József*, illetve a *Kétkelés kötelessége* című szövegeket. Az 1912 elején keletkezett első három esszét időrendbe állítva azt láthatjuk, hogy

3 BABITS Mihály, „A veszedelmes világnézet”, in BABITS Mihály, *Ezüstkor*, Babits Mihály összegyűjtött munkái 3, 80–89 (Budapest: Athenaeum, 1938), 80.

4 OSZK Kt., Fond III/1563/39.

5 OSZK Kt., Fond III/1446.

6 HEGEDŰS András, „Babits Mihály”, *A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tudományos közleményei* 1 (1975): 105–137.

mind ugyanazon a vonalas szótárpapírlapon íródott: A *Barkóczy* 1912 januárjában, a [*Szép Ernő* „Énekes könyve”] és a *Három jellemzés* 1912. február elején; e két utóbbi a *Nyugat* 1912. február 16-i számában jelent meg. A *Barkóczy* című írással ellentétben a *XIX. sz. költészetéről* című előadás nem csupán Babits életében nem látott napvilágot, mindmáig kiadatlan maradt, csak kéziratos formáját ismerjük.

Nem csak abban az esetben van egyszerű dolga a sajtó alá rendezőnek, amikor egyetlen kézirat áll rendelkezésre, hanem akkor is, amikor csupán egy folyóiratbeli megjelenéssel van dolga, példa erre a *Carducci magyarul, Vörösmarty olaszul, és más dolgok*⁸ vagy az *Elefántcsonttorony*⁹ című írások, hiszen ezeknek nincsenek szövegváltozatai.

Amennyiben több szövegváltozat létezik, megfigyelhető a szöveg véglegessé alakításának folyamata. A *Balassa Bálint* című írással kapcsolatban Topor István például megállapítja:

A nyomtatott szöveg a költőnek a kéziratban tett javítása alapján készült, tartalmi változtatás nélkül, csak néhány helyesírási javítással. [...] Babitsnak a kéziratban végrehajtott módosításai jól tükrözik azt a folyamatot, amelynek eredményeként megszületett a nyelvileg és poétikailag tisztára csiszolt szöveg. Az első bekezdésben a kódex-irodalom és a népköltészet fölött megszülető új irodalom jelzői az első változat szerint így jöttek: „uj, terhes, zsörtölődő, vitázó irodalom”.

A zsörtölődő jelzőt áthúzta, ennek következtében a szöveg így alakult: „uj, terhes, vitázó irodalom, szószapora és zsörtölődő”. A zsörtölődőt azonban újra javította és a feddőző igenévi alakot illesztette a mondatba, hiszen míg a zsörtölődő szó apróságok miatti elégedetlenséget fejez ki, addig a feddőző alak magában foglalja a rosszallást, a bíráló jelleget is, s így ez jobban kifejezi ennek az új irodalomnak egyik legfontosabb vonását.¹⁰

A *Balassa Bálint* című esszéhez hasonlóan a *Könyvek angol költészetéről*¹¹ című kézirat és a *Nyugat* folyóiratban megjelent szövegváltozat¹² között sincs tartalmi eltérés: Babits szavakat szúrt be, módosított a sorrendjükön vagy cserélt

7 MTA KIK Kt., Ms 10506/45.

8 BABITS Mihály, „Carducci magyarul, Vörösmarty olaszul, és más dolgok”, *Nyugat* 4 (1911): 1:983–985.

9 BABITS Mihály, „Elefántcsonttorony”, *Nyugat* 4 (1911): 1:985–986.

10 TOPOR István, „Balassa Bálint: Egy ismeretlen Babits-kézirat a Debreceni Irodalmi Múzeum kéziratárából”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 114 (2010): 362–368, 364–366.

11 PIM Kt., V. 1221.

12 BABITS Mihály, „Könyvek angol költészetéről”, *Nyugat* 4 (1911): 1:955–957.

ki. A „főapostolai”-t „főformulázói”-ra például, a hangsúlyt a konkrétan kifejtett hatásra helyezve; Edgar Allan Poe művének magyar címét (*Aranybogár*) pedig angolra (*Gold-bug*) változtatta.

A Babits-kéziratok a költő egyedi helyesírásának is kiváló őrzői. Topor István a korábban említett *Balassa*-esszével kapcsolatban megállapította, hogy a kéziratban rövid magánhangzóval jelölt szavakban, melyek Babits dunántúli nyelvének őrzői, Kardos Albert

a normatív változathoz igazította az írásmódot. A hat bekezdésre tagolt írásban például a következő szavak írásmódját változtatta meg a szerkesztő: egyensúlyát – egyensúlyát, ur – úr, gyanuja – gyanúja, kuthoz – kúthoz, vérfertőzésről – vérfertőzésről, bucsut – búcsút. (A párba állított szavak közül az első az eredeti Babits-írásmódot, a második a nyomtatott szöveg írásmódját jelöli.) Érdekes, hogy a „lirá”-nak írt szót a szerkesztő nem javította, meghagyta úgy, ahogy a kéziratban szerepel.¹³

Amennyiben kézirat nem, de folyóirat és kötetmegjelenés rendelkezésre áll, azon tanulmányok esetén, melyek a *Nyugat*-ban jelentek meg, a folyóiratban még megtalálhatjuk a babitsi helyesírás sajátosságait, melyeket a kötetben már nem. Így a *Nietzsche mint filológus* című írásban a lapban „voltaképen” alakban megjelenő szó a *Gondolat és írás* című kötetben már „voltaképpen” formában jelenik meg, a *Nyugat* „époly” alakja a kötetben „épp oly” változatban található, a *Nyugat*-beli „mindíg” írásmód a *Gondolat és írás*-ban pedig „mindig”-re változik. Ennek az is lehet az oka, hogy az első világháború előtt és alatt más kiadói helyesírási szabályzatok voltak érvényben, mint később, amikor Babits esszéi és tanulmányai kötetben megjelentek, ráadásul az *Athenaeum* kiadó gyakorlata eltért a *Nyugat* folyóirat gyakorlatától.

Bizonyos Babits-esszék esetén az első megjelenés kefelenyomatán található autográf rájegyzések, ilyen az *Itália*¹⁴ vagy *A Shakespeare ünnephez*¹⁵ szövege. Az utóbbinál a végleges cím kialakulásának is tanúi lehetünk. A vélhetően korrektúrapéldányként használt fólión Babits áthúzta a *Jegyzetek a fordításokhoz* címet, hogy a végleges *A Shakespeare ünnephez* címet írja oda helyette. Az első bekezdésben Babits kihúzta a „hogy az emberi kultúra változhatatlan egységét dokumentáljuk” mondatot, és beszúrta helyette a „ha valamikor, a nemzeti elnyomatás korszakában, az irodalom, már pusztá létével is, <szinte> zsarnok

13 TOPOR, „Balassa Bálint...”, 364–365.

14 OSZK Kt., Fond III/1563.

15 OSZK Kt., Fond III/1868.

önkény s erős cenzura alatt, a nemzeti kultúra különállásának biztos jele és záloga volt, úgy ma, megfordítva, az európai kultúra elpusztíthatatlan egységét és testvériségét kell, minden önkény ellen, pusztán létével, dokumentálni” mondatot. Shakespeare nevének írásmódját is mindenhol javította a „Shaksperre” írásmódról a „Shakespeare” változatra.

Az *Itália* című esszéét Babits mindezzel szemben utólagos megjegyzésekkel látta el egy, a *Nyugat* folyóiratból származó lapkivágaton. A 642. oldal bal margóján például a következőt jegyezte fel: „|:Nem pozitív hanem negatív világnézeti alapok, nem „militarista világnézet”, sőt! És mégis...”; itt tehát nem szövegváltozattal, hanem kommentárral van dolgunk, melyet beszúrásként volna a legszerencsésebb jelezni a kritikai kiadásban.

Érdeemes az *Istenkáromlás* című írás irodalmi szöveggé váló megvalósulásának az anyagi színtereit is vizsgálat alá vetni. Ez az esszé, melynek szövegváltozatai tartalmi különbségeket is mutatnak, szintén nem jelent meg Babits életében. Első fogalmazványát a költő feltehetően a *Nyugat* elkobzása után, az 1917. március 6-i nem nyilvános tárgyalásra írta védekezésül és magyarázatul. Elsőként ezzel a fogalmazvánnyal, az autográf ceruzairású kézirattal érdemes foglalkozni. A foltos, piszkos, a hajtásoknál és a széleken szakadozott, ceruzairásos piszkozat szövege több helyen elhalványult, nehezen kivehető. Az *Istenkáromlás* című gépiratos szöveg megszületését készíti elő, egyszerre vázlat és első változat, mely gazdag információanyaggal rendelkezik a szöveggenezisre vonatkozóan. Ezen túl jól dokumentálja a babitsi gondolatfolyamatot. E kézirattal kapcsolatban Walter Benjamin a műalkotás aurájára vonatkozó meglátása ötlik a kézirat tanulmányozó filológus eszébe:¹⁶ a Babits-piszkozat erőteljesen tudatosítja a kézirat olvasójában a szerzőt, aki sietősen papírra veti gondolatait. A szövegen, bár fogalmazvány, jól látszik, amit Kelevéz Ágnes általában állapított meg Babits esszéiről: nagy lendülettel megírt szöveg, ahol a kézírás nem tudja követni a gondolatok gyorsaságát, ezért sok benne a rövidítés. A versidézetek, melyeket Babits a védekezése során kívánt felhasználni, nem szerves részei a fogalmazványnak, számok helyettesítik őket a szövegben. Feltehető, hogy ezen idézetek Babits fejében eleve „megvoltak”, hiszen a *Vallomás olvasmányairól* című kéziratában a következőket írja: „Aranyt, Vörösmartyt nagy részben kívülről tudom.”¹⁷ Gondolatai lejegyzését tehát Babits nem szakította meg az idézetek leírásával, helyüket számokkal jelölte, s csak saját szövege rögzítése után vetette papírra a citátumokat. Az is ezt

16 Walter BENJAMIN, „A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában”, ford. BARLAY László, in Walter BENJAMIN, *Kommentár és prófécia*, 301–334 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1969).

17 MTA KIK, Kt., Ms 10.506/41.

az előfeltevést erősíti, hogy míg Babits gondolatmenetének szövegét javítások, áthúzások, átírások, rövidítések jellemzik, addig az idézetek – Goethe *Prométheusa* kivételével, ahol Babits egy sort törölt – szinte hibátlanul jelennek meg a papíron. A kézirat tehát a nyelvi kódon túl is számos információval rendelkezik, ilyen például az imént vázolt következtetés a megírásának valószínűsíthető módjáról.

Az autográf ceruzairású fogalmazvány három fólióból áll, a fóliók hosszában félbe vannak hajtva, Babits írása e vonalak két oldalán található. A szöveg az elsőként számozott fólió verzóján, a hajtástól balra kezdődik *Ésaiás 40 Megbűnhődte* címmel, majd a második fólió verzójának jobb oldali részén folytatódik, ezután pedig hajtástól balra. Ezt követően a harmadik fólió verzójának bal oldalán található a folytatás – ez a negyedik rész. Az idézetek az első fólió verzójának jobb oldalán (*Jeremiás siralmaiból, Mózes I. könyve*), a második fólió rektóján, a hajtástól balra (Arany János: *Második ének és a 22. Zsoltár*), illetve a hajtástól jobbra található (Petőfi Sándor: *Apostol*, Vörösmarty Mihály: *Emlékkönyvbe*, Goethe: *Prométheus*).

Az első fólió jobb oldalán a *Jeremiás siralmaiból* idézendő rész olvasható. Megválaszolando kérdés, hogy Babits melyik bibliakiadást olvasta, használta az *Istenkáromlás* megírása idején. Két tanulmány¹⁸ is azt bizonyítja, hogy a *Jónás könyvének* keletkezésekor a katolikus Babits a revízió előtti Károli-szöveget használhatta. Az *Istenkáromlás* esetén (akár Babits *Jónás könyvében*) azt láthatjuk, hogy a bibliaidézetek nem szó szerint követik ugyan a Károli Bibliát, de a bibliafordítások közül, ahhoz állnak a legközelebb: „Kelj fel, kiálts éjjel első álomkor, / öntsd ki szívedet, mint a vizet / az Úr előtt, emeld fel kezeidet / hozzá a te kisdedeidnek lelkükért / kik elfogyatkoznak az éhség miatt / minden utcáknak elein” – idézi Babits, míg a Károli Bibliában a következő szöveg áll: „Kelj fel, riadj éjjel, az őrzések kezdetén; öntsd ki, mint a vizet a te szívedet az Úr színe előtt; emeld fel hozzá kezeidet a te kisdedeidnek életéért, a kik elaléltek az éhség miatt minden utcának szegletén.” A továbbiakban a babitsi idézet és a Biblia között még nagyobb különbség van; míg Babits a következő sorokat vetette papírra: „Lásd meg Uram és tekintsd meg / kivel cselekedtél így! avagy illik-é / megölettetni az Úr szent helyében a / Papnak és a Prófétnek? /¹⁹ Az utcákon a földön heverték a / gyermek és a vén ember, és az én / ifjaim fegyver miatt elhullattatnak.” A Károli Bibliában a következő áll:

18 VELCSOV Mártonné, „Fordítási hibából archaizáló nyelvi eszköz”, *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio Ethnographica et Linguistica* 10 (1966): 55–61; A. MOLNÁR Ferenc, „Milyen bibliakiadást használt Babits Mihály a *Jónás könyve* írásakor?”, *Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Philosophica* 24, 1. sz. (2020): 9–20.

19 Babits e sor mellett zárójelben a következő megjegyzést tette: „(valóságos szemrehányás Istennek.)”

Lásd meg Uram és tekintsd meg, kivel cselekedtél így! Avagy megegyék-é az asszonyok az ő méhöknek gyümölcsét, dédelgetett kisdedeiket; avagy megölessék-é az Úrnak szent helyén pap és próféta? Az utcákon a földön fekszik gyermek és vén; szüzeim és ifjaim fegyver miatt hullottak el.

Babits az *Istenkáromlás* gépiratos változatában sem változtat az idézeteken, a kézirattal megegyező szöveg jelenik meg ott is. A *Jeremiás siralmai*ból vett idézetet Babits két vonallal választotta el a Mózes I. könyvéből vett citátumtól az Istennel tusakodó Jákobról: „Nem bocsátlak el téged, míg meg nem áldasz engemet.” Az idézet itt szó szerint követi a Biblia szövegét, mégpedig úgy, hogy a „téged” alak alatt jól látszik, hogy Babits „tégedet” formában írta le először. Ugyanígy Vörösmarty *Emlékkönyvbe* című művének sorai is szó szerint követik az eredetit Babits fogalmazványában.

Emlékezetből írhatta le Babits a 22. *Zsoltár*ból való részletet is, hiszen az „Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?” kérdést a következőképp vetette papírra: „Én erős Istenem, én erős Istenem, miért hagytál el engemet?” Arany János *Második éneke* is emlékezetből kerülhetett leírásra, Babits sajátos helyesírása példázta ezt: a „szőlős gazda” alak „szöllősgazda” formában, a „szőlejt” „szöllejt”-ként jelenik meg a kéziratban. Petőfi *Apostol*ának részletét sem másolta, hanem „fejből” írhatta le Babits, a harmadik sor „hívja” alakja tanúskodhat erről, mely Petőfinél „híja” formában van jelen. A *Jeremiás siralmai*hoz hasonlóan Goethe *Prométheus*ának szövege is nagyobb eltéréseket mutat, a babitsi kéziratban a „Wider der Titanen Übermut?”, valamint a „Von Sklaverei?” sorok teljes egészében kimaradnak.

A kézirat tehát az *Ésaiás 40 Megbűnhődte* címet kapta, s egy áthúzással indul; Babits az „Ismerem” szót húzta át egy vízszintes vonallal, hogy majd a második mondatot kezdje valóban ezzel a szóval. Az első mondatban rögzíti a tényállást, és hangsúlyozza ártatlanságát: „Az ügyészség vallás elleni vétséggel vádol, nem érzem magamat bűnösnek.” Babits szövegének gépiratos változatában, mely már az *Istenkáromlás* címet viseli, s mely az írás szövegi megvalósulásának második színtere, részletesebben kifejti a vád körülményeit: „Istenkáromlással vádolnak – az ügyészség a *Nyugat* múlt számában *Fortissimo* címen megjelent versemet elkobozta: s bűnvádi eljárást indított ellenem, ezzel kompromittált a közönség előtt is, és megfosztott egyúttal a legjobb védelemtől – mert a legjobb védelem volna idenyomtatni az inkriminált verset: ez tisztává tenne egyszerűen minden intelligens ember szemében.” E mondat segíti a szöveg datálását: a *Népszava* 1917. március 3-i, szombati száma adta hírül az esetet *A Nyugatot lefoglalták* címmel: „A *Nyugat* legújabb Arany-számát – amint halljuk – lefoglalták Babits Mihály

egyik verse miatt, amelyben a hatóság istenkáromlást, valláselleni izgatásfélét lát.”²⁰ A gépiratos szövegvariáns kialakulása kitűnően nyomon követhető a kéziratból. Míg a kéziratban meglehetősen sűrítéssel indul a szöveg, s azonnal állást is foglal szerzőjének nem bűnös voltáról, majd rátér az évekkel korábbi vádakra, addig a gépiratos változat jóval részletesebb magyarázattal kezdi a védőbeszédet, s ahelyett, hogy pusztán ártatlannak vallaná magát, amellet érvel, hogy igazságtalan maga a vád, hiszen nem engedi a *Fortissimo* kinyomtatását, melynek szövege önmagában felmentené:

Abban rejlik éppen az ilyen eljárás kegyetlensége, hogy homályban hagyja a művet, melyet meggyanúsít – így a legszentebbek is vádolhatók, s a vallásos közvélemény szemében feketék maradnak: mert az utólagos fölmentés pszichológiai hatása a közönségre sokkal kevesebb, mint az elkobzás momentumáé.

Jól látható az is, hogy az első, kéziratban változathoz képest a gépiratban Babits sokat finomított a szövegen. Míg a kéziratban már a harmadik mondatban a következőképp fogalmazott: „Évekkel ezelőtt az ultraklerikális irányú lapok valóságos rendszeres támadást indítottak ellenem mert írásaimban kifejezett világnézetemet klerikálisnak és a szabadgondolattal ellentétben állónak találták.” Addig a gépiratban már elhagyta az „ultraklerikális” jelzőt: „Évekkel ezelőtt akadtak lapok, melyek azért támadtak, mert írásaimban kifejezésre jutott világnézetemet klerikálisnak és a szabadgondolattal ellentétben állónak találták.” A következő mondatban a kézirat szervenő szerkezete a gépiratban eltűnik: „Azóta vallási meggyőződéseim semmiben sem változtak – s ma vallássértéssel vádolva állok itt.” A gépiratban a második tagmondatban Babits leírja, ki vádolja: „s ma vallássértéssel vádol az ügyészség.” (A „vallássértéssel” szó előtt a kéziratban Babits áthúzta az „ellenkező” kifejezést.) A mondandó finomítására példa a *Fortissimo* című verset illető „szerencsétlen”, illetve „inkriminált” jelzők végleges helyének kialakítása is. Míg a kéziratban a „Hisz aki inkriminált versemet megértéssel olvasta, lehetetlen nem éreznie hogy éppen ennek a hangulatnak kifogása ez a szerencsétlen költemény is.” megfogalmazás olvasható, addig a gépiratban a következőképp változik a pejoratív „szerencsétlen” jelző helye: „S az inkriminált vers is olyan, hogy aki némi megértéssel olvassa, lehetetlen meg nem éreznie benne éppen ennek a hangulatnak a kifejezését.”

Ami Babits szándékát illeti az *Istenkáromlás* című szöveggel, Éder Zoltán állapította meg, hogy „[v]alószínűleg a váditanács előtti védekezés céljára szánta,

20 [n. n.], „A Nyugatot lefoglalták”, *Népszava*, 1917. márc. 3., 6.

de úgy látszik, a közönség elé is akarta bocsátani.”²¹ A kéziratos változat „uraim” megszólítása világosan mutatja, hogy felolvasandó szövegnek, beszédnek készült: „Rettenetes időket élünk át uraim, s alig hiszem hogy valakinek önök közül eszébe ne jutottak volna hasonló gondolatok mint amilyenek az inkriminált sorokban önkénytelen kifakadtak.” A megszólítás gesztusa a gépiratban eltűnik, s inkább egy olvasói közönséghez való fordulás jelenik meg benne, úgy, hogy a vádтанács egyes tagjai külön kiemelést kapnak: „Rettenetes időket élünk át, s alig hiszem, hogy valakinek közülünk – de akár a bírák és ügyészek közül is – eszébe ne jutottak volna hasonló gondolatok mint amilyenek ebben a szerencsétlen költeményben önkénytelen kifakadtak.”

Az *Istenkáromlás* fogalmazványa, sőt gépirata is őrzi a babitsi helyesírás sajátosságait; a piszkozat „Göthe” alakja a gépiratban már „Goethe” formában van jelen, Babits egyedi vesszőhasználata azonban, miszerint a „hogy” és a „mint” kötőszavak előtt nem tesz vesszőt, a kéziratra és a gépiratra is jellemző.

Befejezésül érdemes felvetni, milyen kihívást jelent a filológusnak az imént említett *Vallomás olvasmányairól* című Babits-esszé, mely szövegi megvalósulásának három színtere van: két kéziratos és egy gépiratos változat, ahol a kéziratos variánsok már-már két különböző szövegnek hatnak, kritikai kiadásban leginkább A szöveggént és B szöveggént volna érdemes publikálni őket. Az egyik kézirat piszkozat,²² valószínűleg ez keletkezhetett hamarabb, a másik²³ inkább tisztázatnak hat. Mind a kettő kronologikusan veszi sorra Babits olvasmányait, de míg a piszkozat inkább pusztá felsorolásnak tűnik, ahol a szerzők nevének a lejegyzése a lényeg, addig a tisztázat kiérlelt szöveg bevezetéssel és befejezéssel. Különbözőségük annyira nagy, hogy nem a különbségeket, hanem a hasonlóságokat keresi benne a filológus. Az egyetemi évekről például a következőképp vall a valószínűleg korábban keletkezett kézirat: „Egyetemi hallgatókoromban időrendben Heine; Dosztojevski; Raszkolnyikov; Baudelaire, Verlaine, Jean Richepin, Poe, Tennyson, Swinburne; s ugyanekkor James: Principles of Psychology, Herakleitosz töredékek, Nietzsche, Schopenhauer, Spinoza.”²⁴ Ugyanez jóval kidolgozottabb módon jelenik meg a tisztázatban:

Egyetemi hallgató koromban kezdtem idegen nyelven is olvasni. Németül Heiné-ből tanultam, kinek ez időben én is lefordítottam majdnem minden versét. Óriási hatással

21 Éder Zoltán, *Babits a katedrán* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966), 262.

22 Wosinsky Mór Múzeum, Babits- emlékház, Irodalmi Gyűjtemény, 75.2.2.

23 MTA KIK Kt., Ms 10.506/41.

24 Wosinsky Mór Múzeum, Babits- emlékház, Irodalmi Gyűjtemény, 75.2.2.

volt ekkor reám a Raszkolnyikov. Később filozófusokat kezdtem olvasni: Nietzsché-t (Zarathustra), James pszichológiáját, Schopenhauer-t, Spinozá-t. Ugyanezen idő kedves olvasmányai voltak Baudelaire és Poe (főleg versei), aztán A. France. A teljesség kedvéért leirom még Ibsen, Tolsztoj, Flaubert neveit. (Balzac és Stendhal kevésbé hatottak.)²⁵

Az egyik legtöbb szövegi megvalósulási szintérrel rendelkező Babits-esszé *A veszedelmes világnézet*: a már említett Bálint Aladár-levélfogalmazvány verzóján található ceruzairású fogalmazványtöredék²⁶ mellett létezik egy másik ceruzairású fogalmazványa²⁷ is, ezeken kívül egy gépiratos fogalmazványa,²⁸ egy gépiratos tisztázata,²⁹ de emellett megjelent a *Pesti Napló* 1918. január 9-i számában, a *Gondolat és írás*,³⁰ valamint az *Ezüstkor*³¹ című kötetekben is. A szövegváltozatok időrendjének megállapítása, a szöveg véglegessé alakításának bemutatása egy önálló tanulmány feladata lesz.

25 MTA KIK Kt., Ms 10.506/41.

26 OSZK Kt., Fond III/1563/39.

27 MTA KIK Kt., Ms 10.506/16.

28 Uo.

29 OSZK Kt., Fond III/1574.

30 BABITS Mihály, „A veszedelmes világnézet”, in BABITS Mihály, *Gondolat és írás*, 231–243 (Budapest: Athenaeum, 1922).

31 BABITS, „A veszedelmes világnézet”, 1938.

Lucifer a nyomdagépben

A *Nyugtalanság völgye* kiadástörténete

A kötet megjelenésének kiadói háttere

Néhány nappal 1920 karácsonya előtt a Táltos Kiadó és az Apostol nyomda gondozásában látott napvilágot Babits Mihály negyedik verseskötete. A *Corvina*, a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők, Zeneműkiadók és Zeneműkereskedők Országos Egyesületének Közlönye december 3-i számában már hirdette a kötet megjelenését a Táltos Kiadó kiadványai között, és feltehetően a karácsony előtti napokban jöhetett ki a könyv a nyomdából. Talán a *Corvinából* vagy más forrásból értesülhetett a kötet megjelenéséről Békássy Istvánné Bezerédj Emma, aki december 22-én kelt levelében írja: „Most olvasok az új verseskötetéről, mihamarább meg fogom szerezni”.¹ Babits a december 24. előtti napokban írt levelében tájékoztatja édesanyját: „Egy új könyvem most jelent meg, a napokban küldöm haza más küldeni valókkal együtt.”² A *Corvina* december 31-i száma már a megjelent művek között sorolja fel a kötetet, s előző nap küldi köszönő és a kötet verseit méltató levelét Babitsnak Gellért Oszkár.³ A *Nyugtalanság völgye* Babits könyveinek sorában – ideértve a műfordításokat is – a huszonegyedik volt. Ez a kötet kiadástörténete szempontjából azért lényeges adat, mivel mutatja: Babitsnak ekkorra már jócskán volt tapasztalata a kiadókkal, illetve a kiadványok nyomdai munkálataival kapcsolatban.

- 1 Békássy Istvánné Bezerédj Emma levele Babits Mihályhoz [Sennye, 1920. december 22.], in BABITS Mihály, *Levelezése, 1919–1921*, kiad. MAJOROS Györgyi és TOMPA Zsófia, Babits Mihály műveinek kritikai kiadása: Levelezés ([Budapest]: Argumentum Kiadó, 2012), 174.
- 2 Babits Mihály levele Babits Mihályné Kelemen Aurórához [Budapest, 1920. december 24. előtti napokban], in BABITS, *Levelezése, 1919–1921*, 176.
- 3 Gellért Oszkár levele Babits Mihályhoz [Budapest, 1920. december 30.], in BABITS, *Levelezése, 1919–1921*, 178–179.

A *Nyugtalanság völgye* szennycímlapján a kiadó köralakú logója látható, mely egy ágaskodó, hátra forduló lovat ábrázol. A belső címlap hátoldalán a szerzői jogra és a kiadásra vonatkozó információkat olvashatunk: „Ebből a könyvből 1000 példány készült finom famentes papíron. Ezenfölül 100 számozott amatőr-példány legfinomabb meritett papíron, a költő kezevonásával.”⁴

A Táltos Kiadó, ahol a kötet megjelent, a Babits nemzedékéhez tartozó Inárcsi Farkas László könyvkiadói vállalkozása volt, melyet 1915-ben alapított, célja az új magyar irodalom kiadása volt. Kifejezetten a kortárs magyar irodalomra fókuszáló kiadó a Nyugat Kiadó mellett nem volt másik ebben az időszakban, bár a korszak jelentős kiadói, az Athenaeum, a Tevan és a Kner is adott ki modern irodalmat. A *Nyugat* folyóirat esetében a működés anyagi biztonságának megteremtését is szolgálta (volna) a lap mellett folytatott könyvkiadói tevékenység, melynek érdekében létrehozták a Nyugat Könyvkiadó Részvénytársaságot, a könyvterjesztés érdekében több nagy kiadóval (Révai Testvérek, Athenaeum) is együttműködtek, a rentábilis működés érdekében nyomdát is vásároltak.⁵ A Nyugat Kiadó első három könyve még 1909-ben megjelent, Gellért Oszkár, Kemény Simon könyvei mellett Babits bemutatkozó kötete, a *Levelek Iris koszorújából* is itt látott napvilágot. 1920 előtt Babits könyveinek többsége (három verseskötete, a *Levelek Iris koszorújából* és a *Herceg, hátha megjön a tél is!* két kiadása és a *Recitativ*, valamint a *Két kritika* és az *Irodalmi problémák*) a Nyugat Kiadónál jelent meg. A folyamatosan anyagi gondokkal küzdő *Nyugat* folyóirat és az azonos nevű kiadó 1913-ban kettévált, a kiadó működésében az Athenaeum szerzett döntő befolyást, ennek ellenére 1917-ben a Nyugat Kiadó gyakorlatilag csődbe ment, ezzel Babits is kiadó nélkül maradt.⁶

A *Nyugtalanság völgye* megjelenése előtt Babitsot feltehetően a Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt.-hez kötötte szerződés több könyv kiadására, de korábban a Nyugat Kiadó könyveit is a Hatvany Lajos érdekeltségi körébe tartozó Pallas nyomdája készítette, itt jelent meg a *Herceg, hátha megjön a tél is!* második kiadása, valamint az *Irodalmi problémák*, és a Révainál megjelenő *Isteni színjáték* nyomdai munkáit

4 Ugyanakkor az Athenaeum Kiadónak 1921. február 22-én küldött hivatalos levelében Babits meghatalmazza új kiadóját, hogy a Táltosnál megjelent köteteinek készletét a bolti ár 45%-áért vegye át. A levélben megadott listában a *Nyugtalanság völgye* mellett 1300 példányt említ. Babits Mihály levele az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulathoz [Budapest, 1921. február 22.], in BABITS Mihály, *Levelezése, 1921–1923*, kiad. SZÖKE Mária, Babits Mihály műveinek kritikai kiadása: *Levelezés* (Budapest: Argumentum, 2014), 21–22.

5 A Nyugat Kiadó történetéről bővebben: BUDA Attila, *A Nyugat Kiadó története* (Budapest: Borda Antikvárium, 2000), 31–63.

6 BUDA Attila, „Babits Mihály művei a Nyugat kiadó gondozásában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 101 (1997): 604–626, 604–612.

is a Pallas végezte. Pontos dokumentáció hiányában nem világos, hogy hogyan is alakult a Pallas és Babits kapcsolata. Babits a kritikai kiadás által 1919. november 3. és december 5. közé datált, de feltehetően még november 3., azaz Szekszárdra utazása előtt⁷ Komjáthy Aladárnak írt levelében megemlíti: „Azonkívül Sanyi [Babits Sándor – Sz. Z.] ne feledje el, mentül hamarabb megsűrgetni Pallasnál az ott levő 3 könyvem, főleg a novelláskönyv megjelenését!”⁸ Schöpflin Aladár Hatvany Lajosnak küldött 1920. május 31-i leveléből is úgy tudható, hogy Babits ezt megelőzően a Pallasszal állt szerződésben, de az aláírt kontraktus egyik félnek sem felelt meg. Mivel a levélrészlet nemcsak a kiadóváltás hátterére, hanem Farkas László kiadói tevékenységére is rávilágít, ezért érdemes hosszabban is idézni:

A Pallasszal annak idején kötött szerződése egyáltalán nem felelt már meg a mai pénzvisszonyoknak, és egzisztenciáját semmiképpen sem biztosította. Ezenfelül a Pallasznál lévő két kész könyve kiadásáról, illetőleg megjelentetéséről nem tudtak, vagy nem akartak neki semmi határozottat mondani. Bizonyos, hogy a két könyv, melyeket azóta a Táltos már rég, még a tél derekán kiadott a Pallasnál máig nem jelent volna meg. A Pallas igazgatóságában nem volt még árnyéka sem az iránta való előzékenységnek, sőt inkább azt éreztették vele, hogy a szerződés terhükre van, s mikor ő a szerződés felbontását kérte, nem is nagyon leplezték örömeiket azon, hogy ezt a kívánságát módjukban van teljesíteni. Mindenképpen érezhető volt, hogy Babits neve Vári úrnak [Vári Dezső, a Pallas irodalmi és nyomdai RT. cégvezetője – Sz. Z.] nem jól hangzik, és mindenképpen érthető, hogy Babitsot ez mélyen sértette. Ezzel szemben Táltos hetekig járt utána, százféle módon kimutatta, hogy milyen nagy súlyt fektet rá, s emellett olyan feltételeket ajánlott neki, melyek egzisztenciáját nagyjában biztosítják, s legalább a nélkülözéstől megóvják. Két könyvét azonnal piacra is dobta a Táltos, s mindenképpen igen kuláns [azaz előzékeny – Sz. Z.] kiadóként viselkedik vele szemben. Neki tehát teljesen lehetetlen volt másképp tenni, s mikor a dolog válságosra fordult, te magad sem mondhattál volna neki mást, mint hogy tegye meg.⁹

Schöpflin leveléből is látható, hogy kiemelten fontos a szerző és a kiadó közötti személyes jó viszony. Farkas László, akit baráti körében az általa alapított és ve-

7 RÓNA Judit, *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája: 1915–1920*, Babits-kronológia 3 (Budapest: Balassi Kiadó, 2015), 635.

8 Babits Mihály levele Komjáthy Aladárhoz [Szekszárd 1919. november 3. és dec. 5. között], in BABITS, *Levelezése, 1919–1921*, 24.

9 Schöpflin Aladár levele Hatvany Lajoshoz [Budapest, 1920. május 31.], in SCHÖPFLIN Aladár, *Összegyűjtött levelei*, kiad. BALOGH Tamás, Pannónia könyvek ([Pécs]: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2004), 207.

zetett kiadó után általában csak Táltosként emlegettek, rendszeres vendége volt a Centrál kávéháznak, ami ekkoriban íróknak, köztük Babitsnak és legközelebbi baráti társaságának (Komjáthy Aladárnak és Szabó Lőrincnek) is kedvelt törzshelye volt, így Táltos neve gyakran előfordul Szabó Lőrinc *Kisnaplójában*, a *Tücsökzene* kötet *Centrál* című versének tablóján is feltűnik. Szabó Lőrinc ugyanis maga is készített fordításkötetet a kiadó számára Omar Khajjám műveiből, s eredetileg Babits, Szabó Lőrinc és Tóth Árpád Baudelaire *Romlás virágainak* fordítására is a Táltossal szerződtek. Az eredeti tervek szerint a Baudelaire kötetének fordítását a Táltos Kiadó a francia költő születésének századik évfordulójára, 1921-re adta volna ki, a *Romlás virágai* azonban végül csak 1923-ban a Genius Kiadónál jelent meg.

A szerzői jog a jogtörténet egy viszonylag kései fejleménye, kialakulása szorosan összefügg a könyvnyomtatással és a modern szerzőfogalom kialakulásával. 1884 óta már Magyarországon is törvényi szinten szabályozott területe volt a kulturális termelésnek, ebből következőleg egy-egy mű vagy életmű kiadását, a szerzők és a kiadók viszonyát, a művek kiadásának és terjesztésének a felek számára elfogadott részleteit, a szerző és a kiadó egymással szembeni kötelezettségeit és jogait írásos formában rögzítették. Az általam áttekintett dokumentumok alapján úgy látom, az volt a gyakorlat, hogy elsőként szóban egyezett meg a szerző és a kiadó, majd ezt követte a szóbeli megállapodás írásban történő rögzítése, melynek formája nem minden esetben ügyvéd vagy közjegyző által ellenjegyzett szerződés volt, előfordult, hogy hivatalos levélben emlékeztette a kiadó a szerzőt a szóbeli megállapodás részleteire. Amennyiben olyan, nagyobb kiadóról volt szó, melynek érdekeltségi körébe tartozott szépirodalmi anyagot is közlő napilap, akkor a kiadóval kötött szerződés mellett a már jelentős hírnévvel rendelkező szerzővel olyan megállapodás is született, mely külön a lapokban való publikálására vonatkozott. Móricz Zsigmond például, amikor 1917-ben a Légrády Testvérekkel szerződést kötött az életmű jövőben születő darabjainak kiadásáról, illetve a korábban keletkezett és más kiadónál le nem kötött művek megjelentetéséről, megállapodott a *Pesti Hírlapban*, az *Érdekes Újságban* és a *Képes Újságban* való rendszeres publikálásról is.¹⁰ Hasonló szerződést köt majd Babits *Az Est Lapokban* való publikálásról ugyanakkor, amikor az Athenaeumhoz szerződik. Az ilyen jellegű szerződések anyagi szempontból mindkét fél érdekét szolgálták, ugyanakkor megalapozták a kiadói és a szerzői *brand* építését is.

Babitsnak a Táltos Kiadóval kötött kiadói szerződése a hagyatékban nem maradt fenn, és egyelőre más archívumban sem bukkantam a nyomára. Meg-

10 PIM Kt., M100/5305/1–15.

található viszont Szabó Dezsőnek a Táltossal 1919. szeptember 12-én kötött, közjegyzői okiratba foglalt szerződése¹¹ Budapest Főváros Levéltárában. A jó személyes kapcsolat mellett nyilván kölcsönösen meghatározóak volt az anyagi érdekek, illetve a kiadót és a szerzőt illető egyéb kötelezettségek. A Szabóval kötött megállapodás kiterjed az író valamennyi szerződéskötés után születő művére, valamint a korábban kiadott művek újrakiadására, beleértve ebbe az összegyűjtött műveket is. Az illusztrált kiadások honoráriumáról minden esetben külön megállapodást köt a szerző és a kiadó. Antológiában való megjelenés esetén a honorárium 50–50% arányban oszlik meg, viszont a kiadói jog nem vonatkozott Szabó Dezső műveinek fordításaira, a folyóiratokban és a napilapokban megjelent írásokra. A szerződés értelmében Szabó Dezsőnek évi egy regény és egy kötetnyi novella kéziratát kellett átadni a Táltos részére. Ennek fejében szépirodalmi művek (regény, novella) esetében a bolti ár 20%-a, tanulmányok esetében a bolti ár 15%-a illette meg a szerzőt (jogutódjai számára a honorárium 10, illetve 5% volt). A bolti árat a kiadó állapítja meg, de azt csak a szerző hozzájárulásával változtathatja meg. Ezt a százalékos összeget a szerző a könyv megjelenésekor kapta meg, ezen kívül minden hónapban 3 000 korona előleget kapott, melyet a kiadáskor esedékes honorárium összegéből elszámoltak. Minden bizonnyal a Táltos Kiadóvállalat nem sokkal később Babitscsal is hasonló tartalmú szerződést kötött.

1920 januárjában már a Táltosnál jelent meg – ahogy azt Schöpflin Hatvannak írt levelében is említi – a *Pávatollak* című fordításkötet és a *Karácsonyi Madonna* című novellagyűjtemény,¹² ezt követte augusztus elején a *Recitativ* második kiadása, karácsony előtt a *Nyugtalanság völgye* és 1921 karácsonyára Jaschik Álmos címlaptervével és saját kezűleg színezett illusztrációival a *Laodameia*. Az Athenaeumnak küldött 1921. február 22-i levelében Babits említi, hogy az év folyamán a Táltos ki fogja hozni a *Levelek Iris koszorújából* harmadik kiadását is,¹³ ez azonban a következő évben az Athenaeum gondozásában jelent meg.

A Táltos szépirodalmi könyveiből készített úgynevezett amatőr kiadást is, mely jobb minőségű papíron, számozottan, a szerző és az illusztrátor aláírásával jelent meg. A Táltos mindazonáltal ügyelt arra, hogy ezek a díszesebb kiadások is elérhető áron kerüljenek forgalomba. A *Nyugtalanság völgye* a *Corvinában* december 3-án megjelent hirdetés szerint háromféle kiadásban jelenik meg: „közön-séges, famentes és merített papíron számozott amateur kiadásban. Ára kb. 25–,

11 HU BFL – VII.203 – 1919 – 0556

12 RÓNA, *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája: 1915–1920*, 649.

13 Babits Mihály levele az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulathoz [Budapest, 1921. február 22.], in BABITS, *Levelezése, 1921–1923*, 22.

45– és 60– korona lesz.” A december 31-i híradás szerint viszont a kötet két kiadásban kapható: 30 koronáért, illetve a „finom példány” 45 koronáért.

Babits mellett a Táltosnál jelent meg könyve Cholnoky Lászlónak, Hevesi Sándornak, Kárpáti Aurélnak, Krúdy Gyulának, Móricz Zsigmondnak, Nagy Lajosnak, Tersánszky Józsi Jenőnek, Török Gyulának, de 1919-ben a Táltos adta ki Szabó Dezső *Az elsodort falu* című regényét is. Farkas László a kiadó alapításakor Tevan Andor modern tipográfiai irányát és kötetészeti technikáját tartotta mintaadónak, működésének első felében könyveinek illusztrációjára a szecesszió népies iránya volt a jellemző, 1920 után azonban szakított a szecesszióval, kiadványai kevésbé voltak illusztráltak, kivétel ez alól Babits fent említett *Laodameiája*. Szij Rezső a következőképpen összegzi a Táltos működését:

A *Táltos* jelentőségét elsősorban abban látjuk, hogy az új magyar irodalomnak a *Nyugat* mellett, mondhatni főkiadója lett, s hogy a könyvművészeti törekvések mellett a tömegigényeket tisztas kiadói színvonalon igyekezett kielégíteni. Így tehát rövid, mindössze kilenc éves fennállása alatt nemcsak az új magyar irodalom istápolása terén szerzett érdemeket, hanem az amatőr-bibliofil könyvkultúra terén is.¹⁴

Babits levelezéséből az is kiderül, hogy a kiadókkal a költő megbízásából főként a szerződések és honoráriumok ügyében unokaöccse, az ügyvéd végzettségű Babits Sándor tárgyalt, időnként pedig Komjáthy Aladár járt el az ő ügyében is. Babits a Táltos Kiadóval 1919. október 20-án és december 1-én kötött kiadói szerződést, mely 1921. év végével kölcsönös megegyezés alapján megszűnt. Még élt tehát a Táltos Kiadóval a szerződés, amikor Babits 1920. december 30-án új megállapodást kötött az Athenaeum Kiadóval. A PIM Kézirattárának Mikes-hagyatékában található néhány erre vonatkozó feljegyzés, amiből kiderül, hogy Babitsnak az Athenaeumhoz való átszerződését Mikes Lajos intézte, akivel Babits nagyon jó baráti viszonyt ápolt. Az egyik cetlin Mikes „Babits-ügy” cím alatt jegyzett le, feltehetően az Athenaeum számára, néhány adatot Babits kiadói problémáiról.¹⁵ Nem tudjuk pontosan a feljegyzések keletkezési idejét, de a 3. főlíon *A gólyakalifa* angliai kiadása 20 000 példányának hazahozataláról van szó 1920. december 4-i határidővel, a feljegyzések tehát minden bizonnyal ezt legalább néhány héttel megelőzően, de még bizonyosan a *Nyugtalanság völgye* megjelenése előtt születtek. Az első főlíon a következő olvasható: „Átadom Babits-levelét. Tessék ellen-

14 Szij Rezső, „A Táltos könyvkiadóról”, *Magyar Könyvszemle* 85, 1. sz. (1969): 37–41, 41.

15 Mikes Lajos feljegyzései Babits Mihály műveinek kiadási és honoráriumi kérdéseiről 1920 táján, PIM Kt., V. 2179/229.

levelet visszaírni neki. Átadom vele együtt a Táltos-levelét is eredetiben és másolatban.” Mikes egyben utasítja az igazgatót, hogy lépjen kapcsolatba a Táltossal. Ez alapján elképzelhető, hogy Babits kezdeményezte a kiadváltást, noha ugyanezen a feljegyzésen található egy elszámolás is, mely szerint Mikes 7 500 koronát keresett a „Babits-ügyön”, tehát neki is anyagi érdeke fűződött ahhoz, hogy Babits az Athenaeumhoz szerződjön.¹⁶ Erre a közvetítőszerre utal egyébként az OSZK Kézirattárában őrzött Babits-hagyatékban található, Athenaeummal kötött 1920. december 30-i szerződés nyitó bekezdése is, illetve az a tény, hogy ugyanezen a napon ugyanannál az ügyvédnél (Dr. Salusinszky Gyula) megszületett egy másik megállapodás Babitsnak az *Est Lapok*ban történő publikálásával kapcsolatban, mely szövegszerűen is utal az Athenaeummal kötött szerződésre. Mikes kezdeményező szerepét erősíti az a tény is, hogy a Farkas László által Babitsnak küldött 1921. február 21-én kelt levél toll- és ceruzairású fogalmazványa is megtalálható ebben a palliumban¹⁷ az *Est Lapok* előfizetői ívének rektójára lejegyezve.¹⁸ Mikes a PIM-ben található feljegyzésben számba veszi azokat a Babits-köteteket (a *Levelek Iris koszorújából* második kiadása, valamint az *Irodalmi problémák*), amelyek már elfogytak, és amelyeket – a feljegyzés szerint – a Táltos köteles lett újra kiadni. Ezek az információk minden bizonnyal Babitstól származtak, s jelezhetik a Táltossal szembeni elégedetlenségének okát is. A Táltos levelét megelőzően, de már a megkötött megállapodás után Babits 1921. január 26-án Mikesnél járt, és egy cetlin négy pontba szedve a következő feljegyzést adta át: „1. titoktartás év végig / 2. év végétől kezdve / 3. 200 pd. ingyen a Táltosnak vagy hirdetések / 4. 50%-ért veendő át a könyvek.”¹⁹ Az első két pont minden bizonnyal az Athenaeummal már megkötött megállapodás érvénybe lépésére vonatkozik, míg a másik kettő a Táltossal való megegyezés részleteire utal.

A már megjelent Babits-művek listája az 1920. december 30-án megkötött kiadói szerződésnek is része volt, ez az eredetileg 1927. október 31-ig szóló²⁰ megállapodás tekinthető alapszerződésnek, melyet a következő években pótszerződések egészítenek ki. Az Athenaeummal kötött megállapodás annak érdekében,

16 Ugyanitt megtalálható a „Móricz-ügy” elszámolása is, tehát valószínű, hogy Móricz Zsigmondnak az Athenaeumhoz történő átszerződését is Mikes intézhette.

17 OSZK Kt., Fond III/1693.

18 A Táltos levele Babits Mihályhoz 1921. február 21-én, OSZK Kt., Fond III/1693/33. A levelet a kritikai kiadás is közreadja, de a jegyzetéből nem derül ki, hogy a sajtó alá rendező az említett fogalmazványt is ismerte volna. Vö. BABITS, *Levelezése, 1921–1923*, 19–20; 383–384.

19 Babits Mihály és Mikes Lajos feljegyzései Babits műveinek kiadási problémáiról, PIM Kt., V. 2179/230.

20 Amennyiben 1927. január 15-ig egyik fél sem mondja fel a megállapodást, az újabb három évre meghosszabbodik, s a három év leteltével hasonló feltételekkel kerül újabb meghosszabbításra.

hogy a szerző anyagi érdekei ne sérüljenek, a szerzőnek a könyvek kiadásából származó jövedelmét – hasonlóan, mint a Szabó Dezső és a Táltos Kiadó közötti megállapodás – százalékban határozta meg, így az arányban volt a könyvek kelendőségével és a kiadó bevételeivel is. A százalékos részesedés a következőképpen nézett ki: eredeti verseskötetek után a bolti ár 15%-a; egyéb művek első kiadása esetén a bolti ár 12%-a, második kiadás után 13%, a harmadik és többedik kiadások után 15%. Ezek a százalékos arányok látszólag kedvezőtlenebbek, mint a Szabó Dezsővel kötött szerződésben, viszont amíg a *Nyugtalanság völgye* a Táltosnál összesen 1100 példányban jelent meg, addig az Athenaeum első kiadás esetén minimum 3 000 példány kiadását garantálta, második kiadás esetén pedig a példányszám úgy alakult, hogy az első kiadással együtt legfeljebb 6 000 példány volt kiadható. Mindez azt jelenti, hogy Babits alacsonyabb százalékos jövedelemkulccsal is nagyobb bevételre számíthatott. Ezen felül az Athenaeummal kötött szerződés értelmében a megállapodás érvénybe lépésekor Babits 100 000 korona előleget kapott, melyet a könyvei megjelenése után járó előlegekből vontak le. Ugyanakkor a kiadó „Babits Mihály könyvei” címen számlát nyitott a szerzőnek, amelyen pontosan vezették a kötetek után járó jövedelmet és a felvett előleget is.²¹ „Ehhez hasonló, rangos, előnyös szerződést csak Móricz Zsigmonddal kötött a kiadó” – állapítja meg az Athenaeum történetét feldolgozó monográfiájában Kiss István.²²

A fentebb már említett, Táltos Kiadó által 1921. február 21-én kelt hivatalos levél értesítette a költőt a szerződéses viszony megszűnéséről, és az el nem adott könyvek értékesítési jogáról.²³ Babits még másnap szintén hivatalos levélben kereste meg az Athenaeum Kiadót, és az 1920. december 30-i megállapodásra hivatkozva lemondott a szerződésben foglalt és 1921. december 31-ig meghosszabbított visszalépési jogáról, azzal a korlátozással, hogy a szerződés csak 1922. január 1-jén lép életbe. Ugyanekkor megbízta az Athenaeumot a Táltosnál megjelent könyveinek átvételére.²⁴ Ezt követően Babits kötetének kiadója az Athenaeum lett, ahol

21 Az elszámolás szintén megtalálható a Babits-hagyatékban (Babits Mihály elszámolásai az Athenaeummal, OSZK Kt., Fond III/1733). Az 1921. évi elszámolás első lapja feltehetően hiányzik, ezért nem egyértelmű, hogy egyes oszlopok milyen bevételeket, illetve kiadásokat tartalmaznak. Feltehetően a könyvek megjelenése után felvett előleget és az eladásból származó bevételek utáni elszámolást tartalmazza. Eszerint az 1921–1922-es év egyensúlyban volt: 508 600 koronával.

22 KISS István, *Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 143.

23 A Táltos Kiadóvállalat Részvénytársaság levele Babits Mihályhoz [Budapest, 1921. február 21.], in BABITS, *Levelezése, 1921–1923*, 19–20.

24 Babits Mihály levele az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulathoz [Budapest, 1921. február 22.], in BABITS, *Levelezése, 1921–1923*, 21–22. Az Athenaeum Babitscsal kötött szerződésai és

már 1916-ban megjelent az Oscar Wilde-fordításkötete, Shakespeare *Viharának* fordítása és *A gólyakalifa* is.²⁵

A Nyugtalanság völgye nyomdai kivitelezésének problémáiról

Mindebből látható, hogy Babits nem volt maradéktalanul elégedett a Táltos kiadói tevékenységével, főként a már elfogyott kötetek újrakiadásának elmaradása sérthette szerzői és anyagi érdekeit, ezért már a *Nyugtalanság völgye* megjelenése előtt kezdeményezte a kiadóváltást. Ebben a döntésében a kötet rendkívül rossz nyomdai kivitelezése is megerősíthette. Ennek ugyan írásos dokumentuma eddig nem került elő, viszont a problémával a kritikai kiadás verseinek sajtó alá rendezése közben szembesültem.

A *Nyugtalanság völgye* kötet nyomdai munkálataiba ugyanis több hiba csúszott, ezért Babits – még a könyv forgalomba kerülése előtt szembesülve a rossz nyomással – részletes hibajegyzéket készített. A *Nyugtalanság völgye* PIM-ben őrzött nyomdai kéziratkötegében (PIM Kt., V 1612) egy autográf hibajegyzék is megtalálható, melyet idegen kéztől származó rájegyzés szerint kemény papíron a könyvhöz mellékeltek pótlapként. Az alább részletezett probléma indokolja a feltehetően a szerzőtől származó kikötést is: „Korrektúrát okvetlenül kérünk.” Az általam ismert példányok közül ez a pótlap többen is megtalálható, néhány esetben a tulajdonos a borító belső lapjára ragasztva őrizte meg. A hibalistát, mely közli az adott versrészletek helyes szövegét, a következő bevezető előzi meg: „E könyv különböző példányaiból technikai okokból betűk és szavak estek ki. Kérjük az olvasót, hogy a megcsonkult sorokat olvasás előtt egészítse ki, a következőképpen:” Ezt követi 15 versrészlet a szerző részéről pontosnak szánt szövege.

egyéb hivatalos iratai között az OSZK Kt., Fond III. 1693/9. tételszám alatt megtalálható a kiadó hivatalos válaszelevele is, mely a Babits-levél teljes szövegét rögzítve közli az abban foglaltak tudomásulvételét. A kritikai kiadás ezt a válaszelevelet nem ismeri.

25 Az Athenaeum és Babits kapcsolatáról lásd Kiss, *Az Athenaeum Könyvkiadó története...*, 141–150.

BABITS: NYUGTALANSÁG VÖLGYE

Ekönyv különböző példányaiból nyomtatás közben technikai okokból betűk és szavak estek ki. Kérjük az olvasót, hogy a megcsonkult sorokat **olvasás előtt** egészítse ki, a következőképpen:

5. oldal I. strófa 4. sor:
 . . . — mert nincsen gyönyörűség
5. oldal II. strófa 1. sor:
 . . . elborított a Sok
5. oldal III. strófa 1. sor:
 . . . és mint gonosz erdőben farkasok,
11. oldal, alulról 6. sor:
 jere fájó fejjel, fáradt innal
12. oldal I. strófa 2. sor:
 Az a prémes ur, . . .
13. oldal 3. verssor:
 téli mezőket —
14. oldal utolsó verssor:
 . . . akiket szeret, s nem hagynánk el soha őket!
19. oldal 1. verssor:
 Ész! mikor esztelen csatákba . . .
19. oldal 3. verssor:
 és ha a régi szók gyűrűit . . .
20. oldal, alulról 5. verssor:
 túl, az örök Formák hónapban él, és élete nem rokon
20. oldal utolsó sor:
 . . . sugaraknak mért szövevényeit szövéen
26. oldal II. strófa 2. és 3. sor:
 mi akik ölünk harag nélkül
 s halunk haszonnak hite nélkül,
42. oldal II. strófa 2–4. sor:
 ima, sirás: — mi káromolni
 t u d u n k még, férfiak! Ma már
 hiszünk . . .
43. oldal 1. sor:
 kikelt belőle . . .

A *Nyugtalanság völgye* kötethez mellékelt hibajegyzék

A hibajegyzéken kívül nem ismerünk más dokumentumot, ami a *Nyugtalanság völgye* sajtóhibáira vonatkozna. Babits feltehetően a kiadón keresztül értesült a problémáról: Farkas Lászlóval napi szinten találkozhatott a Centrál kávéházban, valószínűleg ezért nem maradhatott ennek írásbeli lenyomata. De talán éppen

ennek a problémának tudható be, hogy az Athenaeummal kötött kiadói megállapodás VI. pontja kimondja:

Az egyes művek nyomdai betüinek, formájának, külalakjának megállapításánál az Ön véleményét feltétlenül kikérni tartoznak és a nyomdában olly utasítást kell adnunk, amely alapján Ön a nyomdai személyzettel közvetlenül érintkezhetik, és így módjában áll a mű nyomdai előállítását ellenőrizni.²⁶

A hagyatékban több levél is található, melyek írója – érthető módon – diszkréten kerüli a kötet nyomdai hiányosságaira történő utalást. Gellért Oszkár, aki számára a levél nyitó mondatának tanúsága szerint Babits személyesen adta át a dedikált példányt,²⁷ 1920. december 30-án kelt levelében köszöni azt meg, és a kötetet több versét cím szerint is méltatja.²⁸ A szekszárdi Babits Emlékház őrzi a költő édesanyjának és anyai nagynénjének Kelemen Ilonának, Nennének dedikált és Babits által saját kezűleg javított köteteket. A költő húga, Babits Angyal a január 7-én kelt levélben dicsérte meg bátyja kötetét, és kiemelte a kivitelezés szépségét is: „Kedves Misi! Én is nagyon örülök a szép kis könyvednek, kívül, belül és legbelül is nagyon szép.”²⁹ Babits az általa ajándékozott kötetekben javította az észrevett sajtóhibákat.

Babitscsal nem először fordult elő hasonló eset. Még pályája kezdetén a *Nyugat* 1909. évi január 1-i számában az *Ó éjszaka!* című vers utolsó versszakának első sora („Melegítő hús, zajtáplálta csend”) utolsó nyolc betűje és az ugyanezen az oldalon található *Sirvers* 9. sorának („Nincs jobb világ a másvilágnál,”) utolsó három betűje és – feltehetően – a sor- és tagmondatzáró vessző esett ki. Bár a versék és általában a *Nyugat* adott lapszámának nyomdai kivitelezése lényegesen jobb minőségű volt, mint a *Nyugtalanság völgyéé*, a szerkesztő, Fenyő Miksa Babitsnak Fogarasra küldött leveléből képet alkothatunk a probléma súlyosságáról:

Most jött ki a Nyugat ez évi első száma és mi megdöbbenéssel látjuk, hogy az ön szép verseibe fertelmes sajtóhibák csuszta be; helyesebben: egész szavak a gépben letöredtek. Már most nem tudjuk, mit csináljunk. A nyomdát nyilván ott hagyjuk, de ettől

26 OSZK Kt., Fond III/1693/1.

27 A *Laodameiával* összefűzött dedikált példány megtalálható a PIM gyűjteményében (B 9414).

28 „nagyon köszönöm a meleg kézszorítást, mellyel a Nyugtalanság Völgyét nekem átnyújtotta.” Gellért Oszkár levele Babits Mihályhoz [Budapest, 1920. december 30.], in BABITS, *Levelezése, 1919–1921*, 178–179.

29 Babits Angyal, Babits István, Babits Mihályné Kelemen Auróra és Kelemen Ilona levele Babits Mihályhoz [Szekszárd, 1921. január 7.], in BABITS, *Levelezése, 1919–1921*, 182.

nem lesz <jobb> |:épebb:| az ön verse. Nyilván újra közöljük, vagy a hibát helyreigazítjuk, vagy valamit.³⁰

Bár a nyomda elhagyására vonatkozó perspektíva felvillantása kissé túlzónak tűnhet, a *Nyugat* következő számában helyreigazítás jelent meg az alábbi szöveggel:

A „Nyugat” január 1-i számának 45-ik oldala nyomtatás közben megsérült. Az agyonnyomott verssorok: Babits Mihály „Ó Éjszaka” c. versében az utolsó versszak első sora: „Melegítő hús, zajtáplálta csend” – és Babits Mihály „Sirvers”-ében a második versszak első sora: „Nincs jobb világ a másvilágnál”.³¹

A hibák rendszertelen szóródása (lásd a tanulmányhoz mellékelt táblázatot) és a kéziratos hibajegyzék beszúrásai azt sejtetik, hogy Babits több példányt átnézve készítette el a végül kinyomtatott és a kötethez mellékelt hibajegyzéket. Nyilván fontos volt számára, hogy könyvének olvasói legalább ezen a nem túl szerencsés módon rekonstruálni tudják műveit. Mivel azonban Babits nem a betűhiányok pontos helyét adta meg, hanem azok minimum két szóból álló szövegkörnyezetét, ezért a bevezető szöveg és a pontosítások is magyarázatra szorulnak. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a *Nyugtalanság völgye* példányait megvizsgálva azt tapasztaljuk, hogy egyrészt a Babits által jelzett szöveghelyeken a hibák mindegyike egyszerre egy kötetben sohasem található meg. Erre vonatkozik a hibajegyzékben a „különböző példányaiból” kifejezés. Másrészt viszont azt is láthatjuk, hogy vannak olyan hibák, betű- és szókieésések, melyeket Babits maga sem regisztrált, vagy mert az általa átnézett példányokban nem szerepelt, ilyen lehetett az *Éji út* 6. sorában a „kezéről” szóalak utolsó betűjének kiesése vagy *Az óriások költögetése* című vers 21. sorának betűhiányai. Az általam átvizsgált példányok mindegyikében megtalálható két hiba: az *Előszó* 4. sorában a „mert” kötőszó utolsó két betűjének és *A könnytelenek könnyei* 17. sorában a „szív” főnév utolsó betűjének a hiánya. Utóbbi sajtóhibát feltehetően Babits sem vette észre, a hibajegyzékben nem szerepel, és azokban a kötetekben, melyeket közeli ismerőseinek dedikált és saját kezűleg javított, ezt a hibát egy esetben sem korrigálta.³²

Még egy textológiai következményekkel járó jelenségre fel kell hívni a figyelmet. Babits a hibajegyzékben néhány olyan módosítást is végrehajtott, melyek

30 Fenyő Miksa levele Babits Mihályhoz [Budapest, 1909. január 5.], in BABITS Mihály, *Levelezése, 1907–1909*, kiad. SZŐKE Mária (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005), 182.

31 [n. n.], „Sajtóhibák”, *Nyugat* 2 (1909): 1:112.

32 Például a szekszárdi Babits Emlékházban őrzött, édesanyjának (B. 11.625) vagy a PIM-ben található Mikes Lajosnak (B. 16.446) dedikált példányok esetében.

a nyomtatás következtében előálló karakterhiányoktól függetlenül is eltérnek a kinyomtatott szövegváltozatoktól. Ezek látszólag apróságok, vesszőnyi eltérések, a kritikai kiadást készítő sajtó alá rendező szempontjából azonban ezek is teljes értékű és éppen ezért feltüntetendő szövegeltérések. Ilyen az *Előszó* 9. sora („mint gonosz erdőben farkasok”), melynek végén sem a vers kéz-, sem a gépiratos előszövegében nem található vessző, de a *Nyugat*ban megjelent változatban sem szerepel, a hibajegyzékben – annak kéziratos és nyomtatott változatában – viszont igen. Hasonló a helyzet az *Éji út* utolsó sorával („kiki azokkal akiket szeret s nem hagynók el soha őket!”), ahol a hibajegyzékben a „szeret” szó után szűr be Babits egy vesszőt, mely sem a vers első megjelenésekor, sem a *Nyugtalanság völgye* kötet nyomdai dossziéjában található, Babits által javított nyomtatványon, sem a kötet sérülésmentes szöveghelyein nem található meg. Arra vonatkozóan, hogy a korrektúrában már végrehajtotta volna ezeket a módosításokat, de ezt a nyomdában nem vezették volna át, nincs adatunk, mivel nem ismerjük a kötet Babits által javított korrektúrapéldányát. A központozás Babits verseinek esetében egyébként általában is következetlen, és ezt erősíti meg az a tény is, hogy míg az *Előszó* esetében a vers újabb kiadásaiban sem szerepel a hibajegyzékben feltüntetett vessző, az *Éji út* utolsó sorába beszúrt írásjel megtalálható az 1928-es *Versekben* és az 1937-es *Összes versekben* közölt szövegváltozatban. Még egy eltérést meg kell említeni. Az *Egy filozófus halálára* első sorának („Ész! mikor esztelen csatákba teuton örvény elragadt”) első szava, mely a *Nyugtalanság völgye*ben ritkítással van kurziválva, a hibajegyzékben kurziválás nélkül szerepel. Ebben az esetben feltehetően pusztán figyelmetlenségről van szó, vagy arról, hogy Babits a hibajegyzék összeállításakor nem tulajdonított jelentőséget a kurziválásnak.

A kritikai kiadás szempontjából különösen nehéz helyzetet okoz, hogy ugyanannak a kiadásnak a különböző példányaiban a betűkiesésekből fakadó sajtóhibák lényegében véletlenszerűen fordulnak elő, az összes hibát eddig egyetlen példányban sem sikerült felfedezni, de olyan példányt sem találtam, amelyben ne lett volna legalább öt sajtóhiba. A sajtó alá rendezőnek ugyanis kötelessége az adott mű különböző szövegváltozatainak eltéréseit a kritikai kiadás jegyzetapparátusában feltüntetni, oly módon, hogy munkája ellenőrizhető legyen. Ebben az esetben tehát dilemmát okoz, hogy a kiadás szövegeltéréseit hogyan jelenítsük meg. Ha ugyanis a *Nyugtalanság völgye* 1920-as kiadásának különböző példányaiban felfedezett összes sajtóhibát feltüntetjük, és valaki, például a kritikai kiadásunk reménybeli lektora vagy recenzense utána szeretne nézni, hogy pontosan regisztráltuk-e a szövegeltéréseket, meg kell vizsgálnia legalább az összes általunk átnézett példányt, hiszen egyetlen alapján biztosan nem fogja megtalálni az összes feltüntetett szövegeltérést. Amellett tehát, hogy a legnagyobb filológiai precízi-

tással járunk el, a szövegközlések és -eltérések megjelenítésekor ezt az anomáliát is valamilyen módon jeleznünk kell majd.³³

A probléma megértéséhez közelebb visz, ha megvizsgáljuk az adott jelenséget, és igyekszünk rájönni, hogy milyen, a hibajegyzékben említett „technikai okok” miatt eshettek ki betűk és szavak a *Nyugtalanság völgye* kiadása során. Fehér M. István *Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció* című tanulmányában említi a Schelling kritikai kiadást, amelynek sajtó alá rendezői hasonló problémával szembesültek, mint én a *Nyugtalanság völgye* kapcsán: „egy-egy Schelling-mű szövege egy azonos kiadáson belül is a vizsgált különböző példányokban kisebb-nagyobb mértékű eltéréseket mutatott.”³⁴ Schelling szövegeinek kiadója korszerű radar-technikai vizsgálatokkal állapította meg, hogy a nyomtatás folyamán a szövegbe többször is belenyúltak, mivel nem volt elég ólombetű, ezért az egyes íveket szétszedték, újratördelték és -nyomtatták, közben pedig javították is. Ezt követően a nyomtatott ívhalmokból véletlenszerűen kötötték egybe az egyes példányokat. Mint alább látható lesz, a hibák jellegéből és szóródásából fakadóan a Babits-kötet esetében minden bizonnyal nem erről van szó.

A hibák szóródása igen változatos képet mutat, az általam átvizsgált harminc példányban a sajtóhibák szempontjából alig található két egyforma, ugyanakkor

33 Ennek kidolgozása jelenleg folyamatban van. Mátyus Norbert, aki egy korábbi tanulmányában az 1480-ban nyomtatott *Missale Dominorum Ultramontanorum* kapcsán már foglalkozott hasonló problémával, (MÁTYUS Norbert, „A Missale Dominorum Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez”, in MÁTYUS Norbert, „*Gondold tovább ezt a kis kóstolót*”: *Olasz–magyar filológia*, 76–88 [Budapest: Balassi Kiadó, 2017], 86.) olasz és francia filológiai példák alapján a kiadás és az emisszió fogalmának megkülönböztetését javasolja. Eszerint a *kiadás* egy szövegközlés során keletkező összes példány együttesét jelenti. A kiadás egyes példányai eltérhetnek egymástól, de maga a kiadás nem tárgyyszerűen megvalósuló entitás, hanem a szövegközlés (és annak anyagi és szellemi összetevőinek) ideális állapota. A kiadás egyes példányai viszont valódi tárgyi megvalósulásai a szövegközlésnek. A teljesen egyező példányok összességét nevezzük *emisszió*nak. Egy kiadásnak annyi emissziója van, ahány eltérő példánya (a mindenben egyező példányok egy emissziót alkotnak). Ha egy kiadás összes példánya egyező (és ez az alapfeltételezésünk a sokszorosítás korában), akkor nem kell emisszióról beszélni, megfelel a kiadás terminus. Az emissziók létrejötte nagyon különböző lehet, előfordul, hogy a példányeltérések akaratlagos változtatások, vagy mechanikus hibák eredményei. Ha mechanikus hibák következményei, akkor szövegkritikai (textológiai) jelentőségük a szövegkonstrukció vagy szövegrekonstrukció szempontjából nem releváns. Vö. Edoardo BARBIERI, *Guida al libro antico: Conoscere e descrivere il libro tipografico* (Milano: Le Monnier, 2006), 119–123. Hasonló textológiai elveket valósít meg: Ludovico ARIOSTO, *Orlando furioso secondo la princeps del 1516: Edizione critica*, a cura di Marco DORIGATTI (Firenze: L. S. Olschki, 2006).

34 FEHÉR M. István, „Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció: A történeti-kritikai és az életműkiadások filológiai-hermeneutikai problémái”, in *Filológia – interpretáció – médiatörténet*, szerk. KELEMEN Pál, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, SIMON Attila és TVERDOTA György, *Filológia* 1, 56–152 (Budapest: Ráció Kiadó, 2009), 126.

a hibák előfordulása mintegy húsz verssort érint, s jellemzően ezek is viszonylag koncentráltan fordulnak elő, a kötet harmincnycolc verse közül mindössze nyolc szövegét érintve. A *Nyugtalanság völgye* betűkieséses sajtóhibái közül – ahogy ezt fentebb már említettem – kettő van, amelyik minden példányban megtalálható, vannak viszonylag gyakran előforduló kiesések (például az *Előszó* 5., a *Szálló nap után* 52., az *Éji út* 17., valamint a *Fortissimo* 32–34. soraiban), vannak viszonylag ritka sajtóhibák, és van kettő, amire csak egy-egy példát találtam az átvizsgált kötetekben (*Egy filozófus halálára* 1. sorában és a *Fortissimo* 53. sorában). A tizenkilenc hibahely közül nyolc az első nyomdai íven található, a második nyomdai íven öt, a harmadikon négy, míg a negyedik és ötödik nyomdai íven egy-egy hibahely található. Azért is kell hibahelyekről és nem nyomda- vagy sajtóhibákról beszélni, mert egy-egy hibahelyen a nyomdahibák is variálódhatnak. A *Kakasviadal* 7–8. sora a vizsgált példányok közül háromban a 8. sort záró *l* betű kivételével teljesen kiesett, de van egy példány (PIM 41.018), ahol csak a 8. sor első öt betűje hiányzik. Feltűnőbb ennél a *Fortissimo* 32–34. soraiban található viszonylag gyakori hibaegyüttes, ahol jellemzően az egymás alatti betűk estek ki a sorkezdő szavakból, de nem minden esetben, hiszen amíg abban a huszonhat példányban, ahol a hibaegyüttes lokalizálható, a 32. sor első betűje mindig hiányzik, a 33. sor első betűje huszonkét esetben, míg a 34. sor első két betűje tizenöt esetben esett ki.

A hibáknak ebből a véletlenszerű szóródásából arra következtethetünk, hogy azok nem a szedés során kerültek a kötetbe. Babits nyilván kapott korrektúrát vagy nyomdai levonatot a kötet kinyomtatása előtt, ha ezek a hibák már ott meglettek volna, nyilván jelzi, és a szedő azokat kijavítja. Az sem valószínű, hogy az összesen 1100 példányt a kötetek fogyása szerint több alkalommal nyomták volna, alkalmanként a szedőkeretet részben vagy teljesen szétszedték volna, mint a Schelling-kötetek esetében, és emiatt keletkezett volna a jelentős számú sajtóhiba, mivel a betűkiesések jelenléte egy-egy példányban ahhoz túl sok variációt ad ki. De az sem valószínű, hogy betűhiány miatt kellett volna időről időre szétszedni a szedőkeretet, hiszen az Apostol nyomda – ahogy alább arról szó lesz – a viszonylag nagy fővárosi nyomdák közé tartozott. Legfeljebb abban a két hiba esetében merülhet fel a szedő mulasztása, amelyek minden példányban megtalálhatók. A példányokat átvizsgálva az is látható, hogy nem is az ívek festékezése okozhatta a betűhiányokat, ugyanakkor a *Régi kert* második rész második versszak utolsó sorában a „volna” *v*-jének egyik szára több példányban is elhalványult, a betű ennek ellenére kivehető. Ez azonban ugyanarra az okra vezethető vissza, mint a betűk kiesése. Szintén több példányban a *Csak a dalra* 1–3. sorain átlós irányban kb. egy betű szélességű festékhiány figyelhető meg. Utóbbi esetben feltehetően a nyomóalpra került szennyeződés okozhatta a hibát. Való-

színű tehát, hogy a sajtóhibák és a *Csak a dalra* több példányban megfigyelhető festékhiánya már a nyomtatás fázisában a gépmester vagy nyomdagép hibájából kerülhettek a kötetbe.

A *Nyugtalanság völgyét* az Apostol nyomdában nyomták, ugyanúgy, mint a *Recitativ* második kiadását. Voit Krisztina *A budapesti sajtó adattára, 1873–1950* című könyve szerint³⁵ 1920–1921-ben mintegy húsz kisebb periodikát nyomtak az Apostol nyomdában, emellett az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa alapján megállapítható, hogy Babits két kötete mellett jó néhány könyv is készült itt, zömében keresztény életmódra (például a nemi betegség elkerülésére és a keresztény házasságra) vonatkozó vagy felekezeti és politikai jellegű kiadványok; a szépirodalmi munkák viszonylag ritkának mondhatók. Több kiadványt átvizsgálva feltételezhető, hogy nem rendszeresen fennálló probléma okozta a *Nyugtalanság völgye* nyomdahibáit, hanem egyszeri technikai okra és/vagy emberi mulasztásra vezethető vissza. Az időbeli közelség és a szedés-, valamint nyomdatechnikai hasonlóság miatt elsősorban a *Recitativ* kötet második kiadásának, valamint Seress Imre *A nagy háború legendái* című, Mühlbeck Károly és Volkoff Ulászló rajzaival illusztrált könyvének átvizsgálása tanulságos, melyekben ilyen és főként ilyen mértékű nyomdahibákkal nem találkozhatunk.

Intermezzo: az Apostol nyomda történetének egy epizódja

Az Apostol nyomdát Novák László nyomdászattörténete a századforduló után alapított nagyobb budapesti nyomdák között tartja számon,³⁶ adatai szerint 1922-ben 23 szedőt, gépmestert és öntőt foglalkoztatott. A korabeli cégnyilvántartásokból és hírlapi cikkekből a nyomda történetének egyéb részletei is rekonstruálhatók. A jezsuiták által 1912-ben alapított Apostol nyomda részvénytársasági formában működött, és korábban a Mária Kongregáció tulajdonában volt. A történetéről nem sok adatot ismerünk, viszont 1919 februárjában minden napilap beszámolt a nyomda elleni, feltehetően politikai indíttatású támadásról. Február 19-én, szerdán reggel kilenc órakor munkásokból és katonákból álló csoport, mely a *8 Órai Újság* szerint a faipari munkások Rákóczi téri szakszervezeti helyiségében gyűlt össze, hatolt be a nyomda Mária Kongregációval és a Katolikus Diák-Otthonnal közös Horánszky utcai épületébe.³⁷ A támadók pontos kilété-

35 VOIT Krisztina, *A budapesti sajtó adattára, 1873–1950* ([Budapest]: Argumentum Kiadó, 2000).

36 NOVÁK László, *A nyomdászattörténete*, 7 (Budapest: Világosság Nyomda, 1929), 6.

37 [n. n.], „Az Apostol-nyomdát szétrombolták”, *8 Órai Újság*, 1919. febr. 20., 4.

re és létszámára, valamint a támadás időtartamára és okára vonatkozóan eltérő információk jelentek meg a lapokban, az első beszámolók szerint a támadók kommunisták voltak, akik a nyomdában megjelent klerikális kiadványok miatt rombolták szét a nyomda berendezéseit. A hírt a kommunista párt cáfolta, és a *Magyarország* 1919. február 21-i beszámolója szerint megjegyezték: „ha szükségét látják, kisajátítják az üzemeket, *anélkül azonban, hogy bárkiben és bármiben kárt tennének.*”³⁸ A támadás lehetséges okaként megemlítik, hogy a nyomda dolgozóinak szakszervezeti alapon való megszervezését a tulajdonos akadályozta, a rombolást ezért belülről szervezték meg. *Az Ujság* tudósítása megjegyzi: „Ennek azonban ellene szól az, hogy több munkást a kommunisták megverték és a rombolás egész ideje alatt nyíltan hangoztatták, hogy sem klerikális, sem szocialista terrort nem fognak tűrni.”³⁹

A hír mégsem teljesen alap nélkül való, mivel a nyomdán belül a nyomdaigazgató által irányított munkások és a tulajdoni jogot gyakorló részvénytársasági igazgatóság között még 1918. év végén komoly feszültség alakult ki, a tulajdonos ugyanis valóban meg akarta akadályozni a munkásság szakszervezeti tömörülését. A konfliktus rendőri beavatkozáshoz vezetett, melynek végkifejletéről a *Népszava* 1918. december 20-án számolt be:

S mit tett erre a rendőri kíséretében megjelenő dr. Lakatos Géza igazgatósági tag? A munkásokat *szidalmazta s a nyomdát erőszakkal lecsukta.* Féktelen és vakmerő fenyegetésével odáig mert menni, hogy *revolvert rántott az egyik, magát becsületében gázolni nem hagyó munkásnőre!* De a szervezett munkások »ízéltöül« megmutatták, hogy mire képesek, ha *nem akarják őket dolgozni hagyni!*⁴⁰

A történet ezzel még nem ért véget. 1920. júniusában és júliusában az *Új Nemzedék* beszámol egy bírósági ítéletről, mely Martinovics Andor nyomdafőnök ügyében született,

akit az igazgatóság még 1918 őszén állásából elbocsátott, erőszakkal birtokába vette a nyomdát és felbérelt tömeggel szétzavarták az 1919. február 5-iki közgyűlést és az igazgatóságot kivonulásra kényszerítették. Közben a kommunisták február 18-án [valójában február 19-én – Sz. Z.] a nyomdát szétrombolták.⁴¹

38 [n. n.], „Nem a kommunisták romboltak az Apostol-nyomdában”, *Magyarország*, 1919. febr. 21., 5.

39 [n. n.], „Kommunisták támadása egy nyomda ellen”, *Az Ujság*, 1919. febr. 20., 5

40 [n. n.], „Az »Apostol«-nyomda munkásait terrorizálni akarták”, *Népszava*, 1918. dec. 20., 6.

41 [n. n.], „Tisztogatás az Apostol-nyomdában”, *Új Nemzedék*, 1920. jún. 27., 4.

A híradást, mely szerint a bíróság Martinovicsot rendőrség útján eltávolította, és az igazgatóságot visszaállította, nevezett személy közleményben cáfolta, s tagadta azt is, hogy a nyomda 1919. februári lerombolásában szerepe lett volna.⁴² Mindenesetre ez alapján valószínű, hogy azoknak a korabeli híradásoknak, melyek a nyomdán belüli munkahelyi feszültségre vezették vissza a támadást, mégis lehetett valóságalapja.

A támadók létszáma száz és kétszáz fő közé tehető, az első beszámolók tíz perc alatt végrehajtott rombolásról tudósítottak, melynek során a támadók feldúlták a szedőszobát, széttörték a szedőkereteket, a betűket szétszórták, a gépek szijait elvágták. Más értesülések egyórás pusztításról adtak hírt, melynek során nemcsak a nyomdát, hanem a Kongregáció irodáit és a diákotthon berendezéseit is feldúlták. A nyomdában végzett pusztításról legplasztikusabban, feltehetően szemtanúk beszámolója nyomán *Az Ujság* következőképpen számolt be:

Mialatt a palota magas földszintjének baloldali sarkában ez a rombolás javában folyt, a tömeg egy másik része a *szedőterembe* hatolt be, a hol a szó való értelmében *mindent elpusztítottak*. Az utczára szórták a betűket, a *szedőgépeket hasznavehetetlenné tették*, dorongokkal törték a gépeket, elvágtak a hajtószijakat, majd az alagsorban levő *nyomdahelyiségbe* nyomultak és ott folytatták a pusztítás rémes munkáját. Az ablakokon át szórták ki az utczára a nyomtatványokat, kéziratokat, mindent, a mi kezük ügyébe akadt, elpusztítottak. Az irodában levő nők zokogva könyörögtek irgalomért a kommunistáknak.⁴³

Feltehetően nem spontán támadásról lehetett szó, ugyanis a támadók elsőként a telefonzsinórokat vágták el, aminek következtében a megtámadottak nem tudták értesíteni a karhatalmat, ami így negyedórával a pusztítás után érkezett meg.

A híradások beszámolnak az okozott kárról is, melynek értéke félmillió korona volt (mai árfolyamon több mint 65 millió forint), 60–65 munkás vesztette el ideiglenes állását, ami miatt az akciót a *Népszava* is elítélte. A következő napok híradásai beszámolnak az Apostol nyomda elleni támadás miatt foganatosított letartóztatásokról, aminek köszönhetően néhány asztalossegédet vettek őrizetbe. Az ehhez hasonló esetekben a hónapokban nem volt egyedülálló, több lap, például a *Pesti Hírlap* kiadóhivatala ellen is történtek hasonlóak, s ezeket az eseteket ugyanez év december elején, amikor a *Népszavát* és *Az Est* szerkesztőségét érte hasonló, de ellentétes politikai irányú támadás, rendre felemlgették.

42 [n. n.], „Tisztogató az Apostol-nyomdában”, *Új Nemzedék*, 1920. júl. 14., 4.

43 [n. n.], „Kommunisták támadása...”.

Feltételezhető, hogy az Apostol nyomda néhány hetes szünet után újra működött, a Tanácsköztársaság idején a nyomdát államosíthatták, a *Budapesti Közlöny* 1919. évi május 16-i száma arról ad hírt, hogy a közoktatásügyi népbiztosság Krausz Sándort nevezi ki termelési biztosnak az Apostol nyomdához.

A nyomdahibák feltételezhető technikai háttere⁴⁴

Nem tudjuk tehát, hogy a rombolás során megsérült nyomdagépeket mikor sikerült helyreállítani, és a megsemmisített, szedéshez használt egyéb eszközök pótlására vonatkozóan sincsenek információink, mint ahogy azt sem tudjuk, hogy a román megszállás idején végrehajtott rekvirálások mennyiben érintették az Apostol nyomdai gépállományát. Bár teljes bizonyossággal nem lehet kizárni, hogy az 1919 februárjában végrehajtott rongálásnak is köze lehetett ahhoz, hogy másfél évvel később a *Nyugtalanág völgye* nyomásához használt nyomdagép nem tökéletesen működött, és ennek következtében került be bosszantóan nagy számú sajtóhiba Babits verseskötetébe, ez azonban nem valószínű. Sokkal inkább szerepet játszhattak ebben a korabeli nyomdászat társadalmi és infrastrukturális körülményei. Novák László néhány év távlatából úgy látja, hogy a háború után újjászerveződő nyomdaipar a Tanácsköztársaság alatt újabb válságba került, ami a következő évek nyomdaipari termelését is meghatározta:

A nyomorúság a kömmün összeomlása után még inkább fokozódott: 1919 karácsonya táján a nyomdák általában szűkített munkaidővel dolgoztak, s mégis ezrével voltak munka nélkül lézengő nyomdászaink. Ha később javult is valamelyest a helyzet: a cenzúra meg egyéb sajtói rendszabályok, a papiros-inség és ezzel kapcsolatosan a lapok terjedelmének korlátozása bénítóan hatott a sokat szenvedett magyar nyomdaiparra.⁴⁵

Arról sincsenek információink, hogy az Apostol nyomda milyen nyomdagépekkel dolgozhatott. Pontosán ismerjünk viszont a gyomai Kner nyomda gépállományának történetét, melyből esetleg fogalmat alkothatunk az Apostol nyomdára vonatkozóan is. Kner Imre a vállalat fennállásának 60. évfordulójára megírt összefoglalójából tudhatjuk, hogy a Kner nyomda az első világháború előtt négy gyorsajtóval rendelkezett (három, különböző típusú johannisbergi és egy Liliput

44 Ezúton is köszönöm Buda Attilának a nyomdatörténetre vonatkozó felvilágosítását, és a vonatkozó szakirodalomban való tájékozódáshoz nyújtott segítségét.

45 NOVÁK, *A nyomdászat története*, 5.

gyorsajtóval), emellett két Viktoria gyártmányú és két amerikai⁴⁶ nyomdagépük volt.⁴⁷ A nyomdagépek vásárlása igen költséges és lassan megtérülő befektetés volt, ezért a nyomdai vállalkozások gyakran használt gépeket vásároltak, melyeket a vállalkozás igényei szerint alakítottak át. Az olyan válságos időszakban, mint az első világháború alatti és utáni évek, még inkább számolni lehet a géppark amortizációjával, különösen, ha olyan nemvárt események történnek, mint az Apostol nyomdában 1919 februárjában, vagy a román hadsereg rekvirálása a Kner nyomda esetében.⁴⁸ Feltételezhető tehát, hogy az Apostol nyomdában is többféle márkájú és típusú nyomdagépen dolgoztak egyszerre. Egy apró adatot találtam, mely arra utal, hogy ezek között Viktoria gyártmányú nyomdagép is volt. Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében megtalálható a nyomda személyzetének 1920-ban kinyomtatott belső használatra készült, vicces-szatirikus kiadványa.⁴⁹ Az első lapszámban olvashatjuk a következő bejegyzést: „Vajon mikor adja vissza D. kartárs azt a botot, amit akkor kapott, amikor a Viktória a lábára esett?”⁵⁰

A Viktoria a kétlapos nyomófelülettel rendelkező, úgynevezett tégelyes gyorsajtók típusába tartozott, melynek működését Fuchs Zsigmond a következőképpen foglalja össze:

A Viktoria-gépeknél a nyomótégelyt függélyes [azaz függőleges – lásd az *I. ábrát* – Sz. Z.] állásban a tégely alsó részén látható kiálló nyúlványon elhelyezett alsó és felső tartók tartják. Ezen tartók két kis acéllemezből állanak, melyek csavarok által vannak megerősítve. Ezeken kívül a síklósinek végén elhelyezett fel és alá igazítható kampószerű tartók is vannak, melyek a nyomótégely megfelelő helyén elhelyezett üregbe hatolnak. Ha a nyomótégely gördülő útját befejezte és csúszósán közeledik a nyomóalap felé, akkor a

46 Amerikai nyomdagép alatt minden bizonnyal Liberty, Gally vagy Colts Amory típusú tégelyes gyorsajtókat kell értenünk, melyek közül az első volt a legelterjedtebb. Az Amerikában kifejlesztett nyomdagépeket európai, főként német gyárak fejlesztették tovább, ennek köszönhetően jött létre például a Viktória tégelyes gyorsajtó is. FUCHS Zsigmond, *A gépterem: Egyetemes kézikönyv* (Budapest: Budapesti Gépmesterek és Nyomók Köre, 1910), 27.

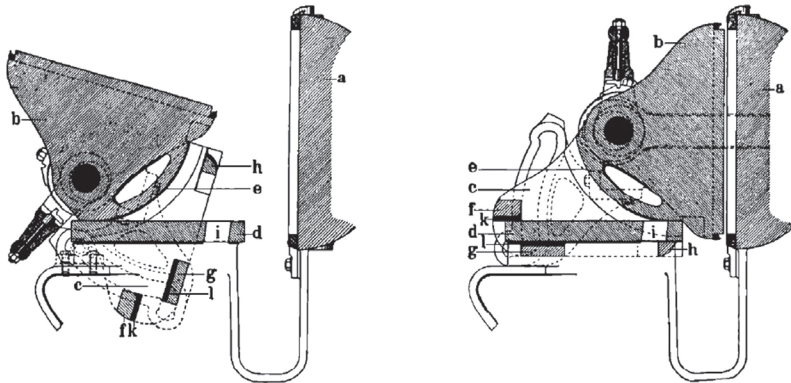
47 KNER Imre, *A Kner-nyomda épületeinek, gépeinek és betűinek története: A vállalat fennállásának hatvanadik évfordulójára*, ([Gyoma]: [Kner Nyomda], 1941), 5.

48 Uo., 4.

49 *Az Apostol Nyomda R. t. személyzetének hivatalos lapjából* az OSZK-ban mindössze két lapszám található, és arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy ennél többször is megjelent volna.

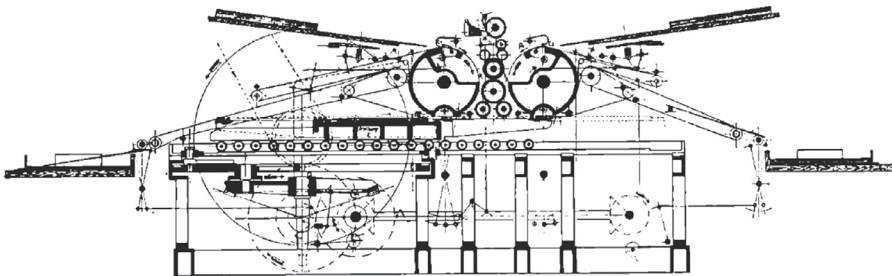
50 A két lapszám még a *Nyugtalanság völgye* nyomása előtt, a nyári hónapokban jelent meg, tehát még nem találhatunk utalást a kötet elkészítése körüli mizériára, a vicces szerkesztői üzenetek között azonban egy helyen feltűnik a *Recitativ* cím, melyet a *Corvina* július 30-i száma már hirdet, és az augusztus 20-i szám már a Táltos Kiadó új könyvei között említi. Az Apostol nyomda dolgozóinak lapjában a kifigurázott korrektornak szóló üzenetben szerepel: „H. V. Hogy helyes-e amit javít? Nem mindig állja meg a helyét, jó volna, ha gyakrabban forgatná a Recitativót.”

felső tartó a siklopálya felületére emelkedik, arra ráfeküdve a nyomótégelyt a hátrabillenésben megakadályozza. Az alsó tartó a csuszópálya alsó párkányára simul és ez a tégelyt az előrebillenéstől óvja meg. A sínek végén elhelyezett kampószerű tartók pedig a hinta felletti üregbe hatolva, szintén a tégely hátrabillenését teszik lehetetlenné.⁵¹

1. ábra A Viktória nyomdagéppel azonos elven működő Phönix-tégely keresztmetszete nyitott és zárt állapotban. Jelmagyarázat: a: nyomóalapp, b: nyomótégely.⁵²

Elterjedtek voltak ebben az időszakban a sík felületről hengerrel nyomó gépek. Ezek működési elve lényegesen eltér a tégelyes gyorsajtókétól, ugyanis a nyomóhenger vagy a nyomóhengerek alatt elhelyezkedő nyomóalapp vízszintes mozgására épült.

2. ábra. Kaiser-féle kettős gyorsajtó görgős pályával, keresztmetszet.⁵³

51 FUCHS, *A gépterem*, 50–51.

52 Uo., 51.

53 Uo., 152.

Megvizsgálva a *Nyugtalanság völgye* kötet nyomdahibáit – s kizárva, hogy azok a szedés során kerültek be, vagy a festékezés hiányosságaiból fakadnak –, a háttérben a hibajegyzék által is jelzett, nyomtatás közben fellépő technikai problémát feltételezhetünk,⁵⁴ mely a nyomóalap⁵⁵ és a nyomótégely vagy nyomóhenger működésével lehet összefüggésben. A nyomdagép működése normál esetben is rezgéssel járt együtt, a sík felületről hengerrel nyomó gépek esetében a nyomóalap mozgása, ha nem volt kellően rögzítve a pályáján, további diszfunkcionális mozgásokhoz vezetett.⁵⁶ Ez eredményezhette azt, hogy a nyomóalapban elhelyezett betűk, amennyiben a formazárás nem volt megfelelő, azaz túl laza lett,⁵⁷ a gép rázkódása következtében nyomás közben rendszertelenül elmozdultak a helyükről, és időnként nem érintkeztek a papírral, tehát nem hagytak lenyomatot. Látható továbbá, hogy a sajtóhibák gyakorisága az ívek sorszáma szerint csökken, tehát lehetséges, hogy a nyomdagépet működtető nyomdász észlelte a formazárás hibáját, és a nyomás folyamán igyekezett azt korrigálni. Mivel elképzelhető, hogy a korrektúra levonatát másik gépen készítették, ezért Babits csak a kinyomtatott példányokban szembesült a hibákkal, s ekkor állította össze az átnézett kötetek alapján a (nem teljes) hibajegyzéket.

54 „A gép szerkezeti hibái között gyakori az, hogy a fogasrudak fogai, melyek a nyomóhengert nyomás közben a formán átvezetik, ki vannak kopva és így tágterű önkényes mozgást engednek a nyomóhengert vezető fogaskoszoru fogainak.

Ez önkényes mozgás viszont több mellékkörülménytől van függővé téve, melyeknek következménye különösen akkor észlelhető, ha a nyomóhenger átgördítése a fogasrudtól nagyobb erőkihasználást igényel, úgy, hogy a fogasrud és fogaskoszoru fogai között lévő nyílás következtében a kényszerhajtás folytonossága egy-egy pillanatra megszakad. Ez a körülmény nyomot hagy maga után a nyomtatványon nemcsak azért, mert a nyomóhenger szaggatott menetben, rezgésszerűen gördül át a formán, hanem azért is, mert egyszersmind a nyomóalap rezgését is előidézi.” Uo., 372.

55 „A nyomóalap, mely a nyomás műveletének egyik főtényezője, működése közben szigorúan kényszermozgást kell hogy végezzen. Tehát hajtó szerkezetének is, melytől irányítását nyeri, szintén pontos, összhangzatos működésre képesítettnek kell lenni, mert a nyomóalaphoz nyugodt, rezgésmentes menete csak így van biztosítva.

A nyomóalap alsó és felső fogassineiben vagy a koci kerekeinek fogai között felhalmozódott piszok, úgyszintén a fogasvezetékek kopottsága károsan befolyásolja a nyomóalap járását. Az egyes fogak között felhalmozódott nagyobb mennyiségű piszok vagy az esetlegesen közéjük került fa- vagy rongydarab a nyomóalapot kiemeli rendeltetése helyéről és ezen emelkedés bármilyen csekély mérvű legyen, végeredményében maszatolódásra vezet.” Uo.

56 „A hajtó szerkezet szabálytalan működése, a nyomóalap bizonyos mérvű oldalrezgését is előidézi, ami kihat a vele összefüggésben levő koci kerekeire. E rezgések folytán a nyomóalap sántalpa, valamint a koci kerekeinek alsó sínéi vagy esetleg a koci kerekeinek sima felülete helylyel–közzel kivólgyelődnek s e mélyedések bármily csekély mérvűek is, a nyomás egyenlőségét veszélyeztetik, a nyomóalap biztos menetét lehetetlenné teszik.” Uo.

57 „A forma zárása figyelemmel végzendő, mert a forma merőleges elhelyezése a gépben már magában is jelzi a rosszul kizárt vagy helytelenül bezárt forma által keletkező bajokat. A bezárt forma felemelésénél meg kell figyelni a lazának mutatkozó részeket, hogy ezeket még beemelés előtt megerősíthessük.” Uo., 80.

MELLÉKLET
A *Nyugalanság völgye* hibáinak táblázatos összefoglalása

A fekete háttérrel jelölt fehér betűk a kötet nyomtatása során kiesett betűket, szavakat jelzik.

Lelőhely	Előző 4. sor	Előző 5. sor	Előző 9. sor	Szálló nap után 52. sor	Éji út 2. sor	Éji út 6. sor	Éji út 17. sor	Éji út 40. sor
PIM B.3.513	meft			fáradt			téli	
PIM 9414	meft	el borított a		fáradt	Az a prémes	kezérről	téli	
PIM A.2266	meft	el borított a	és mint gonosz			kezérről	téli	
PIM B.70.497	meft	el borított a		fáradt		kezérről	téli	
PIM 16.446	meft	el borított a	és mint gonosz				téli	
PIM 58.147	meft	el borított a	és mint gonosz				téli	
PIM 48.464	meft	el borított a	és mint gonosz				téli	
PIM 41.018	meft	el borított a	és mint gonosz			kezérről	téli	
PIM B.22.634	meft			fáradt			téli	szeret s nem hagynánk
PIM B.1851	meft			fáradt			téli	
WMMM B.11.25	meft	el borított a		fáradt	Az a prémes	kezérről	téli	
WMMM B.11.625	meft	el borított a		fáradt	Az a prémes	kezérről	téli	
WMMM B.11.371	meft	el borított a		fáradt		kezérről	téli	
WMMM B.1737	meft	el borított a		fáradt		kezérről	téli	szeret s nem hagynánk
WMMM B.11.394	meft	el borított a		fáradt	Az a prémes	kezérről	téli	
Eötvös K. 44.186	meft	el borított a				kezérről	téli	szeret s nem hagynánk
Eötvös K. 34.502	meft	el borított a				kezérről	téli	
Eötvös K. 19.912	meft	el borított a	és mint gonosz			kezérről	téli	
OSzK 255.060	meft	el borított a		fáradt		kezérről	téli	
OSzK 255.060 M: 2	meft	el borított a		fáradt		kezérről	téli	
OSzK 255.060 M: 3	meft	el borított a		fáradt		kezérről	téli	
OSzK 255.060 M: 4	meft	el borított a		fáradt		kezérről	téli	szeret s nem hagynánk
OSzK 255.060 M RE	meft	el borított a		fáradt	Az a prémes	kezérről	téli	

Lelőhely	Előszó 4. sor	Előszó 5. sor	Előszó 9. sor	Szálló nap után 52. sor	Éjji út 2. sor	Éjji út 6. sor	Éjji út 17. sor	Éjji út 40. sor
ELTE EKL Hung. Rar. 473	meű	elborított a	és mint gonosz	fáradt			éli	
MT 1	meű			fáradt				szeret s nem hagyhánk
MT 2	meű	elborított a	és mint gonosz				éli	
MT 3	meű			fáradt			éli	
MT 4	meű	elborított a	és mint gonosz				éli	
MT 5	meű	elborított a	és mint gonosz	fáradt		kezérőll	éli	
MT 6	meű	elborított	és mint gonosz	fáradt			éli	

* MT = magántulajdon

Lelőhely	Egy filozófus halálára 1. sor	Egy filozófus halálára 3. sor	Egy filozófus halálára 24. sor	Egy filozófus halálára 28. sor	Kakasviadal 7-8. sora	Fortissimo 32. sor	Fortissimo 33. sor	Fortissimo 34. sor	Fortissimo 53. sor	Az óriások költögetése 21. sor	A könnytelenek könnyei 17. sor
PIM B.3.513		és ha	honában éll	meű			űdunk	űszünk			szű
PIM 9414						űma		űszünk			szű
PIM A.2266		és ha			mi akik öllünk haragnélkül	űma	űdunk	űszünk		és lel kem	szű
PIM 70.497						űma	űdunk	űszünk			szű
PIM 16.446						űma					szű
PIM 58.147				meű					kiket t belöle	és lel kem	szű
PIM 48.464		és ha				űma	űdunk	űszünk			szű

Lebélhely	Egy filozófus halálára 1. sor	Egy filozófus halálára 3. sor	Egy filozófus halálára 24. sor	Egy filozófus halálára 28. sor	Kakasviadal 7-8. sora	Fortissimo 32. sor	Fortissimo 33. sor	Fortissimo 34. sor	Fortissimo 53. sor	Az óriások költögetése 21. sor	A könnytelenek könyvei 17. sor
PIM 41.018		és ha			mi akik öltünk harag nélkül s halunk haszonnak hite nélkül	ima	tudunk	hiszünk			szív
PIM B 22.634	psz!					ima	tudunk		és elkem		szív
PIM B.1851		és ha			mi akik öltünk harag nélkül s halunk haszonnak hite nélkül	ima	tudunk				szív
WMMM B.11.25						ima	tudunk	hiszünk			szív
WMMM B.11.625						ima	tudunk	hiszünk			szív
WMMM B.11.371						ima					szív
WMMM B.1737						ima	tudunk				szív
WMMM B.11.394						ima	tudunk	hiszünk			szív
Eötvös K. 44.186		és ha			mi akik öltünk harag nélkül s halunk haszonnak hite nélkül	ima	tudunk	hiszünk		és elkem	szív
Eötvös K. 34.502				mért		ima	tudunk	hiszünk			szív
Eötvös K. 19.912		és ha	honában	mért		ima	tudunk	hiszünk			szív
OSzK 255.060						ima	tudunk	hiszünk			szív
OSzK 255.060 M:2						ima	tudunk	hiszünk			szív

Lebhely	Egy filozófus halálára 1. sor	Egy filozófus halálára 3. sor	Egy filozófus halálára 24. sor	Egy filozófus halálára 28. sor	Kakasviadal 7–8. sora	Fortissimo 32. sor	Fortissimo 33. sor	Fortissimo 34. sor	Fortissimo 53. sor	Az óriások költögetése 21. sor	A könyvtelenek könyvei 17. sor
OSZK 255.060 M: 3				méü		íma	üudunk			és é kcm	szüü
OSZK 255.060 M: 4		és ha	honában é	méü		íma	üudunk				szüü
OSzK 255.060 M RE			honában é	méü		íma	üudunk	üüszüünk			szüü
ELTE EKL Hung. R.ar. 473											szüü
MT 1						íma	üudunk			és é kcm	szüü
MT 2		és ha	honában é	méü		íma					szüü
MT 3				méü		íma			kikelt**		szüü
MT 4											szüü
MT 5						íma sírás	üudunk	üüszüünk			szüü
MT 6			honában é	méü		íma	üudunk				szüü

** A korábbi tulajdonos a kikelt szó utolsó két betűjét pótolta, viszont a tintairású javítás miatt nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy betűhiányról van-e szó vagy csak festékhiányos nyomásról.

A széljegyzetelő Babits

Egy könyv Babits könyvtárából

A szekszárdi Babits Mihály Emlékház könyvgyűjteményében megtalálható a költő-fordító Gino Sirola¹ *Amore e dolore di terra magiara* [Szerelem és fájdalom magyar földön] című fordításkötetének az a példánya, amelynek előzéklapján a fordító alábbi autográf ajánlása olvasható: „A Michele Babits / con affetto immutato / il suo fedele ammiratore: Gino Sirola, Fiume, 2 dicembre, 1932.” [Babits Mihálynak változatlan szeretettel hű csodálója:...].² Az ajánlason túl a kötet több szálon kapcsolódik Babitshoz. Egyrészt Sirola tíz Babits-verset közöl olaszul az antológiában, másrészt az előszót maga Babits írta.³ Amikor tehát Gino Sirola elküldi Babitsnak a kötetet, valójában kötelességét teljesíti: eljuttatja „szerzőtársának”, ami jár neki. Az előszó írójaként Babits valamennyire tisztában van a kötet tartalmával, hiszen a fordító már évekkel azelőtt többször elküldte neki a lefordított versek listáját, de a versfordítások szövegét nem ismeri, így hát fellapozza a frissen érkezett és modern magyar irodalmat olaszul tálaló könyvet. A beleolvasás néhol elmélyült fordításelemzésbe megy át. Legalábbis ezt dokumentálják azok a szél-

- 1 Gino Sirola politikus, költő, fordító (1885–1946), a magyar irodalom fáradhatatlan terjesztője. Életrajza és munkásságának ismertetése magyarul: HAÁSZ Gabriella, *Babits Mihály és a San Remo-díj*, Babits kiskönyvtár 8 (Budapest: Universitas Kiadó, 2016), 231–232.
- 2 Gino SIROLA, *Amore e dolore di terra magiara* (Firenze: La Nuova Italia, 1932). A szekszárdi kötet jelzete: Babits Mihály könyvtára ltsz.: 441. OSZK letét a Wosinksy Mór Megyei Múzeumban (a továbbiakban: BMk 441). – Ezúton köszönöm meg Lovas Csillának, hogy felhívta e kötetre a figyelmet, majd pedig a digitalizációval is segítette e tanulmány megszületését.
- 3 BABITS Mihály, „Poesia magiara in veste italiana”, in *Amore e dolore di terra magiara*, ford. Gino SIROLA, 5–7 (Firenze: La Nuova Italia, 1932).

jegyzetek, amelyekkel ellátta a kötetet. A továbbiakban ezek vizsgálatával próbálunk adalékokkal szolgálni a széljegyzetelő Babits portréjához.⁴

Sirola antológiája

Az *Amore e dolore di terra magiara* már második magyar versantológiája a fiumei költő-fordító Sirolának, hiszen pár évvel korábban jelent meg az *Accordi magiari* [Magyar hangzatok] című gyűjteménye.⁵ Babits és Sirola levelezésének már ismert részletei alapján a második kötet története is jól rekonstruálható. Főként Fried Ilona,⁶ Tóth Máté⁷ és Haász Gabriella⁸ forrásfeltáró munkáira, valamint az Országos Széchényi Könyvtár honlapján elérhető levelekre támaszkodva mutatom be az antológia születésének egyes fázisait.⁹

Az *Accordi magiari* 1928-as megjelenését követően azonnal megfogalmazódik Sirolában a folytatás gondolata. Már 1929 elején azt írja Babitsnak, hogy egy újabb kötetten dolgozik, sőt már harminc versfordítással el is készült.¹⁰ Sajnos Babits válaszait nem ismerjük, de az egyre sűrűbb Sirola-levelek alapján jól kirajzolódik, hogy a formálódó kötet munkálataiban Babits is segítette: kölcsönadta könyveit, és közbenjárt, hogy mások is küldjenek Sirolának köteteket, valamint szakirodalmi munkákat is ajánlott és talán küldött is.¹¹ A folyamatosan érkező és egyre barátságosabb hangú levelek alapján érthető, hogy Sirola Babitsot kérte fel a

4 Korábban már elemeztem Babits-széljegyzeteket: MÁTYUS Norbert, *Babits és Dante: Filológiai közélet és Babits Mihály Pokol-fordításához*, Babits kiskönyvtár 7 (Budapest: Szent István Társulat, 2015), 18–30.

5 Gino SIROLA, *Accordi magiari* (Trieste: Parnaso, 1928).

6 FRIED Ilona, *Emlékek városa: Fiume* (Budapest: Ponte Alapítvány, 2001), 224–225.

7 TÓTH Máté, „Gino Sirola magyar antológiái a Babits levelezés tükrében”, *Új Dunatáj* 8, 4. sz. (2003): 59–70, 61–65.

8 HAÁSZ, *Babits Mihály és a San Remo-díj*, 141–146, 232–244.

9 A hivatkozott levelek mindegyikének digitalizált másolatát itt tanulmányoztam: *Copia: Digitalizált kéziratok*, <https://copia.oszk.hu/>, hozzáférés: 2022.11.03. Az idézett levelek szövegét Tóth Máté tanulmánya olaszul, Haász Gabriella könyve pedig magyar fordításban közli.

10 Gino Sirola levele Babits Mihályhoz [Fiume, 1929. április 12.], OSZK Kt., Fond III/1143/3.

11 Gino Sirola levele Babits Mihályhoz [Fiume, 1928. szeptember 7.], OSZK Kt., Fond III/1143/2, valamint Gino Sirola levele Babits Mihályhoz [Fiume, 1930. szeptember 8.], OSZK Kt., Fond III/1143/7. És tegyük hozzá, hogy Sirola már az 1928-as *Accordi magiari* Bevezetésében köszönetet mond Babitsnak a „sok segítségért és tanácsért” (SIROLA, *Accordi magiari...*, 125.), vagyis munkakapcsolatuk régebbre nyúlik vissza.

kötet előszavának megírására.¹² Babits a felkérést elvállalta,¹³ és szinte postafordultával el is küldte az előszó szövegét magyarul, amit Sirola fordított olaszra.¹⁴

Babits előszava egyrészt kiemeli a fordítás nemzetek feletti kultúraépítő szerepét, valamint azt, hogy a fordítás mindig a célkultúra irodalmi és nyelvi gazdagításában érdekelt. Sőt a nyelvi, irodalmi, s ezáltal emberi közeledés leghatékonyabb eszköze a műfordítás, azon belül is a versfordítás, hiszen „két nemzet, mely egymás lírai költészetét igazán ismeri, ellensége [egymásnak] talán soha többé nem lehet”.¹⁵ Babits fordításpoétikájának olyan sarokkövei ezek, amelyek a diákévektől kezdődően jellemzik gondolkodását, és szinte minden fordításának elővagy utószavában visszaköszönek.¹⁶ Az alaptétel kimondása után tér rá az előszó a magyar költészet különleges, „rokontalan” és egyben kettős identitásának bemutatására: a „tudatos europeizálódás mögött a magyar lélek az ő tudattalan mélyein ázsiai maradt, aminthogy ázsiai a nyelv is, az érzését, gondolatát formáló”.¹⁷ Sirola munkájának méltatása ezek után következik. Babits hálásan ír a fordítóról, aki a „latin szó különleges varázsával” öltözteti „nemes köntösbe” „széreny szavainkat.”¹⁸

Az előszóval ellátott kötet már készen állt 1930-ban, ám Sirola nehezen talált kiadót, így két évet késett az antológia megjelenetése. Eközben a fordító nyilván csiszolgatta a szövegeket, és ahogy hozzájutott újabb magyar költők műveihez, egy kicsit módosult a tartalom is: Illyés Gyula és Reményik Sándor versei csak ebben a fázisban kerülnek a kötetbe, ellenben Mécs László kikerül az antológiából.¹⁹

A kötet 19 magyar költő verseit közli Sirola olasz fordításában. A szám szerinti megoszlás a következő:

12 Gino Sirola levele Babits Mihályhoz [Fiume, 1930. május 12.], OSZK Kt., Fond III/1143/5.

13 Gino Sirola levele Babits Mihályhoz [Fiume, 1930. május 23.], OSZK Kt., Fond III/1143/8.

14 Gino Sirola Babits Mihályhoz [Fiume, 1930. szeptember 8.], OSZK Kt., Fond III/1143/7.

15 Az előszó eredeti szövegét nem ismerjük, csak a fent idézett levelezésből tudjuk, hogy Babits magyarul írta. Jelenleg csak egy „visszafordított” szövegünk van, ez Rónai Mihály András munkájaként jelent meg 1984-ben. A továbbiakban ebből idézek: BABITS Mihály, „Magyar költészet olasz köntösben”, ford. RÓNAI Mihály András, *Arion* 14 (1983): 74–76, 74.

16 Babits fordításpoétikájának kultúrmissziós jellegéről bővebben lásd MÁTYUS, *Babits és Dante...*, 30–41.

17 BABITS, „Magyar költészet olasz köntösben...”, 75.

18 Uo., 75–76.

19 Gino Sirola levele Babits Mihályhoz [Fiume, 1930. szeptember 8.], OSZK Kt., Fond III/1143/7.

Közölt költemények száma	Szerző
14	Ady Endre
10	Babits Mihály
	Gellért Oszkár
	Kosztolányi Dezső
6	Reményik Sándor
5	Kassák Lajos
	Tóth Árpád
2	Füst Milán
	Illyés Gyula
	Mollináry Gizella
	Nagy Zoltán
	Szabó Lőrinc
	Török Sophie
	Reichard Piroska
1	Keleti Arthur
	Marconnay Tibor
	Sárközi György
	Szenes Erzsi
	Simon Andor

Az egyes szerzők szövegeit – akkor is, ha egyetlen verssel szerepelnek – pár mondatos életrajz és poétikai jellemzés vezeti be. Ezen rövid ismertetések soha nem hosszabbak egy oldalnál, ám ha pár mondatosak, akkor is külön oldalra vannak rendezve, s így az egyes szerzők szövegei külön fejezeti a kötetnek. Kivételt képez a négy női szerző, akiket együtt kezel a fordító-szerkesztő: ők négyen alkotnak egy „fejezetet”, és a pár mondatos ismertetés róluk nem is hoz életrajzi adatokat, csak felsorolásszerűen kapjuk költészetük egy-egy mondatos jellemzését.

Ady számszerűleg is kiemelt szerepét Babits előszava is megerősíti, amikor a „legnagyobb modern költőnk” titulussal hivatkozik rá. A válogatás többi szerzője és a közölt mennyiségek Sirola preferenciáit tükrözik: a Babitscsal folytatott levelezéséből kitűnik, hogy eleinte nehezen tájékozódott a korabeli magyar irodalmi életben, többször kér versköteteket és szakirodalmat is. Az antológia végén közöl egy bibliográfiát, amelyben a fordított szövegek eredetijeinek lelőhelyada-

tain kívül felsorolja azt a pár szakirodalmi tételt is, amely segítette a munkáját. Két összefoglaló jellegű mű szerepel a listán – talán éppen Babbitstól kapta őket –: Komlós Aladártól *Az új magyar líra*²⁰ és Várkonyi Nándortól *A modern magyar irodalom*.²¹ Mindkét monográfia friss munka, és jórészt az a kánon jelenik meg bennük, ami Sirola antológiájában is visszaköszön. A női szerzők itt is kivételt képeznek: mind Komlós, mind Várkonyi könyvében talán Lesznai Anna a legtöbbet szereplő női szerző, ám ő nem kap fordítást Sirolától, ellenben két-két vers jut Török Sophie-nak, Reichard Piroskának és Mollináry Gizellának, holott ők egyáltalán nem visznek jelentős szerepet a két irodalomtörténeti összefoglalóban. A válogatás szempontjaival és a kialakult névsorral Babits minden bizonynyal egyetértett. A levelezés alapján világos, hogy lett volna alkalma – és talán volt is – megírni a javaslatait.

A kötetet uraló fordítói stratégia a szövegek tartalmilag hű visszaadását célozza. Az olasz szövegek szinte szó szerint követve próbálják áttenni a magyar verseket, és a sortördelés általában pontos visszaadásán kívül más formai jegyek átültetésének igénye nem vehető észre. Sem a versek ritmusa, sem rímelése nem jelenik meg a fordításban, s így az olasz szövegek még az olyan zárt formát mutató versek esetében is, mint Tóth Árpád *Körúti hajnal* vagy Babits *Téli dal* című szövegei, inkább egyszerű prózai fordításra, legfeljebb szabadversre emlékeztetnek. A tartalomközvetítő, szó szerinti fordításra törekvő stratégia további jele, hogy a kötet végére Sirola beilleszt néhány jegyzetet,²² amelyek egy-egy olyan sornak a szó szerinti fordítását közlik, ahol úgy érzi, hogy a főszövegben túlságosan eltávolodott az eredetitől. Például Adytól így fordítja a főszövegben *A halál rokonának* első versszakát:

Én a Halál rokona vagyok,
Szeretem a tűnő szerelmet,
Szeretem megcsókolni azt,
Aki elmegy.

Io della Morte sono il parente,
amo l'amore che passa,
e dare un bacio a chi ci lascia
nell'ora dell'addio.

A 3–4. sor valóban inkább átköltés; visszafordítva: '[és szeretek] adni egy csókot annak, aki elhagy bennünket / a búcsúzás idején'. A jegyzetekben Sirola megadja a két Ady-sor szó szerinti fordítását is: „amo baciare colui / che parte”.²³ Mivel

20 KOMLÓS Aladár, *Az új magyar líra* (Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet, 1927).

21 VÁRKONYI Nándor, *A modern magyar irodalom* (Pécs: Danubia Könyvkiadó, 1929).

22 SIROLA, *Amore e dolore di terra magiara...*, 143–144.

23 Uo., 143.

mindössze hús hasonló jegyzet szerepel a kötetben, az olvasóban joggal merül fel a gondolat, hogy a versfordítások a nem megjegyzetelt helyeken a szó szerinti pontosságra törekcszenek.

Hogy a szó szerinti fordítás jelen esetben nem jelenti az esztétikai igényességről való lemondást, hanem „műfordításról”, vagyis esztétikailag is értékelhető szöveg létrehozásának igényével készült fordításról van szó, arra leginkább a szóválasztás keresettsége alapján következtethet az olvasó. Már a címadás – *Szerelem és fájdalom magyar földön* – patetikus emelkedettséget kölcsönöz a kötetnek, és a verszövegekben is a kimódolt szóválasztás lesz a költői megszólalás legfőbb ismérve. A zárt formáról való lemondás, a tartalmi pontosság és a lexikai emelkedettség együttes jelenlétét Babits előszava ugyan nem definiálja tételesen, ám érzékelteti, amikor egyfelől úgy véli, hogy Sirola „a művészet bűvös eszközeivel” „tolmácsolja a mi legnagyobb és leglényegesebb mondanivalóinkat”, másfelől fontosnak tartja kiemelni, hogy a fordító a „rímek zenéje nélkül” dolgozik.²⁴

Babits jegyzetei

Nincs arra adatunk, hogy mikor és miért jegyzetelte meg Babits a dedikált tiszteletpéldányát. A legegyszerűbb feltételezés szerint a postán érkezett kötetet azon melegében kinyitotta, és beleolvasott, majd egyes esetekben bele is jegyzett. A beírások mennyisége szövegenként változó, vagyis nincs arról szó, hogy Babits szisztematikusan végigjegyzetelte volna a szöveget. A 99. oldaltól egyáltalán nincs már bejegyzés a kötetben, vagyis a könyv utolsó harmadát már nem jegyzetelte Babits. A jegyzetek inkább egy olyan olvasó képét festik, akít a szövegegész nem érdekel, csak itt-ott belekíváncsiskodik a szövegbe, ám bizonyos részleteknél lecövekel és alaposabb értelmezői munkát végez. Bár még egy-egy költő fordításait illetően is egyetlenlen a jegyzetek versenkénti eloslzása, az alábbi összesítést adhatom: Ady, Kosztolányi és Tóth Árpád szövegei sok – versenkénti átlagban 5–6 – bejegyzést kapnak; Füst Milán, Gellért Oszkár, Nagy Zoltán, Török Sophie, valamint ma-

24 BABITS, „Magyar költészet olasz köntösben...”, 75, 76. Nincs itt mód és szükség sem Babits műfordítói elveit és gyakorlatát számba venni – lásd főképp: AJTAY-HORVÁTH Magda, „Babits Mihály műfordítás-szemlélete”, *Modern Filológiai Közlemények* 5, 1. sz. (2003): 61–69, 63–68; JÓZAN Ildikó, *Mű, fordítás, történet: Elmélkedések*, Pont fordítva 9 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 97–120; MAJOR Ágnes, „A műfordítás mint stílusgyakorlat, avagy Babits Mihály modora”, in *Műfordítás és más extrém sportok: Írások Kappanyos András 60. születésnapjára*, szerk. FÖLDES Györgyi, MAJOR Ágnes és SZÉNÁSI Zoltán, 179–186 (Budapest: Reciti, 2022). De rögzítsük a tényt, hogy a formai jegyek átültetésének mellözése élesen szemben áll Babits fordítói stratégiájának alaptételeivel.

gának Babitsnak a versei átlagosan 1–2 jegyzetet hoznak, míg a többi költő versei egyetlen jegyzetet sem kaptak.

Az íróeszköz kizárólag ceruza; általában szövegbeli hullámos vagy egyenes vonalú aláhúzás tűnik fel, majd a margón széljegyzetként olvassuk az aláhúzott szövegrészhez tartozó megjegyzést. Ritkábbak a lapalji jegyzetek és az interlineáris – a nyomtatott szöveg sorai közé szorított – bejegyzések és jelek. Leggyakrabban csak egy-egy szavas jegyzet van a margón. Olyan esetben, amikor egész mondatot ír le Babits, akkor a központozás pontos, ahogyan a leírt szavak ékeztése és az esetleges korrektúrajelek – hiányjel, zárójel – írása is szabálykövető: azaz a jegyzetkészítő nem siet, nem csak odavet egy-egy hevenyészett szót vagy jelet, hanem megfontolva írja le, amit leír. A kötetben előre haladva Babits jegyzetei folyamatosan ritkulnak és egyszerűsödnek – például elhagyja az aláhúzást, és úgy ír a margóra, vagy éppen csak aláhúz egy-egy szót, de már nem magyarázza széljegyzetben az aláhúzás mértékét.

Nem mindig állapítható meg, hogy egy-egy jegyzet pontosan mire utal, de összességében elmondható, hogy amikor széljegyzetel, akkor Babits kritizálja a fordítás megoldásait. E kritikus attitűd a kötet legelejének bejegyzéseiben – az Ady verseihez írt széljegyzetekben – még nem teljesen egyértelmű, de aztán szinte kizárólagossá lesz: a kötet harmadától már csak akkor nyúl a ceruzához Babits, ha hibára lel.

Az alábbiakban a bejegyzések típusai alapján próbálom meg bemutatni Babits fordításelemző munkáját.

Betoldások és kihagyások regisztrálása

Az egyik legalapvetőbb értelmezői művelet a forrás- és célszöveg összevetésekor a betoldások és a hiányok regisztrálása. Babits a kötet verseiben ceruzával zárójelbe teszi azon szavakat, amelyeket betoldásként azonosít. Íme néhány példa:

Ady Endre: *Az eltévedt lovas (Cavalliere smarrito)*, 1–2.

Vak ügetését hallani
Eltévedt, hajdani lovasnak,

S'ode d'antico cavalliere smarrito
il cieco ed incerto trottare

Babits az „ed incerto” (‘és bizonytalan’) betoldást zárójelezi meg. Ilyen valóban nincs Ady szövegében; ha lenne, akkor ’vak és bizonytalan ügétését’ lehetne hal-
lani a lovasnak.²⁵

Kosztolányi Dezső: *Az apa (Il babbo)*, 23–26.

A reggelek hamut szórnak fejemre, szürkék a delek.	Sul mio capo intanto sparge cenere il mattino grigio è il meriggio.
Este a kertben nézem az eget, a fákat, a lombot	Scendo la sera nel giardino e guardo guardo il cielo, gli alberi e le fronde

A 23. sorban az „intanto” (‘közben’), valamint a 25. sorban a felütés, a „Scendo” (‘lemegyek’) kerül zárójelbe. Mindkét szó valóban fölösleges. Velük a sorok jelentése: ’közben hamut szórnak...’ és ’lemegyek este a kertbe...’²⁶

A zárójel az esetek döntő többségében szószaporításra, betoldásra utal. Némelykor azonban nehéz megállapítani, hogy Babits mire gondol, amikor zárójelbe tesz egy-egy szövegrészt.

Gellért Oszkár: *Valami a végtelen sugarakból (Qualcosa dei raggi dell’infinito)*, 19–20.

És ennyi az egész –	ed è tutto;
S már ott áll bucsúzva újra az ablaknál	e già per andarsene sta di nuovo presso la finestra

A „già” után a teljes 20. sort zárójelezi Babits,²⁷ holott ezt nem lehet fölösleges betoldásként értelmezni. Bár a „per andarsene” (‘elindulásra készen’) talán nem telitalalat a „bucsúzva” forrásigére, de igazán rossz megoldásnak sem érzem, és a többi szó még a szórend tekintetében is pontosan követi az eredetét. Talán csak nem tetszett Babitsnak a hosszúra nyúló olasz sor?

Bár betoldás azonosítása, mégis külön helyzet Török Sophie *Asszony a karos-székekben* című kötetének „A szívem reszket...” kezdetű záródarabjának fordítása, ami nyomdahibásan jelent meg Sírola kötetében: egy „v” betű került a „il mio cuore” (‘szívem’) szó elé, s így „Vil mio cuore...” olvasható címként.²⁸ Szerencsét-

25 BMk 441, 22. (Babits bejegyzéseinek idézésekor a kötet oldalszámaira utalok.)

26 BMk 441, 69.

27 BMk 441, 58.

28 BMk 441, 99.

len véletlen, hogy így is van értelme a kifejezésnek: 'én gyáva szívem'. Babits a kötetében észrevette és áthúzással javította a hibát.

A kihagyásokat hiányjellel jelzi Babits a szövegben: olykor a margóra odaírja olaszul, ami kimaradt. A saját versében, a *Sziget nem elég magas* (*Non è abbastanza alta l'isola ancora*) 17. sorában például olaszul egészíti ki a hiányos sort.

A föld iszamós, s már érzem a dombot
ingani házam alatt. De ezen nem sírok.

Malfida è la terra, la collina già sento che
sotto la mia casa vacilla. Ma non piango.

Babits a „piango” ige után hiányjelet tesz, és a margóra illeszti a kimaradt „ezen” fordítását: „per questo”.²⁹ Érdekes azonban, hogy a vers címében lévő betoldást – „ancora” ('még'): mintha a sziget 'még' nem lenne elég magas – nem jegyzeteli meg.

Máskor a hiányjel után magyarul írja be a lemaradt szövegrészt. A szintén saját *Téli dal* (*Canzone invernale*) 18. sorában kimaradt a „talán a viheder” tagmondat fordítása:³⁰

S talán a víz temet bennünket el,
talán a víz,
talán a tűz, talán a viheder,

E nostra tomba sarà forse l'acqua,
forse l'acqua,
forse il fuoco

Babits hiányjelet tesz az „il fuoco” után, majd a margóra kiírja magyarul a hiányzó szövegrészt.

A forrásszöveg mint széljegyzet

A kötet leggyakoribb jegyzetei azok, ahol az olasz fordítás mellé vagy alá a magyar szöveget írja ki Babits. Főleg a kötet elején ezen jegyzetekben nem érzek kritikai élt. A kötetnyitó Ady-versek esetében például szinte minden vers eredeti címét odajegyzi Babits az olasz cím alá. Azt hiszem, egyszerűen csak azonosítja a verset. Például a *L'arrivo del Signore* cím mellett feltűnik az eredeti cím: *Az Úr érkezése*.³¹ Ebben semmi kritikát nem látok, pontosabb fordítás nem igazán adható; vagyis egyszerű azonosítás történik. A kötetben előre haladva elmaradnak a címazonosítások, és amikor mégis feltűnik az olasz alatt a magyar cím, már va-

29 BMk 441, 32.

30 BMk 441, 28. A viheder jelentése: sújtólég, bányalég.

31 BMk 441, 19.

lóban azt lehet sejteni, hogy Babits egyet nem értésének ad hangot a jegyzettel. A *Sugár* című Babits verset Sirola *Raggio di sole* ('napsugár'),³² míg Nagy Zoltán *Őszi enyhülését Dolcezza autunnale* ('ősz édesség') címmel fordítja;³³ az adott helyeken Babits odajegyzi az olasz címek alá a magyart, így jelzi a pontatlanságot.

A címekről a szövegekre áttérve hasonló, a kötetben való előrehaladással párhuzamosan egyre kritikusabb olvasói attitűd figyelhető meg. Számos Ady versfordítás szövege és egyes szavai mellé Babits odaírja az eredetit. Íme néhány olyan példa, amikor – legalábbis jószándékú és megengedő pozíciót felvéve – nem a kritikát, hanem rácsodálkozást, elgondolkodást és mérlegelést figyelhetünk meg Babits jegyzeteiben. A bal oldalon az eredeti szöveget adom és kiemelem azt a szót, amit Babits a kötet margójára írt, a jobb oldalon pedig Sirola fordítása olvasható, a kötetbeli Babits-aláhúzásokkal.

Ady Endre: *Lédával a bálban* (*Con Leda al ballo*), 1–4.

Sikolt a zene, tornyosul, omlik

Parfümös, boldog, forró, ifju pára

S a rózsakoszorús ifjak, leányok

Rettenve néznek egy fekete párra.

Squilla la musica, s'innalza, si effonde

l'effluvio di giovinezza felice ed ardente,

e fanciulle e giovani inghirlandati di rosse,

rabbrividendo, guardano una coppia vestita di nero

Talán egyszerűbbek, laposabbak az olasz megoldások, amennyiben stílusértékükben semlegesebb (ám a magyarhoz hasonlóan magasabb nyelvi regiszterhez tartozó) szavakat használnak, de kritikát – véleményem szerint – nem érdemelnek. És talán Babits is inkább csak rácsodálkozik a fordításra.³⁴

A következő példákban azonban már valóban kritikát vélek felfedezni.

Ady Endre: *Az alvó csók-palota* (*De baci il palazzo dormiente*), 17–18.

Ott fogsz futkosni mindörökké,

Gyáván, vacogva, csóktalanul,

Jégvirágosan, csóktalanul

S barna hajadra a nagy Őznek

Hóharmata hull.

E per le stanze andrai in eterno vagando,

battendo i denti, simile a un vile,

gelidamente, senza a gioia d'un bacio,

mentre sui bruni capelli ti scende

la bianca brinata autunnale.

32 BMk 441, 27.

33 BMk 441, 81.

34 BMk 441, 16.

Babits sebészi pontossággal rámutat azon szavakra és kifejezésekre, amelyek fordítása vagy nagyon szabad – „gyáván”: „simile ad un vile” (‘egy gyávához hasonlóan’) –, vagy nagyon leegyszerűsítő: mind a „gelidamente” (‘jegesen’), mind „bianca brinata” (‘fehér dér’) hétköznapiabb és egyszerűbb a magyar forrásszó képi világánál. Nem kizárt azonban, hogy a „bianca” ’fehér’ aláhúzás egyáltalán nem kritika Babits részéről. Valójában ez egy betoldás, hiszen nincs szín az eredetiben, és a fölösleges szavak esetében Babits mindig zárójelet használ. Az aláhúzás így arra utalhat, hogy Babits észrevette: a „hóharmat” alliterációját akarja Sirola visszaadni a „bianca brinata” kifejezéssel, s ehhez kellett neki egy betoldás.³⁵

Van számos olyan eset is, ahol nincs kérdés, Babits egyértelműen kritizál: az aláhúzással és a margón megjelenő magyar forrásszöveggel Babits azt jelzi, hogy igazi hiba, félreértés van a fordításban (a táblázat második sorában Sirola fordításának magyar visszafordítását adom):

Babits Mihály: *Sziget nem elég magas* (*Non è abbastanza alta l'isola ancora*), 15–16.³⁶

Ártér a világ, ártér Magyarország
véres iszappal.

Arteria è il mondo e la terra magiara, arteria di torbido
sangue.

Verőér a világ és a magyar föld, zavaros vér verőere

Kosztolányi Dezső: *Az apa* (*Il babbo*), 18–20.³⁷

Ő is így ment el.
Nehéz sóhajjal, büszkén, átkozottan.

...se ne andò, altero
con un sospiro d'affanno, imprecando,

elment, gőgösen
egy bánatos sóhajjal, átkozódva

35 BMk 441, 13.

36 BMk 441, 32.

37 BMk 441, 69.

Kosztolányi Dezső: *Temetők (Cimiteri)*, 14.³⁸

zsírosan, **pogányul**
mégis hogy nevetnek

grassi, pigmente
come ridono

kövéren, lustán
ahogy nevetnek

A kötet közepétől már a szövegbeli aláhúzás is eltűnik, Babits egyszerűen csak a margóra jegyzi – a félrefordításként azonosított sor vagy szó mellé – az eredeti szöveget.

Nagy Zoltán: *Őszi enyhülés (Dolcezza autunnale)*, 10.³⁹

Tekinteted már félig alkony

Già volge al tramonto il tuo guardo

Már az alkony felé fordul tekinteted

Nagy Zoltán: *Őszi enyhülés (Dolcezza autunnale)*, 14–15.⁴⁰

Lelibbenő levél
Halk lepke tánca esteli borún!

Volo silente di foglie cadenti,
danza di farfalle nella penombra della sera!

Hulló levelek csöndes repülése,
lepke tánc az esti szürkületben.

Fordítási javaslatok

Babits számos esetben nem csupán a magyar szót írja a margóra, hanem emellett saját fordítási javaslatát is. A kritika mélyülésének itt is egyfajta fokozatosságát látjuk, ahogy haladunk előre a kötetben. Eleinte még inkább elgondolkozó és mérlegelő értelmezőt, semmint kritikust vélek felfedezni a javaslatok mögött, hiszen

38 BMk 441, 76.

39 BMk 441, 81.

40 Uo.

egyáltalán nem mondható, hogy Babits javaslatai jobbak lennének az olasz szöveg változatainál, inkább szinonimaként, alternatívaként, lehetőségként működnek (az egyszerűség kedvéért a versek magyar címét, adom meg):

Forrás (Szerző, cím, sor)	Eredeti	Sirola	Babits javaslata ⁴¹
Ady: <i>Jöjj, Léda, megöllelek</i> , 1.	gonoszok	perfdi	malvagi
Ady: <i>A fehér lóuszok</i> , 11.	láp-lelkem	anima-acqua stagnante	anima-palude
Ady: <i>Ifju szivekben élek</i> , 3.	ostobák	cretini	sciocchi
Kosztolányi Dezső: <i>Gépiró-kisasszony</i> , 16.	akárcsak én	così anch'io	come me
Tóth Árpád: <i>Józanul és fantáziátlanul</i> , 12.	diadal	vittoria	trionfo

A mérlegelő értelmező helyét a fordítási javaslatok esetében is hamar átveszi a kritikus. Ady *Ifju szivekben élek* című versének címét így fordítja Sirola: *Vivo nei giovani cuori*.⁴² Babits előbb – a kötet elejére jellemző szokásának megfelelően – kiírja mellé a magyar címet, majd a névelős prepozíciót („nei”) helytelennek ítélve – hiszen az a magyar ’Az ifjú szivekben...’ fordítása lenne –, a margón lejegyzti a saját szövegű javaslatát: „in giovani cuori”.

Az egyik Babits-versben szintén azonosít egy hibát. A *Míg kesztyűddel és kalappoddal babralsz (Mentre coi tuoi guanti ti trastulli e col cappello)*, 43–44. sorait így fordítja Sirola:

A megállt idő
autóján ülünk.

Noi intanto sull'auto
del fermo tempo sediamo.

Babits először a szokásos zárójelzéssel jelzi a fölösleges „intanto” (‘közben’) szót, majd aláhúzza a „fermo tempo” (‘álló idő’) kifejezést, a margóra jegyzi az eredetit,⁴³ és megadja, hogy ő így gondolná fordítani: „tempo fermato”. Igaza van.

41 A példák sorrendjében: BMk 441, 16; 20; 23; 72; 88.

42 BMk 441, 23.

43 BMk 441, 36. Babits a „megállt idő”-t jegyzi a margóra, ami azért fontos, mert a szöveggyománny egy pontján – hogy melyikén annak kiderítését a leendő kritikai kiadásra hagyom – többes számba kerül a kifejezés. Az ultima manusban már így olvasható: „megállt idők”.

Ady Endre: *Az Úr érkezése (L'arrivo del Signore)*, 1.⁴⁴

Mikor elhagytak

Quando mi lasciarono solo

A „lasciarono solo” (‘egyedül hagytak’) hullámos aláhúzása után a margóra jegyzi a szerinte helyes megoldást: „abbandonarono” – ez valóban pontosabb.

Ady Endre: *Az Úr érkezése (L'arrivo del Signore)*, 9–10.⁴⁵

És megvakultak

E non vedono più i fidi miei occhi.

Hiú szemeim. Meghalt ifjuságom,

La mia giovinezza è morta.

Sirola a „hiú” szót ’hű’-nek olvashatta, hiszen a „fido” melléknévvel fordít, s így a sor jelentése: ’Nem látnak többé hű szemeim’. Babits aláhúzza a hibát, sőt javasol is pontos fordítást: „hiú – vani”.

Kommentár a margón

Eddig olyan eseteket vettem számba, amikor Babits nem kommentálja a fordítást, csak jelekkel, aláhúzásokkal látja el a szöveget, esetleg az eredeti szöveg szavait írja a fordítás mellé. Hogy pontosan miért jelöl meg egy-egy szöveghelyet, azt nem írja oda a margóra. Minden esetben a ceruzás jegyzet és a nyomtatott szöveg összehasonlítása alapján tudtam csak csoportosítani a valószínűsíthető értelmezői-kritikusi szándékot. Az effajta jegyzetelés arra jellemző, aki a későbbiek során nem kívánja használni a jegyzeteit, hiszen kis idő elteltével már elfelejti, hogy miért is jelölte meg éppen azt a helyet, és újra át kell néznie a szöveget, hogy csokorba gyűjtse az érdekes megoldásokat, a szószaporításokat, a sutaságokat vagy éppen félrefordításokat. Aki például recenziót készül írni, az nyilván eleve csoportosítva gyűjti a példáit, esetleg rövid kommentárral látja el a megjelölt szöveghelyeket, melyeket majd beilleszthet a készülő ismertetésbe. Ilyesminek nincs nyoma Babitsnál. Amikor valamire felfigyel, akkor egyszerűen csak aláhúz, zárójelet vagy éppen hiányjelet tesz, esetleg a lapszélre írja a forrásszöveget. Nem a jövőnek dolgozik, hanem pillanatnyi gondolatát jegyzi bele a könyvbe, mintha beszélgetne az előtte fekvő kötetel.

44 BMk 441, 19.

45 Uo.

Van ugyanakkor pár eset, amikor mégis a kötetbe kerül néhány nagyon rövid, általában egyszavas értelmezői kommentár. Nézzük meg ezt a pár esetet.

A *Három angyal (Tre angeli)* – Babits verse – fordításából a 9. sor egész mondata maradt el.

Óh jaj, késő! már az első hőszin angyal csupa folt!	È tardi, ahimè! Ed il secondo via è volato lontano,
s a másik messze szállott, aki olyan könnyű volt!	così era leggiero!

Babits hiányjelet tesz a szövegbe az „ahimè!” után, majd kiírja a teljes magyar mondatot és saját egyszavas kommentárját: „már az első hőszin angyal csupa folt! / (Kimaradt!)”⁴⁶

Szintén Babits-vers a *Régen elzengtek Sappho napjai (Da tanto passarono i giorni risonanti di Saffo)*; a 30. sor Sirola fordításában így hangzik:

Az istenek halnak, az ember él.

Vive l'uomo, muoiono gli dei.

Az olasz sor mellé Babits odajegyzi a magyart, majd aláírja a jogos kritikát: „Megfordított sorrend. Nem mindegy.”⁴⁷

Láttuk, hogy számos esetben vett észre félrefordításokat, de nem tartotta szükségesnek, hogy a margóra odaírja, hogy ezek valóban félrefordítások. Mindössze két helyen nevesíti az effajta fordítói hibát (a második sorban ismét a saját visszafordításomat hozom).

Kosztolányi Dezső: *Viola appassita (Lankadt ibolya)*, 5.⁴⁸

Az halovány arcán pedig a múlt emlékezik

Ma tutto ricorda il passato, quello che fu,
sul pallido viso

De minden a múltra emlékeztet, arra ami
volt, sápadt arcán

46 BMk 441, 40.

47 BMk 441, 29.

48 BMk 441, 71.

Ady Endre: *Eltévedt lovas (Cavalliere smarrito)*, 17–20.⁴⁹

Erdővel, náddal pőre sík
Benőttesi hirtelen, újra
Novemberes, ködös magát
Mult századok ködébe bújva.

E di canneti all'improvviso e di boschi
si riveste il piano quasi brullo,
nella nebbia celando dei secoli passati
il funebre fosco presente

És váratlanul náddal és erdővel
ruhazza fel magát a szinte aszott síkság,
a múlt századok ködébe rejtve
a gyászosan sötét jelent.

Mindkét esetben odaírja Babits a margóra, hogy „Félreértés.”

Ezek az apró kommentárok azonban egyáltalán nem az elemző munka során tetten ért fordítói megoldások és hibák csoportosítására emlékeztetnek, hanem egy olyan Babits képét festik, aki ott ül a szöveg fölött, és egy-egy szöveghelyen felkiált: De hiszen ez félrefordítás! Ez itt kihagyás! stb. Természetes, hogy Babits nem csoportosítja a megjegyzéseit, és hogy nem ír hosszú kommentárokat a fordítás szövege mellé. Ő ennek a könyvnek nem lehet recenzense, hiszen munkatársa volt, csak hogy eddig nem volt alkalma szembesülni magukkal a versfordításokkal. Úgy látszik, hogy most, amikor végre olvashatja az olasz szövegeket, csalódnia kell. És hogy a kötet utolsó harmadában már egyáltalán nincs jegyzet, éppen ezt a csalódást jelzi. Babits kedvetlenül teszi le a ceruzát: a legújabb magyar költészetet olaszul bemutató kötettől ő sokkal többet várt. Nem elég, hogy a fordító már eleve lemondott a forma visszaadásáról, még tartalmilag sem lehet pontosnak nevezni munkáját.

A kötet utóélete

A kötet – ahogy láttuk – 1932-ben kerül végül az olvasók elé. Sirola két levelében is kéri Babitsot, hogy erősítse meg: a küldött tiszteletpéldányokat megkapta.⁵⁰ Babits késlekedő válasza már annak a jele lehet, hogy éppen olvassa a megkapott kötetet, és nem tudja, miként legyen a válaszában egyszerű udvarias és őszinte.

49 BMk 441, 22.

50 Gino Sirola levele Babits Mihályhoz [Fiume, 1932. december 2.], OSZK Kt., Fond III/1143/10; valamint: Gino Sirola levele Babits Mihályhoz [Fiume, 1933. január 17.], OSZK Kt., Fond III/1143/11.

Helyzetét az is nehezíti, hogy a sürgető levelek egy további kérést is megfogalmaznak. Sirola arra kéri Babitsot, hogy a kötetben olaszul lévő előszót jelentesse meg a *Nyugat*-ban magyarul is. Sirola ennek érdekében arra is késznek mutatkozik, hogy visszaküldi Babitsnak a tőle magyarul kapott szöveget – ha esetleg azóta már elkallódott volna Babitsnál az előszó eredeti szövege. A *Nyugat* olvasói végül soha nem olvashatták a Sirola-kötet babitsi előszavát.

A kötetet azonban recenzálta a *Nyugat*: Elek Artúr írt róla hálás, de kritikus ismertetést. A hála annak szólt, hogy Sirola olaszul megszólaltatta a magyar költészet legjavát, és nem menekült el a nehéz feladat elől: nem nézte, hogy melyik verset „könnyebb a maga nyelvére áttenni, hanem az érdekeset, az eredetit és az újszerűségében megragadót kereste”. A kritika pedig azért járt, mert gyakran a „magyarozó egyszerűsítés” jellemzi az olasz szöveget, s a fordító nem tudja megtalálni és megalkotni „azt a kifejezési módot, mely az eredetinek annyira jellemző sajátossága.”⁵¹ A recenzens meg sem említi, hogy az előszót Babits jegyzi.

Babits és Sirola eddig viszonylag sűrű és baráti levelezése ezek után hosszú évekre megszakadt. Ez talán Sirola neheztelésével magyarázható: ő azt remélte, hogy a hálás és a „fordító művészetét”⁵² zengő babitsi előszót olvassák majd a *Nyugat* olvasói is, ehelyett Elek Artúrnak éppen a fordítói beleérzést és művészetet hiányoló kritikus írását kapták.

De éppen a kötetbe írt jegyzetei alapján vélem úgy, hogy Babits sem szorgalmazta a további intenzív kapcsolatot. Talán Babitsnak még önmagával is el kellett számolnia, hiszen úgy írta meg a kötet előszavát, hogy nem volt tisztában, mihez adja a nevét. És amikor immár a kész és kinyomtatott kötetet kezébe vette, inkább Elek Artúr kritikájával kellett egyetértenie, nem pedig a saját maga által jegyzett dicsérő előszóval.

Ám ha előzőleg nem olvashatta a versfordításokat, akkor honnan tudhatta volna, milyen minőségre számíton? Egyrészt nyilván elkérhette volna a fordításokat, és ez esetben a kész kötetten elvégzett lektori munkát, még időben, a megjelenés előtt csinálta volna meg, másrészt nagyjából tisztában is lehetett azzal, hogy mire számíton. Sirola első kötete, az *Accordi magiari* hasonló fordítói stratégiával és hasonló fordítói baklövésekkel dolgozik.⁵³ Továbbá ismerünk egy olyan levelet, amiben Sirola fordítói kételyeinek ad hangot, sőt Babitstól kér segítséget egy-

51 ELEK Artúr, „Magyar lyrikusok olasz anthológiája”, *Nyugat* 26 (1933): 2:89–90.

52 BABITS, „Magyar költészet olasz köntösben...”, 76.

53 Bár a félrefordításokról nem tett említést, a fordítói stratégiát és a kötet hiányosságait érinti Antonio Widmarnak éppen a *Nyugat*-ban közölt recenziója: Antonio WIDMAR, „Accordi magiari”, *Nyugat* 21 (1928): 2:488–490.

egy szöveg hely fordítását illetően.⁵⁴ Szövegértelmezési nehézségeit mutatja meg Babitsnak; nem érti például, hogy Ady *Az eltévedt lovasában* a „supa nyomások” vajon ’elnyomás’ (’oppressione’) vagy inkább ’nyom’ (’traccia’) értelemben szerepelnek. A kötetben megjelent szövegben végül a helyes ’elnyomás’ (’oppressione’) értelemben fordítja a szót. Hogy Babitstól kapott-e erre javaslatot, azt a válaszlevelek hiányában nem tudjuk, egy érdekességen azonban megakadt a szemem.

Sirola egy Babits-verssel kapcsolatban is tesz fel kérdést. A *Temetői tavasz* 7. sorának egyik kifejezésében – „szépszemű fekete néni” – bizonytalan. Először így próbálta fordítani: „vecchierella buona a bruno vestita” (’sötétbe öltözött jó öreganyó’), de elbizonytalanodott, hogy nem lenne-e jobb így: „signora dagli occhi belli a bruno vestita” (’sötétbe öltözött szépszemű hölgy’). Bár egyik megoldás sem telitalálat, hiszen túl azon, hogy nem „fekete”, hanem ’sötétbe öltözött’ nőről van szó, az elsőben a ’szép szemek’ hiányoznak, a másodikban pedig ’asszony’ lesz a „néni”. A megjelent kötetben a két megoldás legrosszabb kombinációja lát napvilágot: „bella signora a bruno vestita” (’sötétbe öltözött szép asszony’). Babits a dedikált kötetben hullámos vonallal alá is húzza a fordítást, és odairja a margóra a magyar szöveget.⁵⁵ Ha Babits az értelmezési nehézséget szóvá tevő levélre válaszolt volna, bizonyára nem ezt a megoldást javasolja.

A kötet széljegyzetei alapján Babits most szembesül a lesújtó valósággal: a fordításkötet messze nem olyan jó, mint lehetne, és ebben talán neki magának is megvan a kellemetlen szerepe. Hiszen ha valaki a kötet megjelenése után ilyen éles szemmel szúrja ki az összes problémát az egyszerű sajtóhibától a betoldáson és kihagyáson át a szövegértelmezést befolyásoló félrefordításig, akkor bizony a kötet megjelenése előtt is elvégezhette volna ezt a munkát. Mert az biztos, hogy alapos és hozzáértő lektor lett volna. Így viszont „csak” egy elmélyült és kritikus olvasót látunk.

54 Gino Sirola levele Babits Mihályhoz [Fiume, 1930. január 4.], OSZK Kt., Fond III/1143/4.

55 BMk 441, 34.

ÉLETRAJZ, KORTÖRTÉNET,
ÉRTELMEZÉS

„Fakaszd ki énekedet...”

Babits Mihály háborús verseiről

„Ne irjon irodában háborús verseket. A lapunkban közöltek a harctéren írták, s már ez is különös értéket adott nekik. Az önéinek értéktelenségét már az sem fokozhatja, hogy békés íróasztala mellett születtek.”¹ E sorokat szerkesztői üzenetként közölte válaszul egy névtelen, kolozsvári levélírónak az ekkor Andor József szerkesztése alatt álló *Élet* folyóirat, és már e rövid közlemény előrevetíti az első világháború színrevitelének esztétikai problémáit, a háborús versek konvencióit és változásait, befogadásának kérdéseit, a népnemzeti tradicionalizmus,² valamint a modernség irodalomfelfogása között feszülő ellentéteket. A háborús versek és antológiák vizsgálata nem pusztán a *Háborús anthológia* című vers szempontjából lehet tanulságos. A háborús versekben megidézett beszédmódok, irodalmi formák és azok használata, illetve a történeti és a népnemzeti tradicionalizmus szempontjából értett hosszú 19. század szembenállása az irodalmi modernséggel mind olyan szempontok, amelyek rámutathatnak arra, hogy az első világháború és kontextusa miképpen formálja Babits háborús verseinek sajátosságait, hogyan alakul folyamatosan a *Fortissimó*ig – és azt követően – a lírája. Ennek alapján tanulmányomban két kérdést vizsgálok: egyrészt, hogy a népnemzeti tradicionalizmus lírai szemléletmódja és hagyományhoz való viszonya mennyiben más, mint Babits Mihály háborús verseié. Másrészt pedig a versek formai értelmezésére vagyok kíváncsi: verstanilag és a versbeszéd bizonyos jellemzői szempontjából a *Fortissimo* besorolható a dithürambikus hagyományba, más perspektívából viszont az ószövegségi szöveghagyomány felől is olvasható a mű.

1 „Szerkesztői üzenetek”, *Élet* 8, 16. sz. (1916): 384.

2 A fogalomhasználathoz lásd Szénási Zoltán monográfiáját: *Néma várostrom: Népnemzeti tradicionalizmus és konzervatív kritika a magyar irodalmi modernség kontextusában 1920 előtt*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 2008).

Petőfi a sárga ködben

Az első világháború kitörését követően elsőként Stockinger Gyula kötete, az 1915-ben, Bécsben kiadott, magyar és német nyelvű verseket tartalmazó *Éljen* című kötet jelent meg,³ amelyben Babits Mihály *Fiatal katona* című verse is szerepelt. Ismert továbbá Szendrői József *Legendás idők*, a Radó Antal szerkesztésében kiadott *Háborús versek*, továbbá Szabolcska Mihály *Háborús versek könyve – Magyar költők 1914–15-ben*, amelyben Babits a *Miatyánk* című versével szerepel. A háborús antológiák közül a legterjedelmesebb Gyulai Ágost *Háborús antológia* című kötete, s vizsgálatomban erre az antológiára térek ki részletesebben.

Gyulai Ágost *Háborús antológia* című kötete 1916-ban jelent meg. Gyűjteményében több száz háborús verset közölt, a háborús „népköltészet” darabjaiban át Gyóni Géza szövegeiig, ugyanakkor Kosztolányi Dezső az *Öcsém* és Babits Mihály a *Fiatal katona* című verssel szerepelt a gyűjteményben. A kötet felosztása tematikai rendben történt, Gyulai összesen huszonnégy fejezetre osztotta az antológiát, mint például a *Riadó*, *Tábortűz mellett*. Ugyanakkor a kötet a háborús irodalom – ha egyáltalán beszélhetünk erről a megnevezésről – funkciójáról szóló kérdéseket is feszegette. A *Háborús antológia* bevezetőjének kulcspontjai⁴ a háború művészetet megtermékenyítő lehetőségei, a „nemzeti költészet”-hez fűződő kapcsolata, a magyar nemzeti költészet *fejlődése*, illetve a magyar költészet nyugat-európai horizontok közé helyezése. A világháborút nem pusztán hadi eseménynek, történelmi fordulópontnak, hanem a költészetet érintő harcnak fogja fel, miszerint a magyar és a német irodalomban születtek valóban érdemes alkotások, amellyel bizonyítható kulturális fensőbbisége a német és a magyar népnek: „A német háborús költészet mellett egyedül a magyar az, melyben mélységes eszmeerő értékei jutottak érvényesülésre.”⁵ Az antant országainak irodalmi az érvelésben természetesen meg sem közelítik a tengelyhatalmak háborús verseit, főként a német költészetet:

Pedig bizonyára óriási magasságban áll háborús líránk ellenségeink költészete fölött. Ezeknek háborús dalairól mondja Max Friedländer, hogy az oroszoknak melancholikus, de harciatlan dalai, az angolok rút, vásári *Tipperary*-nótája és a franciák tüzes, harcias, de

3 A háborús antológiák részletes bemutatásáról lásd Bakó Endre tanulmányát: „Háborús antológiák”, *Tempevölgy* 6, 2. sz. (2004): 57–71.

4 GYULAI Ágost, „A magyar háborús költészetről”, in *Háborús antológia*, szerk. GYULAI Ágost, 3–18 (Budapest: Élet irodalmi és nyomda részvénytársaság, 1916).

5 Uo., 5.

inkább csak németgyűlöletről szóló versei messze elmaradnak a német harcmező lángoló csatadalai vagy legföllebb honvágyó és béke után sóvárgó nótái mögött.⁶

Az ezt követően felsorolt, a német háborús antológiákban megjelenő tematikai – és nem elsősorban poétikai – egységek adják a Gyulai-féle háborús antológia főbb szerkezeti elemeit, illetve párhuzamba állítják a magyar költészetet a német versekkel.

Gyulai érvelésében nem pusztán az antanthatalmak költészete jelenik meg „ellenségként”, hanem az általa kozmopolita-költészetnek nevezett írói modernség. Gyulai összevonja a tengelyhatalmak akkori ellenséges hadviselő feleit a magyar költői modernséggel, irodalmi formáival, költészetével és költői szerepeivel. Így a hadi retorikát többször alkalmazó érvelésében a „külső ellenség” kiegészül a „belső ellenséggel”, tudniillik azokkal a költőkkel, akik a háború ellen szót emelnek és/vagy nem harcolnak a frontokon – azaz nem hisznek sem az irodalom nemzetmentő funkciójában, sem a magyar és német irodalom szellemi fölényében. Vagy, ha úgy tetszik, a régóta húzódozó nemzeti konzervativizmus vs. irodalmi modernség vitája új csataterre tevődött át. Tulajdonképpen a *Nyugat*, illetve a modernség azonosul a nyugat-európai politikai hatalmakkal, a háborúban ellenséges országokkal, a nemzet és a hagyományok megtagadásával, s e körülmény alapján a későbbiekben is érthetővé válik az, hogy Babitsot blaszfémiával és nemzetietlenséggel vádolják. Gyulai érvelésében a nemzeti jelleg és a fejlődéstörténeti narratíva kulcsfontosságú szerepet kap:

állandóan érdekelt az a kérdés, vajjon ez új fejlemény valóban az Arany Jánostól fájdalmasan kozmopolita költészetnek nevezett korszak végét jelenti-e? Egy emberöltő óta lassankint eltért volt költészetünk a nemzeti hagyományoktól; a fejlődés, művelődés ürügye alatt letért a nemzeti talajról s idegen lett saját hazájában. [...] A világpolgárság átka következett el reánk s be is teljesedett volna rajtunk, ha a világháború mindent megrendítő nagy eseményei föl nem nyitják hályogos szemünket és nemzeti létünk jelentőségének tudatára nem ébresztenek bennünket [...]. Mindnyájunk szívbeli óhajta tehát, hogy valóban a letűnt nemzeti kornak visszatértét, a nemzeti renaissance-nak előhangját jelentse e költészet, mely nyomon kísérve a honvédó események sorát, fővonásaiban magán viseli a távoli kuruc idők és legendás 48-as szabadságharcunk költészetének tábori jellegét. Ez a tábori jelleg egyúttal sok minden egyebet megmagyaráz háborús költészetünk fejlődéséből.⁷

6 Uo.

7 Uo., 7.

Ebben a szövegben az első világháború nem mint pusztító kataklizma jelenik meg, hanem olyan új időszak kezdeteként, amely lehetőséget teremt kulturálisan is *visszatérni* az eltűnt aranykorhoz, megtisztítani a magyar kultúrát a világpolgárság káros eszméitől, újból a sokat emlegetett nemzeti költészet útjára lépni, nem pedig a nyugati művészeti trendek bohémvilágát követni. Egyszóval az első világháborútól a fejlődéstörténetként felfogott irodalomtörténetben az irodalmi modernség eltűnését és elsősorban a nemzeti romantika újjászületését várták. Gyulai Ágost bevezetőjében maga idézi Kozma Andor versét, mintegy a „szalonirodalmárok” elleni érvelésének művészi alátámasztásaként:

Hát persze, a szalon-irodalmárok
Fegyvert és férfit nem zöngtek soha.
Mikor csaták érchangú kürtje tárog,
A finnyás hangok sorsa mostoha.⁸

Kozma versében a háborús időkben mintaként értelmezhető Homérosztól, Túrtaioszon és Dávid zsoltárain át eljutunk a népnemzeti tradicionalizmus költőfogalmának leginkább megfelelő Petőfi Sándorig. Ebben a diskurzusban Petőfi művészetét mint háborús-harci irodalmat igyekeznek láttatni, kiemelve, hogy ő maga részt vett az 1848-as forradalom és szabadságharc eseményeiben, és végül az életét adta a hazáért. Gyulai Ágost és Kozma Andor értelmezése a kultikuság jegyeit viseli magán, arra azonban érdemes lehet a későbbiekben elemzendő szövegek szempontjából is felhívni a figyelmet, hogy a háborús költészetet tábori költészetnek látni kívánó értelmezésben milyen költői elődöket neveznek meg: Túrtaiosz harci elégiáit és Dávid zsoltárait. Petőfit pedig mint a magyar Túrtaioszt definiálják, s főként az a kérdésük, hogy „van-e hát Petőfije e harcoknak”. E pozícióra Gyulai Gyóni Gézát jelölik meg, a világháború költészetét mint a nemzetmentésnek alárendelt, régi-új esztétikai programot igyekezett meghatározni, ugyanakkor e kíváncsi rendkívül programszerű: a közösségért szóló és vele együtt harcoló költő toposzát kívánja vizsgálni.

Walter Benjamin a *Tapasztalat és szegénység* című írásában az első világháború elmondhatatlanságáról, a tömegháború és az azt megelőző tapasztalatok viszonyáról írt. Így fogalmaz:

a tapasztalat árfolyamesséje következett be, méghozzá annak a nemzedéknek az élete során, amelyik 1914–1918-ban a világtörténelem egyik legborzalmasabb tapasztalatára

8 KOZMA Andor, „Inter Arma”, *Az Újság*, 1915. febr. 14., 3.

tett szert. Talán nem is olyan különös ez, mint első pillantásra látszik. Hát nem tapasztaltuk akkor is: némultan tértek vissza az emberek a harctérről. Közölhető tapasztaltuk nem gazdagabb, szegényebb lett.⁹

E megállapítás az első világháborús magyar lírára is érvényesnek látszik. Nevezetesen azért, mert a népnemzeti tradicionalizmus és azok intézményei, ezzel párhuzamosan pedig elvárásai éppúgy jelen voltak, mint az irodalmi modernség. A népnemzeti tradicionalizmus az első világháború kapcsán pedig egy több mint fél évszázaddal azelőtti történelmi esemény szerepmintáit és költészeti sablonjait igyekezett viszontlátni koncepciójában. Ennek okaiként egyrészt említhetjük a háborús propagandát, másrészt pedig a cenzúrát, amelyek alapján a háború emberáldozatainak számáról, illetve egyáltalán a modern tömegháború jellemzőiről nem tájékozódhattak. Így természetesen kiemelhetjük e versek naivitását és anakronizmusát, ugyanakkor figyelemmel kell lennünk azíránt, hogy tapasztalatok híján a legtöbb háborús vers – vagy némelykor klapancia – olyan vershagyományhoz és egyúttal szereptípushoz nyúlt vissza, amit már ismert, amelynek formájában képes volt megfogalmazni a háborús kérdéseket. Itt nem pusztán a versek formai hagyományára kell gondolnunk, hanem a forma és tartalom együttes használatára. Gyulai Ágost kötetében számos háborús verstípusra találunk példát, amelyek mind tematikusan, mind pedig formájában kapcsolódnak Babits háborús verseihez, nevezetesen a *Húsvét előtt*, a *Háborús anthológiák* és a *Fortissimo* címűekhez,¹⁰ illetve rámutatnak a Babits-féle modern szerepköltészetre, az egyén és a közösség viszonya és a hagyományos, 19. századi elképzelések összekapcsolódására és konfliktusára.

Átok és ima

A Gyulai Ágost által szerkesztett kötetben különféle témájú és minőségű verset találunk, ilyen például a számos Petőfi-imitáció, a népdalformájú katonanóták, valamint az imaformájú versek, s mind a *Húsvét előtt*, mind a *Fortissimo* – s a *Fortissimo* zsolttárparafrazisánál fogva a későbbi zsolttárenekek felől is – kirajzolhatja a versek kapcsolatát. A *Turáni dalok* szerzőjének tollából, Zemléni Árpádtól

9 Walter BENJAMIN, „Tapasztalat és szegénység”, in Walter BENJAMIN, *Angelus novus: Értekezések, kísérletek, bírálatok*, szerk. RADNÓTI Sándor, ford. TANDORI Dezső, 737–743 (Budapest: Magyar Helikon, 1980), 737–738.

10 De e szövegcsoportba a *Miatyánk* című vers is beilleszthető lenne.

A magyar hadsereghez címen a következő költemény jelent meg, egyik versszaka így hangzik:

Ha megvédted országunk határát,
Magyar sereg, új feladat vár rád!
Kezet fogván törökök hadával,
Le kell számolj a bitorló szlávval.
Turáni lobogónk
szálldossál, szálldossál!
Naparjú istenünk
Áldassál, áldassál!

Finn és tatár – muszka rabigában
Sinledeznek az ős Szkithiában.
Vessük a szláv uraságnak végét!
Vívjuk vissza Etel örökségét!¹¹

A vers teljes egészében a finn, tatár, török rokonság köré épül, illetve az istenképe is Zempléni Árpád turanizmusához hasonlóan „Magyarok istene”, „Naparjú istenünk”, „Hadisten”, „Turul-isten”, illetve „Világbíró istenünk” alakokban jelenik meg. S bár a vers a turáni lobogó dicsőségét és az isten áldását kéri, nem nehéz belőle kiolvasni a szlávellenességet, s az ellenséget elpusztító isten képét. Babits verseinek istenképe szempontjából Erdős Renée *Lángbaborult világ* versét kell még megemlítenünk:

Óh, ki kezekben tartod
A hadak sorsát, seregeknek ura
[...]
Óh, ki kezekben tartod
A hadak és győzelmek sorsát:
Seregek Ura, békítsd meg őket!¹²

A Rendületlenül tematikus egységben Lampérth Géza *Sursum Corda!* című, római katolikus miszerészletet idéző verse hasonló, ám nem pusztán a Hadak ura-

11 GYULAI, *Háborús antológia*, 27.

12 Uo., 51.

ként láttatott Seregek Ura-képzet, hanem egyenes az ellenségén bosszúálló isten képét fogalmazza meg:

A fojtott hó kirobbant,
Fereteges zivatarok zudúlnak...
Igazak, jók – ne féljetek,
Emeljétek föl szívetek,
Szent lelke zúg e viharban az Úrnak!

[...]
Igazak, jók – ne féljetek,
Az Úr hatalma véletek.
Fegyveretek vezérli diadalra!
Ami bűn, ami szenny itt:
E szent vihar most mind egybesodorja.

[...]
Ég zendül, föld megrendül,
Fehér tüzekben sötét bűnök égnek...
Igazak, jók – ne féljetek,
Zengjétek hála-éneket
Az Igazság büntorló Istenének!¹³

Az idegengyűlölet és a büntető istenkép szintén figyelemreméltó párost alkot, s az ellenségén bosszút álló Úr képét gyarapítja ifj. Szász Béla *Anglia* című verse:

Ha még van Isten fön az égben,
És vannak mennykövek kezében,
S a bűn undok fia
Haragja előtt meg nem állhat:
A bűnös, gógös Angliának el kell pusztulnia!¹⁴

Kiss Gyula *Magyar Harangok* című versében az ércharangok sokkal inkább ágyúként működnének a háborúban, mint az igazság szolgálaként, s szintén a Seregek Ura egyfajta (félre)értelmezését erősíti:

13 Uo., 66.

14 Uo., 94.

Oh seregeknek ura, istene,
 Vedd le hát rólunk békés kor parancsát
 S engedj leszállnunk szentelt tornyaidból!
 Oh seregeknek ura, istene,
 Eressz a bércek véres tarajára,
 Hol népeidnek hős Dávidja küzd
 A te neveddel, aki vagy Igazság.¹⁵

Az utóbb idézett Seregek Ura-motívum a Bibliában nehezen megfejthető,¹⁶ e háborús versek esetében az Úr mint egyfajta hadseregparrancsnok és bosszúálló isten jelenik meg, s ennek megfelelően a vers többször az ellenség elpusztítását kéri. Érdeemes e versekkel kapcsolatban a már Gyulai bevezetőjében is említett – a zsoltárok szempontjából a későbbiekben is jelentős – Dávid alakját és az igazság istenének motívumát említeni. Sámuel első könyvében, Góliát legyőzését megelőzően Dávid szólama a következő:

Te karddal, lándzsával és dárdával jössz ellenem, de én a Seregek URának, Izráel csapatai Istenének a nevében megyek ellened, akit te kicsúfoltál. Még ma kezembe ad az ÚR, leváglak, és a fejedet veszem, a filiszteusok seregének a hulláit pedig még ma az égi madaraknak és a mezei vadaknak adom, hadd tudja meg mindenki a földön, hogy van Isten Izráelben.¹⁷

Itt ugyanez a nehezen megfejthető Seregek Ura kifejezés mutatkozik meg, és e leírás meglepő könyörtelensége, a kifejezés ehhez hasonló, az isteni kegyelemmel szemben álló értelmezése köszön vissza Gyulai *Háborús antológiájának* különbö-

15 Uo., 190.

16 Lásd ehhez: „A »sereg« szó az ÓSZ-ben elsősorban katonai jelentésű; jelenthet nemcsak csapatokat (2Móz 6,26), hanem magát a katonai szolgálatot is, főként a harcba vonulással kapcsolatban (4Móz 31,3k; 1Kir 2,32), sőt kényszermunkát is (Ézs 40,2). Átvittebb értelemben jelenti az ég csillagait (5Móz 4,19), vagy az angyalok seregét (Józs 5,14). Azt kellene tehát mérlegelni és kimutatni, hogy e jelentésváltozatok közül melyik illik a Seregek URa névhez. Bár az ÚR név a Jahve megfelelőjeként »szükség-fordítás«, a Seregek URa tehát *nem jelent egyszerűen »hadseregparrancsnokot«, mégis elsősorban ilyen jelentést tételeznek fel.* [...] A Seregek URa név eredete és jelentéstartalma, úgy látszik, éppoly nehezen megfejthető, mint magáé a Jahve névé.” „Seregek Ura”, in *Keresztyén bibliai lexikon*, szerk. BARTHA Tibor, 479 (Budapest: Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 1993). Kiemelés tőlem: K. A.

17 1Sám 17, 45–46. A bibliai idézetek a következő kiadásból származnak: *Biblia: Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése*, ford. a Magyar Bibliatársulat Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága (Budapest: Kálvin Kiadó, 2002).

ző verseiben. Röviden összegezve tehát néhány esetben a háborús versek az ima hagyományát egészen inverz módon a pusztításban történő segédkezés kérésére használják, versformájukban és koncepciójukban a közösség fogalma pedig egyértelműen nem az egyetemes emberi lesz, hanem a központi hatalmakkal együtt harcoló és a győzelemben hívő bajtársak.

Babits háborús verseinek könyörgését és a háborús propagandát harsogó alkotásokat ellenző költeményeit ellentétbe állíthatjuk a vallási tematika és forma fentebb bemutatott használatával, amely – mint a későbbiekben látni fogjuk – a zsoldárparafrázisokat, a zsoldárforma és istenkép együttes alkalmazását is jelentheti. A *Húsvét előtt* nem a *Háborús anthológiákkal* és a *Fortissimo*val szerepel ugyanabban a kötetben, mégsem zárható ki a versek kapcsolatrendszeréből, hiszen a közösségi megszólalásmódok változásában, a megszólalás kötelessége és etikussága, valamint „korholó próféta”-koncepciója felől nyomon követhetjük a versek alakulási folyamatát a *Húsvét előtt*-től egészen a *Zsoldár gyermekhangra* és a *Zsoldár férfigangra* című versekig.¹⁸

A Fortissimo mint zsoldár és ének

Rába György monográfiájában a következőket írja a *Fortissimo* verseléséről és közösségi szerepéről:

Ákárcsak a *Prometheus* [Goethe verse – K. Á.], Babits verse is a pindaroszi ditirambusok, ódák „közönségvonzatú” szerepét tölti be, csak a *Fortissimo* közéleti rendeltetése sokkal erősebb, költőjének szándéka szerint riasztó szózat. A közös pindaroszi példára utal a *Fortissimo* fölöttébb szabadon kezelt jambusa, melyet nemcsak a sorátvonalások tesznek zaklatottá, hanem a szimultán ritmuson és az említett chorijambizáláson kívül anapesztussal szöktetett változatai is: *Ó, mért nem hallani hangotok?*¹⁹

Babits Mihály az *Istenkáromlásban* maga is számos irodalmi elődre hivatkozik a *Fortissimo* kapcsán, például Vörösmartyra, Petőfire, illetve a bibliai zsoldárookra: „Idéznem lehetne a 22. zsoldárt is ez elkeseredett hangulat példájául – azt a zsol-

18 Lásd ehhez Szénási Zoltán legújabb tanulmányát: „A harmadik zsoldár: A *Fortissimo*, a *Zsoldár gyermekhangra* és a *Zsoldár férfigangra* kompozicionális kapcsolatáról”, *Tiszatáj* 76, Diák melléklet (2022): 1–10.

19 RÁBA György, *Babits Mihály költészete: 1903–1920* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1981), 521.

tárt, amelyet Krisztus is idézett keresztjén”.²⁰ Rába György következetesen a pindaroszi dithürambosz műfajával rokonítja a *Fortissimót*, s abban egyetérthetünk vele, hogy e versnek valóban – más háborús művekkel együtt – sajátossága a közösségi megszólalásmód. Azt állítom azonban, hogy a *Fortissimo* műfaja sokkal inkább közelíthető az imához és zsolttárokhoz, sőt a *Húsvét előtt*-től kezdve egészen a *Zsoltár férfihangra* című versig a művek esztétikai és etikai koncepciója rokonítható egymással, még abban az esetben is, ha versformájuk és ritmusuk folyamatosan alakul: az ima- és zsolttárforma/-parafrázis, vallásos tartalom és jambikus – olykor szabálytalan – formájának alakulása a *Fortissimó*ig nyomon követhető.

Vessünk egy pillantást e három vers ritmikájára, verselésére és motívikus rokonságára. Babits Mihály *Húsvét előtt* című versének formája keverék versforma. A szótagszám a hosszú soroknál általában kilenc (4 versláb),²¹ a rövidebb soroknál (például „a felleg alatt”) általában négy vagy öt szótag (2 versláb). Ahogyan J. Soltész Katalin írja, ennek kompozicionális okai is lehetnek: „A vers mondánivalójának, hangulatának átváltásai néha megkívánják az egyik ritmusrendszerből a másikba való átcsapást. A *Húsvét előtt* (B.) izgatott, szaggatott anapesztizált lejtése, miután a feszültség tetőpontját érte, szinte a népdalok naivságával ható magyaros ritmusnak ad helyet.”²² J. Soltész Katalin tehát maga is az anapesztizált jambus csoportba illeszti az alkotást, kiemelve, hogy a cezúra után a forma átalakul félrímes magyaros versformává.²³ A költemény ugyan némelykor eltér a kilences szótagszámtól, találhatunk tizenegy, nyolc stb. szótagszámú sorokat is, a jambikus lüktetés azonban megmarad. Ez annyiban fontos, hogy a *Húsvét előtt*t követően keletkezett háborús versek szintén a jambikus lüktetésben íródtak.

A *Háborús anthológiák*ban a kilenc szótagú sorok váltakoznak a nyolc szótagú sorokkal, **abba cc** rímtechnikával. Alapvetően a kilences szótagszámú sorok uralják a verset, a verskezdő sortól egészen a negyedik versszak utolsó előtti soráig („ezrek könnyétől sós vizében”), majd váltakozva a nyolcas szótagokkal, később az utolsó két versszakban szintén visszatér a kilences szótagszám. A nyolcas és kilences szótagszámú sorok – azaz az ötödfeles és a négyes jambusok – váltakozása a vers zaklatottságát erősíti az ötödik versszaktól egészen a vers cezúrájáig: „s csupán a szív és könny beszél!” Az utolsó – codaként is értelmezhető – két versszak

20 BABITS Mihály, „Istenkáromlás”, in BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok*, szerk. BELIA György és SZALAY Anna, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978), 1:466–471, 468.

21 Tizenegy, illetve nyolcas szótagszám is található a versben, azonban többnyire a kilences szótagszám az uralkodó.

22 J. SOLTÉSZ Katalin, *Babits Mihály költői nyelve*, Nyelvészeti tanulmányok 8 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 58.

23 Uo., 367.

visszatér az ötödfeles jambikus lejtéshez. J. Soltész a *Háborús anthológiákat* szintén a jambikus verselésű költemények csoportjába helyezi.²⁴ A *Fortissimo* ugyan szintén tartalmaz rövidebb sorokat („Süket! Süket!...”), azonban verselése megegyezik a *Háborús anthológiákkal*, azaz kilences szótagszámú sorok váltakoznak a nyolcas szótagszámmal, és többnyire ugyanúgy ötödfeles („Haragszik és dulfúl az Isten”) jambust váltakoztat négy verslábos, jambikus utolsó ütemű („míg az Istenbe visszahal!”) sorokkal.

Ha elfogadjuk azt az érvelést, hogy a ritmika és hangszín felől nézve Babits háborús versei a dithürambikus, pindaroszi hagyományhoz illeszkednek, és a verstani hasonlóságokat egyelőre a Rába által említett hagyományhoz kötjük is, a *Fortissimo* zsolttáros hangütése és a – talán egészen a *Recitativtól* jelen lévő – közösségi ének, illetve a fent vázolt, háborús antológiákban összegyűjtött imaformákkal szembeni kompozíciók más értelmezési lehetőséget is megengednek.

Közismert, hogy Babits Mihályt a *Fortissimo* miatt perbe fogták blaszfémia vádjával, illetve a *Nyugat* 1917. március 1-i számát elkobozták, majd a *Fortissimót* kihagyva újra engedélyezték a megjelenését. Babits saját maga válaszol *Istenkáromlás* című esszéjében az őt ért vádakra, felsorolja a lehetséges költői mintaképeket, hangsúlyozza verse biblikusságát, többek között Jeremiás siralmait bizonyosságául hitének és az általa használt elbeszélői forma és hangszín létjogosultságának:

Nagy szerencsétlenségek idején éppen a legszentebb lelkek jutottak gyakran ilyen hangulatba, és a Bibliából sok példát idézhetnénk annak ellenében, aki azt mondaná, hogy vallássértő dolog az Isten jóságán kétségbeesni és az Úrnak mintegy szemrehányást tenni. [...] Idézniem lehetne a 22. zsolttárt is ez elkeseredett hangulat példájául – azt a zsolttárt, amelyet Krisztus is idézett keresztjén.²⁵

Bár Babits a 22. zsolttárra hivatkozik szövegszerűen ([„A karvezetőnek a »Szarvasünő reggel...« dallamára – Dávid zsolttára.] Istenem, Istenem, miért hagytál el, miért maradsz távol megmentésemtől, panaszos énekeimtől? Szólítalak nappal, Istenem, s nem hallod, szólítalak éjjel, s nem adsz feleletet”²⁶), a *Zsolttárok könyvében* számos példa kínálkozik a *Fortissimó*ban megjelenő – a bosszúálló isten képe ellenében használt – istent megszólító, könyörgő ember archetípusára. A következőkben idézendő zsolttárok a szenvedés zsolttárai, elbeszélőjük panaszénekeiben könyörög, megszólítva, olykor szinte számonkérve az Urat, hogy elfordult tőlük,

²⁴ Uo., 355.

²⁵ BABITS, „Istenkáromlás”, 1:466–471.

²⁶ Zsolt 22,1–3.

nem hallja imájukat: „Hozzád kiáltok, Uram, sziklám, ne zárd be előlem füled! Ha nem hallgatsz meg, olyan leszek, mint a sírba szállók”,²⁷ „Uram, miért vagy oly messze? Miért rejtőzöl el a szükség idején?”,²⁸ „(Egy szenvedő imája, aki nyomorúságában elpanaszolja baját az Úrnak.) Hallgasd meg imámat, Uram, kiáltásom jusson színed elé! Ne rejtsd el előlem arcodat megpróbáltatásom napján! Fordítsd felém füled, ha hozzád kiáltok, hallgasd meg sietve szavam!”²⁹ „Kiáltottak, de nem jött szabadító, hívták az Urat, de nem hallotta meg szavuk”,³⁰ „Hallgasd meg, ha hozzád kiáltok, igazságos Istenem! Szorult helyzetemből adj nekem kiutat, könyörülj rajtam, hallgasd meg imámat!”³¹ „Istenem, ne maradj csendben, ne hallgass, és ne légy tétlen, Istenem!”³² illetve a haragvó, süket isten motívuma is megjelenik a 27. zsoltárban: „Ne rejtsd el előlem arcodat, ne taszítsd el szolgálodat haraggal!”³³ Ugyanígy jelentős Babits háborús versei kompozíciójának szempontjából a némaság–panaszének–panaszkiáltás párhuzama: „Ameddig hallgattam, velőmig sorvadoztam, sóhajtozásomnak nem volt vége”,³⁴ „Az Úr igazságát hirdetem a nagy közösségben. Nézd, ajkam nem hallgatott, Uram, te ezt tudod.”³⁵ „Elfáradtam a kiáltásban, a torkom berekedt. Szemem elhomályosul, amíg Istenemre várok.”³⁶

Visy Beatrix tanulmányában a háborús versek és a propaganda kapcsolatát vizsgálja, s megállapítja:

A kiáltás vagy éppen a csend, a hallgatás magatartásformái válnak a háborúval, a háború zajával és a körülötte folyó hangzavarral, háborúról szóló közbeszéddel, propagandával szembeni versformáló alapállásokká. És éppen azért, mert maga a beszéd, a mondas vagy a nem mondas lesz a háborúellenes költemények egyik legerősebb és visszatérő versszervező ereje, motívumkészlete, felvethető, hogy Babits poétikájának változása nem függetleníthető a korabeli közéleti hang, a sajtó és háborús propaganda „hangos” jelenségeinek hatásaitól sem.³⁷

27 Zsolt 28,1.

28 Zsolt 10,1.

29 Zsolt 102,1–3.

30 Zsolt 18,42.

31 Zsolt 4,2.

32 Zsolt 83,2.

33 Zsolt 27,9.

34 Zsolt 32,3.

35 Zsolt 40,10.

36 Zsolt 69,4.

37 VISY Beatrix, „A vers mint antipropaganda: Babits Mihály: *Fortissimo*”, *Irodalomtörténet* 97 (2016): 339–348, 340.

Visy kijelentése helytállónak tűnik a háborús tematika és motívumkincs perspektívájából is, hiszen a háborús költészet változásait a zsoltárokból vázolt ima–némaság–könyörgés/kiáltás motívumhármason alapján is felfoghatjuk. Ugyanakkor az sem tűnik jelentéktelen körülménynek, hogy a zsoltár eredetileg is énekelt műfaj, s elbeszélője sok esetben egyéni könyörgése mellett, azzal együtt a közösséget is érintő kérdéseket is megénekelte. A *Húsvét előtt* felvétele Babits Mihály előadásában elérhető, ahol a verset recitálva, ritmizálva adja elő. A vers a keresztény ünnepek legjelentősebbikét megidézve szól a békevágyról, főként a vers utolsó részének hangütése közelíti a könyörgésre, illetve ezáltal az egyéni megszólalás által a közösség nevében szóló beszédre. Mindhárom vers modalitása hasonló, verselése jambikus lejtésű, ugyanakkor ebben a formában nagyon is közösségi érvényű kérdéseket foglal versbe. Bár a *Háborús anthológiák* az ima és zsoltár felől nem pontosan illeszkedik a sorba, a *Fortissimóval* közel azonos verselése, a már említett ima és némaság, valamint a közösségért tett művészi magatartás kapcsolata felől egy értelmezési ívbe illeszthető. Bár a zsoltárok ókori előadásmódjáról és ritmikájáról kevés pontos információnk lehet, mégis tételezzük fel azt, hogy a zsoltárok előadása során az egyén és közösség kérdései a versekben artikulálódtak, s a karvezető mint egyéni énekes, mindeközben az egység tagjaiért szót emelő szereplő jelenik meg. Így tehát a babitsi modern költészeti megszólalásmód olyan szerephagyományhoz nyúl vissza és ezáltal értelmezi újra, amelyben az egyén és közösség kérdései éppúgy megjelennek, a forma és téma modern kontextusába helyezésével pedig az első tömegháborúról addig rendhagyónak számító módon artikulál.

Móricz Zsigmond egy Babits Mihálynak szóló levélben, 1912 márciusában írja a következőket:

Köszönöm cikked lelkét.³⁸ Egy sajtóságos igazságot kaptam benne, a mire eddig nem gondoltam: a régi irodalommal való egyezségemet. Hatalmas örömezés az ilyen belátás. Persze azért sikerülhet ép neked, mert atyafiak vagyunk ebben: te épenugy ős kulturák eredményeit hozod ki, mint tán én is. És te épenugy egy magyar szellemi áradáson evezel, mint én tán egy másikon. Vagy ugyanaz az?³⁹

Móricz kérdése gondolatébresztő lehet Babits háborús költészete és környezete szempontjából. Láttuk, a háborús tematika többféle megszólalásmódot implikál,

38 Babits Móricz *Boldog világ* című kötetéről írt recenziót a *Nyugatban*: BABITS Mihály, „Boldog világ (vagy értekezés a népies költészetéről)”, *Nyugat* 5 (1912): 1:555–556.

39 Móricz Zsigmond levele Babits Mihályhoz, Budapest, 1912. március 22., in MÓRICZ Zsigmond, *Levelezése (1892–1913)*, kiad. CSÉVE Anna, hozzáférés: 2022.12.30, <https://dhupla.hu/text/o:mzs-lev.tei.1169>.

legyen szó imaformáról, népieskedő versezetről, sőt alkalmanként népies dalokról, ugyanakkor a tanulmány elején idézett szövegek saját pozíciójukat és költői nyelvüket nem az ismert hagyományhoz mérten alakították ki, hanem egy már intézményesült és elfogadott poétikát próbáltak alkalmazni egy addig nem tapasztalt témára. Ennek következtében Babits háborús versei nemcsak tartalmuk, hanem az intézményesült poétikai elvárásrendszer megváltoztatása okán konfliktust generáló, ugyanakkor a költői szerepvállalása és a zsoltárhagyományok felől megkerülhetetlen költői életműrész.

„...feszítsd ki font köteled”

A vén kötéláncos intertextuális és romantikus szálai

A Babits-versek kritikai kiadásának időszerűségét *A vén kötéláncos* című költemény hiányzó recepciója és a versről való ismereteink is megerősíthetik. A *Sziget és tenger* (1925) kötet e nem jelentéktelen darabja ugyanis leginkább csak felsorolásokban, más Babits-versekkel karöltve vagy egy-egy bekezdés erejéig tűnik fel a szakirodalomban. A költeményt pozicionáló két legfontosabb ismérv egyike *A vén kötéláncost* Babits önszemléleti szerepversei közé sorolja, leginkább a *Cigány a siralomházban*, az *Istenek özvegye*, a *Holt próféta a hegyen*, a *Mint különös hírmondó*, a *Csak posta voltál*, valamint a *Jónás könyve és imája* társaságában kap említést.¹ Ezáltal a figura a költői szerep egyik alakváltozataként, az életműben kiemelkedő jelentőségű próféta szerep előképeként értelmezhető, és a közönségi, morális indíttatású költői szerepvállalás Babits számára nehéz, egyáltalán nem problémamentes kérdésköréhez tartozik. A verssel kapcsolatos másik ismérv, az elsőtől nem függetlenül, hogy az 1924 márciusában megjelent mű² a Babits és tanítványai között kialakuló nemzedéki vita lírában is megformált sértett, dacos hangú megfogalmazása, s a költeménynek ezt a pozícióját Rába György monográfiájának³ néhány soros kijelentése mellett Basch Lóránt 1966-os *Mester és tanítvány* című, Szabó Lőrinc és Babits kapcsolatát értelmező, visszaemlékező, tényekkel is alátámasztott írása helyezi tágabb kontextusba.⁴

- 1 KELEVÉZ Ágnes, „»...kincstelen és magamtalan«: *A Holnap* körüli botrány hatása Babits költészetére”, *Irodalomtörténet* 97 (2016): 300–311; Dr. REICHARD Piroska, „A Szentírás Babits Mihály költeményeiben”, in *Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve, I. Irodalmi munkálatok*, szerk. Dr. SZEMERE Samu, 273–299 (Budapest: [k. n.], 1942).
- 2 BABITS Mihály, „A vén kötéláncos”, *Nyugat* 17 (1924): 1:329–330.
- 3 RÁBA György, *Babits Mihály költészete 1903–1920* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 192.
- 4 BASCH Lóránt, „Mester és tanítvány”, *Kortárs* 10, 2. sz. (1966): 293–304.

A kötéltáncos alakja nietzschei ihletésű, ahogy ezt Rába is kiemeli a Babits életművét átszövő Nietzsche-motívumok és -hatások közt. A címben felbukkanó *vén* jelző azonban más inspirációkat is sejtet, leginkább Vörösmarty vén cigányának szintén költői alakmásként muzsikáló alakja juthat elsőként eszünkbe.⁵ A kötéltáncos nem mindennapi figurájához, versbeli pozíciójának, szerepének megértéséhez valóban termékenynek tűnik Nietzsche *Zarathustrája* felől közelíteni, a kötéltáncoshoz társított jegyek és reflexiók azonban értelemszerűen túl is terjednek a *Zarathustra*-hatáson, különösen ha a fentről, kötélről feltáruuló látványt, a „kínpanorámát” részletező sorokat vizsgáljuk. Azon túl, hogy a fiatal nyugatosok rajongása sokkal inkább Nietzschének, a romantikus költőnek szólt, mint a filozófusnak, a vers természeti képeinek szörnyű víziója, dinamizmusa, antropomorfvonásai és a fenséges esztétikai minőségével is kapcsolatba hozható szép rettenessége Vörösmarty kései nagy verseinek hatását szintén megerősítheti.

Babits műve az erőteljes „Nosza feszítsd ki font köteled” felszólítással kezdődik, és az első hat sorban további, egyre inkább provokációként, hetyke gúnyként érthető felszólítások következnek, amelyek a kötéltáncos egykori tudását, hírnevét célozzák. Az először akár önfelszólításként is elgondolható egység azonban valódi diskurzussá, a „falka” és a kötéltáncos párbeszédévé formálódik; a második, harmadik szakaszban a külső provokációnak engedő figura önmaga kötéltáncos-alakját és a külvilághoz, szerepéhez való viszonyát fejt ki. A provokáló tömeg könnyed felsőbbrendűségére adott válaszában feszültségbe kerül egymással a szerep elől menekülés vágya, valamint a költői-morális feladathoz társuló kategorikus imperatívusz belső követelménye. E kettős belső készítés, valamint a külvilág felől érkező gúnyolódás alapján a vers valóban érthető a *Jónás könyvének* előképeként, előzményeként. A beszélő által kibontott, a falkával, új nemzedékkal szembeni morális fölény messze nem diadalmas, a kiöregedett kötéltáncos boldogtalansága, ahogy majd látni fogjuk, a fentről szemlélt emberi világ látványából, az őt ért gúnyból és mellőzöttségből egyaránt táplálkozik; egymásba átvett, külső és belső kínpanorámává terebélyesedik.

A szerepversben megrajzolt kötéltáncos alakjának elmélyítéséhez, megértéséhez tehát segítséget nyújt Nietzsche *Ím-igyen szóla Zarathustra* című értekezése.⁶ Ugyanakkor kérdés, hogy Babits fiatalkorának rajongott műve miként kerül

5 De felidéződhetnek Ady Endre *A vén csavargó*, *A vén komornyik* vagy a *Vén faun üzenete* című versei is.

6 Nietzsche műve magyarul Fényes Samu fordításában jelent meg először 1907-ben, egy évvel később Wildner Ödön fordítása is napvilágot látott. (Jelen tanulmány ez utóbbi fordítást használja a továbbiakban.) NIETZSCHE Frigyes, *Zarathustra: mindenkinek és senkinek sem való könyv*, ford. FÉNYES Samu (Budapest: Révai-Salamon, 1907); NIETZSCHE Frigyes, *Ím-igyen szóla Zarathustra*, ford. WILDNER Ödön (Budapest: Grill, 1908).

1924-ben alkotói horizontjába mintegy tizenöt-húsz évvel a nagy Nietzsche-lázat követően, hiszen *A vén kötél táncos* esetében nemcsak egy, a szellemi-alkotói szemléletbe integrált nietzschei gondolatról, filozófiai kérdésről van szó, hanem motivikus, a *Zarathustrát* szövegszerűen is megidéző átvételről. Babits fiatalkori levelezéséből nyomon követhető, hogy Nietzsche művét 1903 tavaszán, nyáron olvashatta németül, a mű rá gyakorolt elementáris hatását mutatja az a Kosztolányinak küldött, bizonytalan keltezésű levél,⁷ amely a *Zarathustra* harmadik részének zárlatából, *A hét pecsét*ből fordított két passzust tartalmazza⁸ a *Spinóza szobor* című vers társaságában. Jól ismert tény, hogy a Babits által lefordított rész felütése – „az én alfám ómegám” – bizonyára a friss Nietzsche-élmény hatására, *A lírikus epilógjának* zárlatát ihlette. A Kosztolányival és Juhással folytatott fiatalkori levélváltásban gyakran felbukkannak Nietzsche művei, a német szerző könyveit is tartalmazó csomagok jönnek-mennek országszerte. A fiatal Babitsra gyakorolt Nietzsche-hatás explicite, az 1911-es *Nietzsche mint filológus* című esszében is hangot kap,⁹ ám a német filozófus hatása az alkotói pálya egészében fel-felbukkan és visszatér, ahogy erről Rába György monográfiája több helyen is említést tesz.¹⁰ Babits másik, ismert átvétele a *Zarathustrából* szintén *A líri-*

7 „BM emlékezete szerint a küldött vers keletkezése 1904. aug. szept.” Vö. 113. számú levél és a hozzá tartozó jegyzet: BABITS Mihály, *Levelezése, 1890–1906*, kiad. ZSOLDOS Sándor (Budapest: Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1998), 105, 442.

8 *A hét pecsét (Vagy: az Igen és Amen dala)* 6. szakaszától negyedik bekezdésétől fordított rész és a teljes 7. szakasz 1906-ban jelent meg a *Szeged és Vidéke* április 29-i számában: „6. ...és ha az az én alfám ómegám, hogy minden nehéz könnyűvé, minden test táncossá, minden szellem madárrá váljék; és valóban, ez az én alfám és ómegám! –

Óh hogy ne kellene vágyakoznom az örökkévalóságra s a lakodalmas gyűrűk gyűrűjére, – a visszatérés gyűrűjére!

Még seholsem lettem az asszonyt, akitől gyermekeket szerettem volna, legyen hát ez az asszony akit én szeretek; mert én szeretlek téged, óh Örökkévalóság!

Mert én szeretlek téged, óh Örökkévalóság!

7. Ha csendes eget feszítettem ki magam fölé valaha, és röpültem saját szárnyaimmal a saját egembe: ha úsztam valaha mély fénytávokban, s támadt szabadságomnak madárbölcsessége: –

– madárbölcsesség pedig így beszél: Nézd, nincs Feljebb, nincs Lejjebb! Vesd magadat körül, ki, vissza, te Könnyű! Dalolj, ne beszélj többé! – nem a nehezek számára csinálták-e mind a szavakat? Nem hazugság-e könnyűekkel a szó? Dalolj! Ne beszélj többet! –

Óh hogyan kellene vágyakoznom az örökkévalóságra és a lakodalmas gyűrűk gyűrűjére, – a visszatérés gyűrűjére?

Még seholsem lettem az asszonyt, akitől gyerekeket szerettem volna, legyen hát ez az asszony, az akit én szeretek; mert én szeretlek téged, óh Örökkévalóság!

Mert én szeretlek téged, óh Örökkévalóság!” Friedrich Wilhelm NIETZSCHE, „A hét pecsét” (vers) (Vagy: Az Igen és Amen-dal), ford. BABITS Mihály, *Szeged és Vidéke*, 1906. ápr. 29., 2–3.

9 BABITS Mihály, „Nietzsche mint filológus”, *Nyugat* 4 (1911): 2:57–62.

10 Vö. RÁBA, *Babits Mihály költészete...*, 34, 35, 87, 88.

kus epilógjában, a „Csak nyilam szökhet rajta át, a vágy” sorban fedezhető fel.¹¹ A vágy nyila háromszor is elhangzik a Nietzsche-mű előljáró beszédének 4. és 5. részében, s a tartalmi összecsengések is szembetűnőek.¹²

A frissen olvasott Nietzsche-mű hatása a befogadás időszakában készült verseknél kézenfekvőnek tűnik, ám mivel magyarázható tehát, hogy 1924-ben nagy erővel tört elő a korábbi olvasmányélmény s a benne szereplő kötél-táncos alakja. Továbbá az is érdekes, hogy a vers nemcsak egy-egy tetszetős nyelvi fordulatot, metaforát ragad ki Nietzsche művéből, mint *A lírikus epilógja*, hanem egy figurát és a hozzá kapcsolódó egész eseménysort, emberi helyzetet is átvesz versének alaphelyzetéhez. A nyelvi, motivikus egyezések, rájátszások inkább csak kísérrői, kiegészítői, „átfedési” pontjai a karaktereknek. A hatás tehát kevésbé nyelvi (textuális) ihletettségu, sokkal inkább a jelenet és annak emberi, lélektani, példázatos háttere elevenedett meg a költőben.

Nietzsche mutatványosa rögtön a filozófiai mű elején, a 3. szakaszban tűnik fel: a város piacterére gyűlt tömeg az ő produkcióját várja, amikor az éppen megérkező Zarathustra isten halálát és az emberfeletti ember szükségességét kezdi hirdetni. A tömeg által elutasított próféta hangzatos szavai, retorikája, valamint az emberfeletti ember térben elgondolt pozíciója alapján a próféta gúnyosan azonosítódik a kötél-táncossal, a vásári produkció látványosságával: „valaki a tömegből elkiáltá magát: »Eleget hallottuk már a kötél-táncost, hadd lássuk is már!« És mindenek nevettek Zarathustrán. A kötél-táncos pedig, a ki azt hitte, hogy néki szól a beszéd, dolgához láta.”¹³ Látható tehát, hogy a két figura, a „táncos módjára” lépkedő Zarathustra és a kötél-táncos alakja, az ígéhirdetés költői retorikája és a kötélen táncolás bravúrja alapján egymásra montírozódik. A Babits által lefordított részlet szintén a táncos Zarathustrát ragadja meg, akinek – hajlékony, művészi, retorikájában bravúros – táncos mivoltát Nietzsche maga is több helyen hangsúlyozza művében.¹⁴ A két alak, próféta és kötél-táncos, tehát már Nietzsche

11 Vö. uo., 19.

12 A vágy nyila az előljáró beszéd 4. részében két alkalommal szerepel: „Szeretem a nagy megvetőket, mert ők a nagy tisztelők és nyilai a tulsó partra vágyakozásnak.”; „Szeretem azt, a ki erényét szereti: mert erénye leszállásának akarata és nyila vágyakozásának.” Az 5. rész jövendölésében pedig egyszer: „Eljövend az idő, mikoron az ember vágya nyilat már nem veti az emberen túl és íjjának húrja elfelejt zúgni!” NIETZSCHE, *Im-igyen szóla Zarathustra...*, 7, 8.

13 Uo., 7.

14 *A földi tarka-pókokról* című fejezetben: „Bizony, bizony: Zarathustra nem forgószél; és ha táncos is, sohasem tarantella-táncos!”; *A hét pecsét* című fejezetben: „Ha erényem a táncos erénye, s én gyakran ugráltam mindkét lábammal aranysmaragd ujongással [...] S ha az alfám és omegám, hogy minden nehéz könnyüvé, minden test táncossá, minden szellem madárrá váljék; pedig valóban ez az én alfám és omegám!”; valamint *A fensőbbrendű emberről* című fejezet 18. passzusában: „Zarathustra a táncos,

nél egymásba fonódik, ezért vált ki különösen erőteljes, tragikus hatást a kötél-táncos halála, akit mutatványa teljében zavar meg egy ismeretlen figura, aki a templomtoronyból szintén a kötéltre lépve, tehát a kötél-táncoshoz hasonló tehet-séggel megáldva, hergelni kezdi az idősebb mutatványost. Szidalmazása minden ok nélkül való, fenyegető:

„Előre, béaláb”, – ordítá borzasztó hangon – „előre, lajhár, orozva kereskedő, viasz-arac! Vigyázz, nehogy sarkammal csiklandozzalak! Mit mívelsz itt tornyok között?” [...] S minden szóval közelebb és közelebb ért hozzá: midőn pedig már csak egy lépésre volt mögötte, akkoron megtörténék a borzasztó, a mi minden száját elnémíta és minden szemet merevvé tón: – ördög módjára elbődüle és átugródék azon, a ki útjában állott. Ez pedig győzni látván versenytársát, fejét vesztette s a kötelet; eldobta rúdját és ennél még gyorsabban, kezek-karok örvényeképen bukék le a mélységbe.¹⁵

Amennyiben a nemzedéki feszültség lírai lenyomataként közelítünk a vershez, az iménti részlet rámutat arra, hogy Babits miként, miért is állíthatta párhuzamba a kötél-táncos gúnynak, értelmetlen provokációnak kitett figuráját saját helyze-tével. Babits a fiatal nemzedék, számára ekkor még sok szempontból érthetetlen szembefordulása miatti sértettségét, és különösen a Szabó Lőrinc eltávolodása felett érzett csalódottságát transzponálja a vén kötél-táncos heccelésének, gúnyo-lásának szituációjába, és kapcsolja össze a mélységbe zuhanás, a letaszítotttság ér-zetével. A Babits költészeti eszményeit, esztétikai ízlését és korszerűségét megkérdőjelező vagy egyenesen elutasító, sőt mester mivoltán, személyén túllépő fiatal nemzedék fellépéséből táplálkozó keserűség és sértett büszkeség érzékeltetésére kiválóan alkalmas a Nietzsche-jelenet, mivel egyszerre idézi fel a meg nem értett, hiábavalóan ígét hirdető kigúnyolt prófeta alakját és a bár bravúros tudással ren-delkező, mégis kevésre tartott vásári komédiás figuráját. A kötél-táncos Babitsnál, különösen a *vén* jelzővel társítva önlefokozó kép, amivel utal a generációs külön-b-ségre is, ahogy ezt már néhány hónappal korábban *Fiatalok* című írásában is meg-fogalmazta: „a fiatalok előtt gyakran úgy érezzük, hogy lebunkózni való öregek-ként állunk az útjukban.”¹⁶ A vén kötél-táncos figurájával a megszólaló ironikusan mutat rá a kivételes „szakmai” tudás mivoltára, hiábavalóságára, mulandóságára,

Zarathustra a könnyű, a ki szárnyaival int, a röpülésre kész, minden madárnak intó, röpülésre hajlan-dó és könnyű, a boldogan könnyelmű: Zarathustra az igazmondó, Zarathustra az igaz nevető, a nem-türelmetlen, a nem-okvetetlen, valaki, *a ki szereti az ugrást és félreugrást*: magam tevém föl fejmemre ezt a koronát!” Uo., 61, 152, 191. Kiemelések tőlem: V. B.

15 Uo., 9.

16 BABITS Mihály, „Fiatalok”, *Nyugat* 17 (1924): 1:160–166.

valamint a művész fenti pozíciójának ingatagságára: „Lépted habozó, bokád remeg, / könnyekbe vakul gyöngé szemed”. A külvilág megítéléséből, viszonyulásból táplálkozó önszemplélet, a világ tükröz(őd)éséből fomálódó identitás Babits alkati vonása, s a nemzedéki szembefordulás ekkori első hulláma hasonlóan érzékenyen érinti, mint első nyilvánosságra lépésének kudarcra 1908-ban, *A Holnap* antológiában megjelentetett verseire adott „külső” reakciók (erről még a később).

Ugyanakkor a versbeli kötéláncos zuhanása nemcsak a kötélen szaladó, elleneségesen rátámadó másik akrobatával, vagy jelen esetben az őt újra szereplésre, mutatványra készítő falkával áll összefüggésben, hanem, ahogy már szó esett róla, a lenti világ látványa, a rálátás rémülete, a költői prófétaszerep súlyának, nehézségének felismerése és felvállalásának belső követelménye együttesen eredményezik az „ámolyodást” és a zuhanás, pusztulás élményét. E szerep szintén nem függetleníthető a Babits és a fiatal nemzedék tagjai között kialakuló feszültségtől. A költő életében a húszas évek elejétől elmélyülő és egyre fontosabb szerepet betöltő mester–tanítvány kapcsolatok 1923–24 környékére a maguk emberi, de elsősorban alkotói konfliktusait is kitermelik: az eltérő személyes és történelmi tapasztalatok, valamint más költészeti elvek mentén kibontakozó fiatal nemzedék tagjai értelemszerűen helyezkednek szembe a korábbi mesterekkel, s közülük a legtekintélyesebbel, Babitscsal is. A nemzedéki vita fordulatainak és eseményeinek követése azért sem egyszerű, mert egyszerre zajlott személyes és költészeti közegben, privát és nyilvános színtereken, magánlevelekben, folyóiratok személyes, vallomásos megnyilvánulásaiban, esszék általános értelműre csiszolt, mégis személyesnek szánt célzaiban, megjegyzéseiben,¹⁷ továbbá költemények átpoetizált, allegorikus-metaforikus, alludáló formáiban, amilyen például a tárgyalt vers is. S bár jelen írás kifejezetten *A vén kötéláncos* textuális kapcsolataira koncentrál, tudható, hogy a vers keletkezését több, a nemzedékek közti feszültséget tematizáló írás is megelőzte, ezek közül Babits részéről kettőt, a *Magyarország* című lap 1923. december 8-i számában megjelent interjút és a már idézett, a *Nyugat* 1924. február 1-i számában közreadott *Fiatalok* című írást érdemes kiemelni a próféta és a fiatalokat vezető mesterszerep szempontjából. Babits ugyanis mindkét szövegben a morált és a saját belső, szellemi út igényét állítja az új nemzedék elé, ezek hiányában az apagyilkosság hiábavalónak tűnik, valamint az eszmék, gondolatok nél-

17 Nem nehéz például Szabó Lőrincire ismerni Babits *Fiatalok* című írásában: „Mi idősebbek ezt a testvérséget mindig mindenképpen vállaltuk is. Magam, sem vehetek ebben magamnak szemérem mulasztást. Hány darufiókát én kaptam szárnyra, hány ifjú írónak vezettem első lépéseit, harcoltam érte a szerkesztőkkel, kerestem számára kiadót, még kenyeremet és fedelemet is megosztottam egyikkel-másikkal, inséges években. Hiszen majdnem személyenként, fiainknak érezhetnők őket...” Uo., 163.

küli epigonizmust¹⁸ és a külső sikerek hajszolását, a foul-play érvényesülését látja a fiatal költők szárnyalásában.¹⁹

Nietzsche biblikus, vallási szövegek hangvételét imitáló művének népszerűsége nem elsősorban filozófiai gondolatainak különlegességéből és azok kifejtettségéből fakad, hanem abból a költői erőből, szimbolikus képhasználatból, plasztikus láttatásból, amely lenyűgözte saját korát és a 20. század első felének művészeit, költőit, olvasóit.²⁰ A költészet filozófiánál is előrébb való, politikát, aktuális történelmi, társadalmi helyzetet felülíró, a pillanatnyi művészeti divatokon felülemelkedő nagysága Babits számára egész pályáját meghatározó értékrend, az irodalmi hierarchia csúcsa, s a világirodalom minden művét ez alapján méri, minősíti. A vers szempontjából lényeges mozzanatnak tekinthető a német alkotó szimbolikus alakokat kölcsönző, áthelyező, egymásra montírozó eljárása is, hiszen már Nietzsche prófétája is Zoroaszternek, azaz Zarathustrának, a perzsa vallásalapítónak²¹ szabadon átformált alakváltozata, s egyben a filozófus szerző alakmása is. A hegyről érkező, nagy igehirdető pedig, ahogy láthattuk, könnyen fluktuál, hasonló más, szimbolikus jelentésekkel felruházott alakokkal; a kötél-táncos halálos zuhanása párhuzamba állítható az útja elején járó, tapasztalatlan próféta meg nem értettségével, kitaszítotttságával. Zarathustra azonban csak hirdeti az emberfeletti embert, ő maga nem az, ahogy Babits kötél-táncos alakmása sem: nem önmaga léte, kiválasztottsága, hanem kiküzdött és elért költői nagysága eredményezi fenti pozícióját.

Babits verse nemcsak a provokációt elszenvető, halott kötél-táncos alakját, sorát idézi meg, hanem a nietzschei alakmástól távolabb vagy tovább lépve saját alkotói hitvallását is kifejti. S bár a fentről letekintő, a külvilág eseményei, helyzete

18 „Kinek állhat érdekében, hogy elődeit és mestereit elvi ellentétek nélkül is támadjá? Csak annak, – akit az epigonosság veszélye fenyeget.” Uo., 164.

19 „Az olyan író, aki irodalmi reputációját művein kívül más eszközökkel akarja megszerezni, vagy megerősíteni: voltaképpen irodalmi foul-play-t, hamisjátékot űz, oly módszer, melynek gondolatát az egészséges és büszke fiatalság azelőtt mindig visszautasította. És pedig visszautasította tehetsége arányában: mennél inkább érezte erejét, annál jobban megalázta volna a gondolat, hogy idegen eszközök mankójára támaszkodjon, annál inkább tartott rá, hogy ami elismerést kap, azt csakugyan az írásai szerezzék neki és ne – politikai sakkhúzások.” Uo., 165.

20 Babits mintegy harminc évvel a *Zarathustra* olvasmányélménye után így ír *Az európai irodalom történetében*: „A filológus és filozófus a legnagyobb költők egyikének bizonyult. Formája próza, de a Biblia dallamos és költői prózája, tele alliterációkkal, belső rímekkel és gondolatrítmusokkal. A költészet egész gazdagságát élénk önti, s minden skálát megjár, az egyszerű elbeszéléstől a himnikus és prófétai lendületekig. Műve a század végső nagy költeménye, mely a végső következtéseket vonja le.” BABITS Mihály, *Az európai irodalom története* (Budapest: Nyugat, [1936]), 648.

21 Zarathustra/Zoroaszter ókori iráni pap, Ahura Mazdá prófétája, a zoroasztrizmus létrehozója, amelyet mazdaizmusnak is neveznek. I. e. 7–6. században élt; az iráni perzsi vallás alapítója.

iránt felelősséget érző kötéltes pozíciója, nézőpontja és küldetésstudata alapján könnyű lenne az öreg akrobatát Nietzsche Übermensch-ével fedésbe hozni, mégis mintha szorosabb kapcsolatban állna a feladata elől menekülő bibliai prófétákkal. Ám a nyugatos költő általi figura ebben a versben szemben Nietzsche prófétájával vagy Babits későbbi Jónásával nem a tudatlan, bárdolatlan tömeggel, csőcselékkel áll szemben, hanem a tanult, szintén magasra törő, kizárólag a felhők fölé néző mutatványostársaival, akik, a vers szerint, azután fordulnak vele szembe, miután „kilesték titkát”. A kötéltes kiválasztottságát, s a „falkától” való elkülönültségét az adja, hogy szembenéz a világ szenvedésével, állapotával; valódi gyötrődését, fájdalmát és bukását az emberiséggel, külvilággal való együtt-szenvedés adja. S épp ez a vonás: a természeti erőkkel, a sajgó, beteg világgal való egyesülés a kései Vörösmarty látomásos vízióival, a történelem, emberiség borzalmait magába emésztő és vessé formáló költeményeivel mutat rokonságot. Ez a világra való hangoltság, együtt-érzés, együtt-szenvedés a természeti képek plaszticitásában, humanizált vonásaiban mutatkozik meg. Ugyanakkor Babitsnál nemcsak a világ, hanem magának a szerepnek a vállalása, a tánc a „mélységes mélység fölött” kifeszített kötél is veszedelmesnek bizonyul, ám a belső tusa másik pólusa is jelen van a dacos megszólalóban: ahogy Zarathustra mondja a haldokló kötéltesnek: „te a veszedelmet hívátásoddá tetted; ebben nincs semmi megvetendő.”²²

A vén kötéltes keletkezésének hypotextusai, inspirációi közt még egy adalékot érdemes megemlíteni, ami szintén rávilágíthat arra, mi tehette a Nietzsche-műben mindössze az *Elöljáró-beszéd*ben felbukkanó kötéltes figuráját ennyire emlékeztetéssé a fiatal költő számára. Babits gyermek- és kamaszkorának, ahogy egész nemzedékének meghatározó élménye volt a világhírű Nagy Blondin, a francia kötéltes elképesztő attrakciói és hírneve; az akrobata a Niagara felett kifeszített kötél hajtottá végre legismertebb mutatványait. Babits számára Blondin személye, alakja ugyanolyan magától értetődőnek és örökkévalónak tűnt, mint Shakespeare-é vagy Nietzschéé, és az, hogy neve halála után mintegy negyven évvel feledésbe merült, megrendüléssel és szomorúsággal töltötte el. Olyannyira, hogy a kötéltesrel kapcsolatos mulandóságélményét *Blondin vagy az öregedés* című 1940-es esszéjében fogalmazta meg. Ez a szöveg jól érzékelteti a művészet-hez, valamint a nagysághoz, hírnévhez és ezek mulandóságához való viszonyát:

Legalább annyian tudtak róla, mint Napóleonnól. Legalább annyian, mint manap Chaplinről. Már nem is ember volt, hanem fogalom. Ha boszorkányos ügyességről, mesébe illő könnyűségről esett szó, Blondint emlegették.

22 Vö. *Elöljáró-beszéd*, 6. szakasz; NIETZSCHE, *Im-igyen szóla Zarathustra...*, 10.

Alig tudnám megmondani, mikor hallottam először a Blondin nevét. Nekem úgy tűnt föl, mintha mindig ismertem volna. Hozzá tartozott ifonti műveltségemhez, akár Ciceróé vagy Tell Vilmosé. Nem is képzelhettem, hogy valaha el lehessen feledni; s csakugyan máig sem feledtem el. Ott a drótsodrony és hangszóró alatt is, az első merészebb mutatvány után, azonnal ez a név szökött a nyelvemre. Úgy hoztam szóba, ahogy az irodalmár idézi a színházban Shakespeare-t, minta és mérték gyanánt. Napóleon a legnagyobb hadvezér, Shakespeare a legnagyobb drámaíró. És Blondin a legnagyobb kötél-táncos.

Műveltségem fitogtatásával azonban nem volt sikerem. Blondin közömbösen hagyta a társaságot. Csak egy ember tudott egyáltalán róla; ez barátom volt, a költő és kritikus...²³

Az esszé felvezetéséből az is kiderül, hogy a fiatalkori Blondin-élmélet és a hozzá kötődő érzéseket az Esztergomban látott kötéltáncosok idézhették fel a költőben, de ez jóval későbbi esemény, mint *A vén kötéltáncos* keletkezése. Ám Blondin alakja még egy okból maradandó nyomot hagyhatott Babitsban. Úgy tűnik, hogy *A Holnap* antológiát és a *Levelek Iris koszorújából* című kötetet ért kritikák Babits verseinek artistikumát, hideg és erő nélküli formabravúráját fogalmazzák meg bírálatként. Az „artistaság” vádja alól Ignó *Nyugat*-beli kritikája védi meg a fiatal költőt, s rögtön írása első mondatában megemlíti Blondint is: „Babitsról jobbra úgy emlékeznek meg, mint valami úribb fajta artistáról; kötéltáncosról, aki azonban – ezt megengedik – Blondin. Nem egészen értem, miért. Igaz, hogy feltűnő jól versel – de ki nem versel ma feltűnő jól?”²⁴ Ugyanakkor csak egy olyan bírálatot találtam Babits nyilvánosságra lépésével kapcsolatban, amely a költő artistikumát és kötéltáncos mivoltát használja párhuzamként a versek minősítésére. Az írás, más művek mellett, *A Holnap* második kötetét és a *Levelek Iris koszorújából* című verseskötetét tárgyalja, s Babits lírájából leginkább az érzelmeket hiányolja, amit elfednek az imitációk, a plasztikus képek: „Artistája a költészetnek: dróton sétál, halálugrást csinál, kérlelhetetlen pontossággal lő keresztül az életartott gyűrűn. Pompás verstechnikájával visszaél: ez teszi artistává.”²⁵ Ugyan-

23 BABITS Mihály, „Blondin vagy az öregedés”, *Magyar Nemzet*, 1940. szept. 8., 7.

24 IGNOTUS, „Babits”, *Nyugat* 2 (1909): 2:97–98.

25 BRESZTOVSZKY Ernő, „Új emberek új könyvei”, *Népszava*, 1909. júl. 18., 5–6, 5. Fontos megemlíteni, hogy Bresztovszky bírálatát és támadását a két alkotó ismertén feszült viszonya is ösztönözte. A Babits és Bresztovszky közti ellentét kútfője az egyetemi évek Négyesy-szemináriuma, amelynek kurzusain a két fiatalember kölcsönösen bírálta a másik irodalmi teljesítményét és ízlését. Babits *Bresztovszky Ernő verseiről* címmel írt, kéziratban maradt kritikáját lásd BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok, kritikák 1900–1911*, kiad. HIBSCH Sándor és PIENTÁK Attila (Budapest: Argumentum Kiadó, [2010]), 21–30. A konfliktus részleteiről RÓNA Judit, *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája 1883–1908* (Budapest: Balassi Kiadó, 2011), 171, 192, 471. Az egyetemi években kiala-

akkor érdekes anomália, hogy Bresztovszky Ernő e kritikája a *Népszavában* jelent meg 1909. július 18-án, két nappal később, mint a *Nyugat* ez évi 14. száma, amelyben Ignotus méltatása olvasható, s amelyen július 16-a olvasható megjelenésként. Talányos, hogy Ignotus mely írásokra utalhat, amikor Babitscsal kapcsolatban az artistaságot és a költéncost emlegeti.²⁶ Felmerülhet, hogy a *Nyugat* megjelenése – a feltüntetett megjelenési dátum ellenére – csúszott néhány napot, ám a lapzárták és a nyomdai előállítás ideje még így is nehezen teszi elképzelhetővé, hogy írása már Bresztovszkyra reagálna.²⁷ A két szöveg egybecsengése, dialógusa mégis feltűnő, de a két publicisztika viszonyát tekintve biztos magyarázattal egyelőre nem rendelkezünk. Annyi azonban állítható, hogy *A vén költéncos* 1924-es keletkezésekor a költőben bizonyára felrémlettek a fiatalkori, első nyilvánosságra lépéseit érő támadások és „vádponatok”: artista, költéncos, egyenesen egy Blondin. Az 1908–1909-es és az 1924-es élmények (érzelmi) háttere tehát egészen hasonló, s a századelőn eleven (inertextuális) hatások, kapcsolódási pontok, képek, összefüggések 1924-es felbukkanása talán ezzel is magyarázható, hiszen a *Zarathustra*-beli és a fiatalkorban megismert valós költéncos esetében a foglalkozás azonosságán túl két mozzanat tűnik meghatározónak: az egyik a felemelkedés, a másik a letaszíttottság, a feledés.

A költéncos szimbolikussá növelt, önértelmező alakja és pretextusainak vizsgálata mellett a Babits-vers más jegyeire és másfajta forrásvidékére is érdemes figyelmet fordítani. Míg a költemény első részében az öreg költéncos provokatív „kötélre hívása” és a többes szám első személyben megnyilvánuló csoport magabiztos (ön)jellemzése történik („Kilestük titkod, csináljuk is / még néha-néha cifrázzuk is”; „a mi falkánk halad, halad / előre, vissza könnyen szalad”; „mit bánjuk, mi van a felhők alatt”), addig a második versszak második felétől a felhők alatt látható táj antropomorfizált látványa jelenik meg. A plasztikus, részletező leírás komponensei, a tájelemek megelevenített, humanizált képei nemcsak Nietzsche szintén metaforikus, szimbolikus ábrázolásmódját idézhetik fel, hanem az emberi, antropocentrikus nézőpont olyasfajta kibillentése, átfordítása is észlelhető, amilyenekkel Vörösmarty *Az emberek* vagy *Előszó* című költeményeiben találkozhatunk: „a világ beszél”, az „ember fáj a földnek” sorokban, vagy az *Előszó* veszedelmének testrészeket részletező, illetve a pusztulás utáni világ emberi viselkedésformáit megjelenítő soraiban. A természeti erőkkel, kataklizmákkal együtt

kuldo ellenszenv később is kifejezést kap Bresztovszky több, támadó újságcikkében, így az idézett írásban is.

26 A korábbi kritikákban, recenziókban nem találtam efféle utalásokat.

27 Felmerülhet még, hogy a Babits költészetét is érintő kávéházi, személyes beszélgetések vagy egyenesen a tervezett, készülő kritikákról, írásokról szóló diskurzusok rajzolják ki a közös kontextust.

lüketető költő típusa, a külvilágot az alkotói belső világba omlasztó, romantikus, átérző, a létezéssel, emberi történelemmel együtt élő és pusztuló alkotói attitűd pedig *A vén cigány* című költeményben kap nagyerejű ábrázolást. A Babits-vers címének *vén* jelzője megidézi a tapasztalt, féktelen alakmást, ám a Vörösmartynál tragikussá és megrendítővé formált alak Babitsnál már egy meghaladott, a külvilág által kigúnyolt figuraként tűnik fel, de közösek abban, hogy mindketten minden tudásukat, utolsó erejüket mozgósítva teljesítik költői küldetésüket.

A felhők alatti, fenyegető mélységben szemlélt táj – mint külvilág – egy beteg test képében tűnik fel: a „roncsolt arc” hasonlatát a kisebzett, megrepedt felszíni formák követik, majd az igék által a test szenvedését kísérhetjük nyomon: „görcs húzza össze”, „borzong a bozót”, „lázás a város”, „elakad az út”, „vonaglik ágyában”. Ez a képsor Vörösmarty *Előszó*jának antropomorfizált vészvíziójával mutat rokonságot. A romantikus költőnél a tomboló vész és a pusztítást elszenvedő világ egyaránt „emberszabású” karaktert kap a megszemélyesítések, különböző testrészek által. A pusztítás traumáját a megöszülés rendhagyó, hirtelen, „egyszerre öszült az meg” vonása fejezi ki, s ezáltal az egész teremtett világ iszonyatát az archoz, a fejhez kapcsolja. Babitsnál szintén az arc kerül középpontba: a tájra telepedő köd a „roncsolt arcot” fedő fátyol metaforájával teljesedik komplex képpé. A *fátyol* nem meglepő módon számos alkalommal megjelenik Babits lírájában (ahogy a lepel, a takaró is), ezek közül talán a legismertebb az 1909-es *Ballada Irisz fátyoláról* című vers, amelyben az őszi felhős ég fátyola tompítja a világ szivárványos pompáját, sokszínűségét. Hasonló funkciót és átvitt jelentést kap a fátyol a szintén 1909-ben keletkezett *Pictor Ignotus*ban is. Ebben az évszázadok patinája „finomítja”, homályosítja el a látványt, „fakult a szín, tördelt a vászon, / fátyolt kapott a régi arc”, a fátyol és az arc egy látványban (és verssorban) jelenik meg *A vén kötél*táncossal azonos módon, ám csak a *fátyol* lép metaforikus síkra. S a korai Babits-líra e példái mellé odakívánkozik a „külső” hatás, az *Előszó* utolsó képe is, amelyben szintén a vész által pusztított föld egésze kap lepelborítást, hogy elfedje a szenvedés, pusztulás látványát egy hamis tavasz reményében: „illattal elkendőzött arcain / Jókedvet és ifjúságot hazud”.

Az utolsó egységben „Kínpanorámaként” összegzett látvány a költői szerep megfogalmazására készíti a kötéltáncost, amelynek során először a feladat, a szerep elutasítása, a kívül helyezkedés, a látvány eliminálásának vágya kap hangot („Bár volnék könnyű, hólyag gyanánt, / ne látnék semmit, jó vak gyanánt”), ám az emberiség iránt érzett felelősség, belső involváltság nem teszi lehetővé a menekülést, kívül maradáást. A gyötrelmekkel való azonosulást, belsővé válást az aliteráció folyondárjai („fojtó folyó és tályogos táj”) teszik elszakíthatatlanná. A

beteg földtesttel való egyesülés a *hidegláz* és az *ámolyodás*²⁸ kifejezésekkel kap megerősítést. Ez utóbbi és maga a zuhanás azonban többféle értelmezést is megengedhet, egyrészt a kötéláncos-szerep bukását, hiszen a beszélő, *Zarathustra* mutatványosához hasonlóan, képtelen egyensúlyát megtartani, és a szerep beteljesíthetetlenségének, elviselhetetlen nehézségének, veszedelmének felismerése a pusztulás vágyát is implikálja. A kudarc beismeréseként is olvasható utolsó sorral ez az értelmezés a Nietzsche-mű *Előljáró-beszédéhez* hasonló kicsengést kaphat. Egy másik gondolatmenet alapján a kötéláncos zuhanása és a folyóval, tűzzel való egyesülés vágya a próféta szerep elfogadását, a felelősségteljes költői magatartás, a világgal való együtt szenvedés követelményének be- és kiteljesítését jelentheti, amely mindenképpen nehezebb és keservesebb, mint a fenti mutatvány távoli felsőbbrendűsége. Ám akár a mutatványba, költői küldetésbe való elbukás, akár a világtól távol eső művészeteszmény odahagyásával járó, jóval nehezebb próféta szerep felvállalása felől közelítünk, az utolsó sor konklúziója, a boldogtalanság mindenképpen adott. Benne rejlik az emberiség iránt vállalt felelősségtől mentes, arisztokratikus, „esztétizáló” l’art pour l’art attitűddel szembeni kritika, de ugyanígy a művészi tudással, érzékenységgel, beleérzőkészséggel együtt járó boldogtalanság feloldhatatlan fájdalma is.

A vén kötéláncos egyik közbülső állomása annak a folyamatnak, amelynek során a fiatalkori költészeteszmény és a külvilágtól távoli, befelé koncentráló, metafizikai indíttatású költői világ a külső események hatására (is) formálódni kezd, változik, a költő külvilághoz való viszonyában egyre több hangot (verset) kap a közösségért való felelősségvállalás, s az ún. próféta szerep felvállalásának kérdése, problémája és belső dilemmái. *A vén kötéláncos* az életmű ez idáig méltatlanul mellőzött, kevés figyelmet kapott jelentős verse, s a költői szerep alakulásának tekintetében ez a kötéláncos, ha nem is a Niagara fölött, de *A lírikus epilógja* és a *Jónás könyve* közé feszített kötél ívéen egyensúlyoz.

28 Ámolyodik: bámul, álmosan tévelyeg, csodálkozva bámul, báméskodik, elbáméskodva megáll. Az ‘émelyeg’ ikeralakja is. Lásd Kallós Zsigmond cikkét az ‘ámul’, ‘bámul’ igékről és származékaikról: KALLÓS Zsigmond, „Ámul, bámul”, *Magyar Nyelvőr* 63, 1–2. sz. (1934): 119–129.

„Harminc éven keresztül a magyar irodalom története a Nyugat történetéhez van kötve”

Babits Mihály és Schöpflin Aladár szövetsége

Székely Aladár 1913-ben készítette ikonikussá lett portréját a könyöklő, fejét ujjaira támasztó Babits Mihályról, 1917-ben a kettős portréját Ady Endrével, ami Babitsot jobb tenyerébe hajtott kézzel ábrázolja, mindketten – erőteljes romantikus póz – a Biblia fölé hajolnak.¹ A 19. század közepétől gyakori ez az értelmiiséget így ábrázoló klisé, festmények is éltek ezzel a fejet és a kezet összekapcsoló mozdulattal.² Schöpflin Aladárról is készült ilyen elgondolkodó testhelyzetben Székely Aladár-fotó, 1914-ben. Aki nem ismeri jól Babits arcképeit, és nem jártas Schöpflin ábrázolásaiban, könnyen összetévesztheti kettejüket. De ez talán nem is véletlen. A külső hasonlóság mellett több belső, lelki rokonságot mutató jegyet találunk kettejükben. Utólag pedig az összetartozásuk, szövetségük sem szorul komolyabb magyarázatra. Lássuk, döntően időrendben haladva, hogyan alakult az alkotó és a kritikus szoros kapcsolata.

* * *

Az alapítványok működésének szabályzatai gyakorta tartalmazznak bizalmas záradékot. Így volt ez az 1927-ben létrejött Baumgarten Alapítvány esetében is. A statútum szerint az alapítványt minden ügyben a kuratórium képviseli, mely

- 1 Székely Aladár íróportréiról lásd E. CSORBA Csilla, *Székely Aladár: A művészi fényképész 1870–1940* (Budapest: Vince Kiadó, 2003), 62–79.
- 2 A francia fotográfus, Nadar (eredeti neve: Gaspard-Félix Tournachon, 1820–1910) sorra készítette könyöklős képeit, lásd pl. Charles Baudelaire, Victor Hugo, Gustav Courbet és mások portréit. De emlékeztetünk Emile Deroy Charles Baudelaire-t ábrázoló 1844-ben készült híres, a Versailles-i, Musée de l’Histoire de France-ban őrzött festményére is. Ez utóbbi azért fontos, mert mutatja, hogy a megtámasztott fej nemcsak a korban még hosszabb expozíciós idő miatt választott testhelyzet.

két tagból áll: egy íróból (irodalmi végrehajtó), ez volt Babits Mihály, és egy jogászból (alapítványi ügyvivő), ez utóbbi Basch Lóránt volt. A két kurátor tisztje elfoglalásakor kötelezve volt a három-három, akkor még a háttérben maradó lehetséges utódot megjelölni. A jelölést borítékba zárták, lepecsételték és hivatalos titokként kezelték. 1928-ban a megalakulás évében Babits Mihály, az irodalmi végrehajtó a következő utódlási sorrendet rögzítette: Ambrus Zoltán, Schöpflin Aladár, Kárpáti Aurél.³ Ambrus Zoltánt (1861–1932), aki már a *Nyugatot* megelőző korszakban kiemelkedő prózaíró volt, mintegy kötelezően megillette az első helyettesítő pozíció, noha a biológia törvénye alapján nem volt valószínű, hogy irodalmi főkurátor legyen. Schöpflin kifejezett megtiszteltetést kapott a kijelöléssel, hiszen ez a második hely szinte felért az elsővel. Ez nagyfokú bizalomra mutatott Babits részéről.

De mikor indult Schöpflin és az évtizeddel fiatalabb Babits Mihály kapcsolata? A születési évek különbsége jelentős, ám a korabeli viszonyok között egyáltalán nem volt magától értetődően hozzáférhető, ki hány éves. A tájékozódó, de majd csak későbbi nyugatosok körében Ignótus életkora volt „kalkulálható”, hiszen hosszú ideje szerepelt a nyilvánosságban. Megismerkedésük Babits fogarasi, illetve Schöpflin *Vasárnapi Ujság*beli korai szerkesztőségi időszakára esik. A viszony ekkor egyenetlen, mégpedig Babits van keservesebb helyzetben. Távol van, a Monarchia legkeletibb pontjára helyezik, s ez személyre szabott büntetés volt.⁴ Gondoljunk bele, milyen távol került a budapesti egyetem költői indulását ösztönző Négyesy-szemináriumi közösségtől. A személyi szálak évekre megszakadtak, csak a levelezés maradt. Schöpflin objektíve lényegesen jobb helyzetben van ekkor, bár ezt ő nem egészen így érzi. Hiába van a fővárosban, ott az ön magát túlélt, s konzervativizmusba merevedő *Vasárnapi Ujság* Adyért sok csatát vívó cikkírója, magányosnak és társtalannak érzi magát. Néhány idézettel szemléltethetjük ezt. Már él a *Nyugat*, és Schöpflin is dolgozik a lapnak, amikor ezt írja:

Ebben a fene nagy kavarodásban, amelyben itt élek, néha szellemileg olyan árvának érzem magamat, akár a Heine pálmája. A Nyugat emberei, hiszen jó törekvésű, a dolgok lényegéről az enyémmel rokon gondolkodású emberek, de szokások, természet, temperamentum, faj dolgában annyi köztünk az apró eltérés, hogy legfeljebb unokatestvére-

3 „Utódkijelölés”, in *A Baumgarten Alapítvány: Dokumentumok, 1917–1941*, kiad. TÉGLÁS János, 5 köt., Babits Könyvtár 8 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2003), 1:322.

4 1908-ban a Szegeden tanító Babits cikket írt *Erkölc és iskola* címmel, s ezzel magára vonta a tankerületi főigazgató haragját, aki alighanem ekkor határozta el, hogy eltávolíttatja Babitsot a szegedi állami főreáliskolából. CSOKONAI-ILLÉS Sándor, *Babits Mihály és Fogaras*, Babits kiskönyvtár 7 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2010), 11–32.

ket láthatok bennük, pedig testvérré volna szükségem. [...] Régi cimboráimtól, akik nagyobbára tanár-félék, gondolkodásban nagyon elidegenedtem, ők konzervatív irányba fejlődtek, én pedig radikális irányba, alkudozás és disputa közt váltakozik az érintkezés velük. Mennyire szeretném, ha összeállhatnánk egy kis „eszmeváltó” körbe magukkal s még egy-két jóra való emberrel. De hát meg kell szokni a magányt.⁵

Vagy egy másik, néhány évvel későbbi önvallomásában ekként jellemzi magát:

[a]z irodalmi életben meglehetősen magamban állok, két generáció közé ékelve, amelyek merev ellentétben állnak egymással szemben, az egyikhez sem tartozom egészen, az egyikben sem találok háttérrel, nem is tudok egyiknek sem pártembere lenni, s ez az egyedülvalóság, igaz, hogy megkönnyíti ítéletem elfogulatlanságát, de néha nyomasztó is.⁶

Ez utóbbi levélrészlet címzettje Pintér Jenő, akit arra kér, adja át üdvözlését az *Irodalomtörténet* „r.g.” jegyű munkatársának, azaz Horváth Jánosnak.

Schöpflinnek ekkoriban és később is mentalitása meghatározó vonása, hogy folyamatot, hidat lát a régi és az új között, egyszerre volt képes Szabolcska érdekeit és az induló új nemzedék jelentkezését megérteni. Erre az együtt látásra azért volt képes, mert az irodalmat történeti képződménynek tekintette, és mindenként saját korába állítva értékelt. Schöpflin munkásságának egyik időtálló passzusa, ahogyan irodalomtörténetében a 19. és a 20. századi átmenetet leírja. A nagy hullámon belül egységes szellemissége egyetlen kornak sincs – mondja Schöpflin. Szerinte elkülöníthető rétegek torlódnak egymásra, súrlódnak egymással, „s mint összetevők határozzák meg azt az eredőt, melynek vonalán a fejlődés, illetőleg az alakulás halad”. Ami az emberek egyik rétege számára avultnak, az időből kiesettnek tűnik fel, az a másik számára lehet aktuális valóság: ami egy réteg számára még *in statu nascendi* veszteglő zavaros újítás, az egy másik szemében már tényleges eredmény. A rétegződést nagyjából emberi életkorok szerint szemlélteti: öregek – középkorúak – fiatalok együttesét, triászát ismeri fel minden irodalmi korszakban. Csakhogy ez nem mechanikus, s nem a személyekre lebontott korfa nála, hanem a szellemi-egzisztenciális pozíciókra és mentalitásra vonatkozik. Az öregek rétegét az jellemzi Schöpflinnél, hogy „az életkorral csökkenő rugalmasság miatt ragaszkodna a világfelfogásához, s annak képét kívánna állandó-

5 Utalás Heinrich Heine *Ein Fichtenbaum steht einsam* kezdetű versére. Schöpflin Aladár levele Oláh Gáborhoz [Budapest, 1908. okt. 24.], in SCHÖPFLIN Aladár, *Összegyűjtött levelei*, kiad. BALOGH Tamás ([Pécs]: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2004), 38.

6 Schöpflin Aladár levele Pintér Jenőhöz [Budapest, 1913. március 2.], in SCHÖPFLIN, *Összegyűjtött levelei*, 122–123.

vá rögzíteni”. A középkorúak már kivívtak maguknak egy új világgépet, annak alapján rendezkednek be, maguk jogának tekintve a vezetést. A fiatalok lelkében „egy még újabb világgép forr, keresve a [...] formába öntést és a végérvényesen kifejező formulákat”.⁷ 1937-es „irodalomtörténetében” Schöpflin már a középnyemzedékbe tartozónak látja magát, az első nyugatosok életkori különbözősége már végképp nem számított, egy nemzedék voltak, ha több szín is.

Amúgy bizvást küldhetett Babits Mihály, a fogarasi tanár verseiből az országosan ismert, bár népszerűségében éppen csökkenőben lévő *Vasárnapi Ujság* szerkesztőségébe. Komolyabb példányszámot és ekként ismertséget hozhatott, és a vidékről jövő Babits számára nem volt ismeretlen a hetilap közege. Egyébként is – mint Kelevéz Ágnes kutatásaiból⁸ tudjuk – 1908 tavaszára már mintegy ötven olyan verse elkészült, melyeket valamelyik kötetébe vagy az *Úti naplóba*⁹ később felvett. S ennél is részletesebben, 1908 januárjában Juhász Gyula is örömmel értesítette Babitsot, hogy a *Vasárnapi Ujság* közölte egy versét, és még 20 K-t is fizetett érte. „Derék vállalat és jó üzlet” – kommentálta a tény.¹⁰ Országos fórumuk ezen kívül még nem volt. Babits, Juhász és Kosztolányi Dezső levelezésében az 1908 tavaszáig, a *Vasárnapi Ujságnak* küldött versekig és márciusi levélváltásokig nem fordult elő a *Nyugat* neve. Kosztolányi próbálja elhelyezni Babits verseit a fővárosban, de „mondhatom, a szerkesztőségek oly lomhák és buták, hogy valósággal kín velük szóbaállni”.¹¹

Nem tudjuk, kinek címezte a *Vasárnapi Ujságon* belül a versegyütttest Babits Mihály. Ám azt tudta, hogy a némileg értetlenkedő szerkesztői üzenetet Schöpflintől kapta. Az üzenet mindössze ennyi volt: „Turáni induló. Érdekes kvalitások vannak benne – szeretnénk azonban öntől egyebet is látni, bizonyosan akadnak *egészebb* dolgai is.”¹² Az eredetiben is kurzív jelző talányos, Babits is értetlenkedett miatta, és pontos jelentését utóbb sem világította meg egyik fél

7 SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században* (Budapest: Grill–Nyugat, 1937), 5–7.

8 KELEVÉZ Ágnes, *A keletkező szöveg esztétikája: Genetikus közelítés Babits költészetéhez* ([Budapest]: Argumentum Kiadó, 1998).

9 BABITS Mihály, „Úti napló”, *Nyugat* 2 (1909): 2:492–503.

10 Juhász Gyula levele Babits Mihályhoz [Szeged, 1908. január 15.], in BABITS Mihály, *Levelezése, 1907–1909*, kiad. SZŐKE Mária (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005).

11 Kosztolányi Dezső levele Babits Mihályhoz [Budapest, 1908. febr.], in BABITS, *Levelezése, 1907–1909*, 79.

12 [n. n.], „Szerkesztői üzenet”, *Vasárnapi Ujság*, 1908. márc. 8., 197.

sem.¹³ A vers végül *A Holnap* antológiában (1908 szeptember), majd a Nyugat-kiadású 1909-es *Levelek Iris koszorújából* című Babits-kötetben jelent meg.¹⁴

A Holnap antológia megjelenésekor ír Schöpflin a költőről: „Babits Mihályban nem mindennapi tudást és intelligenciát ismertünk meg szeszélyes, bogaras, különködő, de művészi hajlamú természettel”.¹⁵ Egy év múltán, *A Holnap új versei* megjelenésekor is hasonlóan fogalmaz majd:

Babits Mihály elsősorban a nyelvnek, mint a költői alakítás eszközének virtuóza egészen a szavakkal való játszásig; igen erős intellektusa uralkodik fantáziáján és érzékenységén, a gondolatnak megvan nála az a lendülete, amely hangulatokat kelt és fantáziát serkent, sajátképpen intellektuális lírát csinál, de nem mindig tudja elkerülni a kiszámítottság veszedelmét, néha pedig bogarasnak, különködőnek látjuk.¹⁶

Ezekon a sorokon akár meg is sértődhetett volna Babits, de nem ez történt. Ezekből a kezdeti időkből nincs levelünk sem egyiküktől, sem másikuktól, Babits reakciójáról nem tudunk. Az idézett mondatok azonban adalékok egy barátság keletkezésének mikrofilológiájához.

13 Babits Mihály levele Juhász Gyulához [Szeged, 1908. március 15.], in BABITS, *Levelezése, 1907–1909*, 83. A *Vasárnapi Ujság* végül csak az *Anyám nevére* című verset közölte. Itt köszönöm meg Kelevéz Ágnes segítségét, s hívom fel az olvasó figyelmét Kelevéz Ágnes tanulmányára, ami tökéletes gondossággal és kritikával vetíti egymásra a *Nyugat* és Babits levelekből rekonstruálható kapcsolatát: KELEVÉZ Ágnes, „Egy legendás Osvát-levél nyomában”, *Holmi* 20 (2008): 70–79.

14 Kelevéz Ágnes a vonatkozó – megjelenés előtt álló – kritikai kiadásban a vers születését meggyőzően magyarázza a francia Jean Richepin (1849–1926) költői hatásával. De megkockáztatom saját feltevésemet, hogy a versre Ady Endre erős költői világa és nyelve is hatott. Schöpflin ’égészebb’ jelzője pedig éppen arra utalhat, hogy Babits verse kevésbé ’sűrű’, komprimált, mint Ady magyarság-versei. Ady ekkorra rendkívüli hatást tett Schöpflinre, és talán Ady felől olvasta Babitsot, miközben többeket óva intett Ady utánzásától.

15 [SCHÖPFLIN Aladár], „Holnap”, *Vasárnapi Ujság*, 1908. szept. 27., 796.

16 [SCHÖPFLIN Aladár], „Holnap új versei”, *Vasárnapi Ujság*, 1909. ápr. 25., 358–359. Ekkor már Schöpflin is rendszeresen ír a *Nyugatra*, de kritikát fogalmaz meg Babitscsal szemben. Ezt azért is fontos kiemelni, mert a *Nyugatban* *A Holnapról* közölt éles hangú Kemény Simon-kritika alá a szerkesztő, azaz Osvát Ernő odaírta: „A hét költő könyvéről e szigorú ítéleteiben sok igazságnál is figyelemreméltó cikk nem utolsó szavunk. A Babits Mihály nagy tehetsége csodálatos jeleinek felmutatása oly érdeme *A Holnapnak*, mely említetlenül nem hagyható. Minél komolyabban méltányoljuk bíráló illetékességét, annál inkább sajnáljuk, hogy – elkedvetlenedésében a millió iránt – azok mellett is bizalmatlanul s már sietve halad el. Szerk.” SZERK. [OSVÁT Ernő], [cím nélkül], *Nyugat* 1 (1908): 2:214.

Azokkal a Babits-versekkel, amelyeket a *Vasárnapi Ujság* nem közölt, Schöpflin elment a nyugatosok körébe.¹⁷ Ignotus és Osvát is finoman fanyalgott, de végül 1908. november 16-án jelent meg először Babits a *Nyugatban*, s három nappal később írta meg levelét Osvát a fogarasi tanárnak, melyben kérte, küldje el neki „összes műveit”.¹⁸ Nem állíthatjuk, hogy Babits nem talált volna maga utat a folyóirathoz, de azt igen, Schöpflinnek is volt némi szerepe költő és közlési fórum egymásra találásában.¹⁹

Az első ismert levél, amelyet Schöpflin menesztett Babitsnak, 1909 elején született. A megszólítás – „Kedves Uram” – nem utal közelebbi kapcsolatra, vizsgálja a küldött verseket, és a c – cz írásmódról és a kis- vagy nagybetűs sorkezdetekekről esik benne szó. Kiadói rutinlevélnek mondhatjuk a sorokat, bár a zárósortban „igaz híve” fordulattal köszön el a szerkesztő.²⁰ 1911 áprilisában már „Kedves jó Uram” a Schöpflintől érkező levél megszólítása.²¹ Megköszöni Babits második verseskönyvét és a *Két kritika* című Nyugat-kiadású kis kötetet is. A *Herceg, hátha megjön a tél is!* eredményeit „nagy lendület”-nek nevezi Schöpflin, az Arany–Petőfi-tanulmányt kiemeli, mert a kérdés őt is érdekli. Személyes, vallo-másos mozzanatot is közöl Babitscsal: „Nekem, rabszolgamunkán élőnek, ki tudja, lesz-e valaha érkezésem megírni azt a három-négy essay-félét, ami már évek óta meggyülemlett bennem” – írja, s ezzel mintegy kiegyenlíti kettejük viszonyát az ambíció tekintetében, és jelzi azt is, az a „hatalom”, amit a Franklin Társulatnál képvisel, el is vonja a munkától.

A barátság keletkezésének története lényegesen más szerkezetet mutat, mint Babitsnak Juhász Gyulával, Kosztolányival való szövetségéé. A három, magukat egymással egyenrangúnak tartó költő levelezését közreadó kötet tele van olvasmányélményekkel, fordításokkal, az érvényesülés kérdéseivel, sőt azt megelőző esztétikai problémákkal, közös tervekkel, versértelmezésekkel, egymás és mások esztétikai teljesítményeinek izgatott értékelésével.²² A levelek odaadóan lelkesek,

17 Babits írta Juhász Gyulának Fogarasról 1908 októberében: „A legjobb verseim nincsenek e csomóban: azok közül egypár már igen régen Schöpflin Aladár kezei közt van”. Babits Mihály levele Juhász Gyulához [Fogaras, 1908. október 10. és 12. között], in BABITS, *Levelezése, 1907–1909*, 136.

18 Osvát Ernő levele Babits Mihályhoz [Budapest, 1908. november 19.], in BABITS, *Levelezése, 1907–1909*, 158.

19 KELEVÉZ, „Egy legendás Osvát-levél...”.

20 Schöpflin Aladár levele Babits Mihályhoz [Budapest, 1909. január 16.], in BABITS, *Levelezése, 1907–1909*, 187–188.

21 Schöpflin Aladár levele Babits Mihályhoz [Budapest, 1911. április 15.], in BABITS Mihály, *Levelezése, 1909–1911*, kiad. SÁLI Erika és TÓTH Máté (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005), 166–167.

22 Közismert, hogy a levelezésben mekkora szerep jut az Ady-jelenségnek, annak főként erős kritikája visszatérő motívuma a híradásoknak.

olykor kifejezetten rajongó a hang, magyar és idegennyelvű versesköteteket küldenek egymásnak, sürgetik a másik véleményét. A hármás levelezése szenvedélyes, egymás verseit habzsoló hangú. Ebbe a körbe Schöpflinnek nem volt belé-
pése. A Schöpflin–Babits-levelezés hangja erőteljesen különböző.

Az első ismert Schöpflinnek szóló Babits-levél még Fogarasról érkezett 1911 májusában.²³ Megszólítása ennek sem közvetlen, az „Igen tisztelt” szerkesztőnek szól. Megköszöni azt a „szokatlanul komoly és értékes” kritikát, amelyet Schöpflin írt a *Nyugat*-ba, majd személyesebbre fordítja a szót, örül, hogy Schöpflin „az új verseskönyvemet jobbnak találja, mint az elsőt. Ön nem is képzeli, hogy milyen fontos a hiú – és magányos – poétának egy szó, egy odavetett szó, amely a verséről szól! Az Ön szavai nekem erőm, vigaszom és ösztönzéseim voltak.” Babits tagja ugyan egy biztató és induló költői hálózatnak, ám szélesíteni akarja saját kapcsolati szövetét, és örül a visszaigazolásnak.

Babits és Schöpflin döntően a múlt szereplőiről, s nem a kortársi teljesítményekről leveleznek. Babits kétrészes esszét írt a *Nyugat*-ba *Az irodalom halottjai* címmel Komjáthy Jenőről, Péterfy Jenőről és Dömötör Jánosról, erre reflektál Schöpflin egyik levele.²⁴ Babits az elfeledett, az életükben közönségüket nem találó írókról gondolkodik esszéjében. S mert Schöpflin későbbi munkásságának – mint említettük – maradandó értéke a régi és az új fordulójának leírása, a régi és az új közötti hidak felrajzolása és annak megértése, hogyan alakul ki az új érték, hosszabban idézünk a Babitsnak írott leveléből: „húsz év óta hiszem, hogy Dömötör János egyedül az enyém, hogy én vagyok az egyetlen ember, akinek gondolatai vannak róla [...] – s íme kiderül, hogy ezt a tulajdonságomat meg kell osztanom Önnel.” Dömötör kötetét még „heted osztályos” pozsonyi gimnazistaként olvasta Schöpflin, majd a századfordulón nehezen újra fellelte a könyvet, de „szólni róla alig mertem, egy-két bizalmas emberem előtt emlegettem, ezek kinevettek; a fölfedezők bátorsága, sajnos nincs meg bennem, – a szó fizikai értelmében meghökkenett az Ön írása.”²⁵

A levelek egyre konkrétabb kérdésekről szólnak, a témák bizalmasabbak, de a levélírók még mindig magázódnak. 1913 novemberéből van az első tegeződő levelük. 1916-ban – a Szekfű Gyulával való levelezésében – értesíti a bécsi levéltárosként dolgozó történészt, hogy Babitsot – aki immár fővárosi, tisztviselelőtelepi tanár – komoly retorzió érte, amiért óráján *A száműzött Rákóczi*-ból, Szekfűnek

23 Babits Mihály levele Schöpflin Aladárhoz [Fogaras, 1911. május 4.], in BABITS, *Levelezése, 1909–1911*, 177–178.

24 BABITS MIHÁLY, „Az irodalom halottjai”, *Nyugat* 3, 9, 11 (1909): 606–613; 735–742.

25 Schöpflin Aladár levele Babits Mihályhoz [Budapest, 1910. május 3.], in BABITS, *Levelezése, 1909–1911*, 46–47.

a konzervatív oldalról erősen támadott munkájából olvasott föl. Elvették a történelem tanítását Babbitstól, miközben a *Nyugat*ban Schöpflin évek óta kiállt Szekfű deheroizáló, realista történeti munkája mellett.²⁶ A háború közepén egyébként Babits és Schöpflin lépéseket tettek a fiatal konzervatív tudósok *Nyugathoz* hívására, jelesül Horváth Jánossal és Szekfűvel akarták emelni a folyóirat tudományos színvonalát. Babits és Schöpflin összetartozását jelzi az is, hogy ez idő tájt együtt gondolkodtak egy új kritikai folyóirat létrehozásáról, amiről szintén értesítettek néhány konzervatív szereplőt. De aztán Schöpflin kérte Pintér Jenőt, „tekintsd tárgyaltalannak azokat a dolgokat, amelyeket [...] közöltem veled. A kritikai folyóirat megindítását elhalasztottuk.”²⁷ Ennek az ügynek a háttere egyelőre ugyan nincs feltárva, de van dokumentum rá, hogy Szekfű Horváth Jánossal tudatta az időközben feladott elképzelést.²⁸ Mindenesetre erősebb szövetségre utal a két *Nyugat*-szerző között ennek a kettős kiválásnak (?) a gondolata is. Jelzi továbbá a két ember indíttatásából magával hozott „természetes” konzervativizmusát is.

Egy másik ügy, ami közelebb hozta egymáshoz Schöpflint és Babitsot, az Schöpflin erőfeszítése volt, hogy a Franklin Társulat hosszú távú szerződéssel biztosítson egzisztenciális hátteret Babitsnak. Már 1912-ben Schöpflin közvetítette Babitsnak a Franklin, nevezetesen Gárdos Alfréd, a Társulat kereskedelmi igazgatója ajánlatát, hogy náluk kösse le munkáit. Az akció nem sikerült, Babits a Révai Kiadónál maradt, annak ellenére, hogy Dante új fordításának kiadásával együtt a kiadó a 19. század végi Szász Károly-verziót is újra ki akarta adni, mintegy konkurenciát támasztva az új fordítónak, Babitsnak. A Franklin – most az irodalomhoz közelebb álló König György²⁹ révén – újólággal örömmel fogadta volna Babits tanulmányainak kiadását, de majd csak Babits halála után lett – bizonyosan Schöpflin az özvegyet is segítő közreműködésével – a Franklin „szerzője” Babits Mihály.

26 Schöpflin Aladár, levele Szekfű Gyulához [Budapest, 1916. ápr. 15.], in SCHÖPFLIN, *Összegyűjtött levelei*, 165. Erről részletesebben: SZÉCHENYI Ágnes, *Ó a magyar kritika: Schöpflin Aladár* (Budapest: Osiris Kiadó–Ludovika Kiadó, 2022), 259–269.

27 Schöpflin Aladár levele Pintér Jenőhöz [Budapest, 1916. november 30.], in SCHÖPFLIN, *Összegyűjtött levelei*, 171.

28 Babits Szekfűt tájékoztatta erről, Szekfű pedig Horváth Jánosnak szóló levelében dokumentálja a tényt. „Azt mondta, hogy ő és Schöpflin egyszer külön folyóiratot akartak, a kiadó feltételül kötötte ki, h. tudományos kritika legyen benne, de ők nem találtak lámpásokkal sem tudósokat.” Szekfű Gyula levele Horváth Jánoshoz [1917. augusztus 8.] Idézi LACKÓ Miklós, *Korszellem és tudomány* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1988), 42.

29 König György (1883–1944), jogász végzettséget szerzett. A közoktatásügyben dolgozott, majd a Franklin Társulat egyik vezetője lett. Kis könyvet írt Alfred de Musset-ről, lefordította többek között Pierre Loti, Marcel Prévost, André Gide némely munkáját.

Közel egyidőben, 1917-ben jelent meg Babits Mihály *Irodalmi problémák* című könyve és Schöpflin *Magyar írók* című portrészorozata. Mindkét kötetet a Nyugat Kiadó adta ki. Schöpflin a *Vasárnapi Ujság*ban köszöntötte Babits könyvét, kiemelve többek között általánosságban, hogy

Babitsot az különbözteti meg a mai íróink közül, hogy a költői gyakorlat mellett erősen izgatja az irodalom elmélete, az írói műhely mindenféle titka, hagyománya és törvénye. [...] Világirodalmi tájékozottsága szinte kivételes, a régi görögöktől a mai legújabbakig alig van nevezetesebb jelenség, amelyet ne ismerne. Az írók között ebben a tekintetben magában áll s a tudósok között is kiválik, fájdalom, mai fiatalabb irodalom-tudósaink csaknem teljesen elejtették elődeiknek azt a szép és becses hagyományát, mely szerint az irodalmi tudományok művelésének legfőbb előfeltétele a mély és széles körű világirodalmi képzettség, a fejlődés egészének, az irodalom tartalmi és formai lehetőségeinek beható ismerete. Babitsot az teszi kiválóan hivatott esszé-íróvá, hogy benne egyesül ennek a műfajnak mind a két sarkalatos követelménye: az irodalmi tájékozottság és az írói tehetség.

Majd minden tanulmányhoz fűz megjegyzést, értékelést, s végül összegezve így fejezi be az írást: „[n]em hisszük, hogy komoly nézeteltérés lehessen Babits könyvének értéke dolgában. Kiválóságai annyira szembeűnők és letagadhatatlanok, annyira felette áll az efféle írásművek magyar átlagának, hogy még az elfogultság is kénytelen érdemét elfogadni.”³⁰ Adoráció ez a javából, s kétségtelen, hogy csak elmélyítette az alakuló szövetséget Babits irányából is.³¹

Schöpflin Aladár úgynevezett pályakövető kritikus volt. Azaz, ha egy-egy szerző megfogta, annak minden művét elolvasta, vagy megnézte színpadon, mérlegre tette, elemezte, megmutatta helyüket a nagy rendszerben, a magyar irodalom egyetemességében. Ady, Móricz Zsigmond, Kaffka Margit, Molnár Ferenc, Biró Lajos minden (!) művéről írt, ha nem is ennyire szorosán, de folyamatos figyelemmel követte Krúdy Gyula, Kosztolányi Dezső, Laczkó Géza pályáját. Schöpflin kritikus karakterét és jelentőségét Móricz Zsigmond gyönyörűen fogalmazta meg: „Akinek valaha egy könyve a szeme elé került, annak egy telekkönyvi föla-

30 [SCHÖPFLIN Aladár], „Irodalmi problémák”, *Vasárnapi Ujság*, 1917. szept. 16., 601.

31 Megjegyezzük, hogy a Babits-kötet második kiadása alkalmából, a *Nyugat*ban Tersánszky Józsi Jenő fűzött megjegyzéseket Babits gondolataihoz. Így kezdi írását: „Babits Mihályt megkritizálni, mikor az irodalomról vélekedik, valóban úgy hat előttem, mintha Hindenburgnak akarna valaki oktatást adni a hadviselésről. Hogy mégis egy-két megjegyzésre vállalkozom itt [...] csakis az ő bátor biztatása ad rá merszet, hogy az eszmék tisztázása mindennél előbbre való.” TERSÁNSZKY Józsi Jenő, „Babits Mihály: Irodalmi problémák”, *Nyugat* 17 (1924): 2:281–282, 281. S az írás zárásában is, néhány finom megjegyzés után, ez a magas fokú elismerés dominál.

pot nyitott magában, s nem lehet úgy említeni ezek közül, hogy ha magába merül, fel ne tudja olvasni az illetőnek a telekkönyvi lapját, az egész vagyoni helyzetét...”³² Az iménti felsorolásban zsenik, nagy, erős tehetségek és másodvonalból való írók egyaránt vannak.

Babitsról is írt Schöpflin, bizonyos, hogy gondolatban vezette róla is ezt a bizonyos telekkönyvi főlapot, de a nyilvánosság előtt mégis viszonylag kevesebbet foglalkozott vele. A hangsúly itt a határozószón, a „viszonylag”-on van. De szükségszerű is lett ez a relatív gyakoriság, hiszen a *Nyugat*ban és a *Nyugat* élén majd egyre fontosabbá növe Babits állandó dicsérése visszas is lett volna. De, tegyük rögtön hozzá, egy önálló alkotó és egy kritikus viszonyáról van szó, ami semmiképpen nem azonos pozíció, noha emberi értelemben ez a különbség nem merül fel. Nem riválisok a pozíciót tekintve, szövetségesek nézeteiket tekintve.

Babits *Kártyavár* című regénye beletalált Schöpflin érdeklődésébe: a város a témája, érthető, hogy szinte személyes ügyének tekinti Schöpflin, hogy foglalkozzon vele. Fantasztikumba, sőt disztópiába hajlik a látásmód, a szerkezet. Schöpflin kritikája a *Nyugat*ban levél-formában jelent meg, „Kedves Mihály” megszólítással. Felfedi, hogy közléről végigkísérte a regény keletkezését, részese volt a mű alakulásáról való rendszeres beszélgetéseknek. Állítása szerint majdhogynem társszerző volt, olyan élénk volt az eszmecsere kettejük között: „ha számon veszem azokat a gondolatokat, amelyek a regény olvasásakor bennem keletkeztek, nem tudom, mi belőlük az enyém, mi az, amit veled beszélünk akkor meg, és mi az, amit akkor tőled hallottam”. Schöpflin azonban lényegesen realistábban, szociológiailag kötetebben tekintett általában a jelenségekre. Kiemeli, hogy Babits alkotásmódja

[r]egény hős nélkül – a Hiúság vásárának ezt az alcímét odatehetted volna te is könyved címlapjára. Nem akartad egyetlen személy köré koncentrálni azt az esemény-sort, amelyet regényedben elmondasz. Egy nagy milió-rajzot akartál, ugye adni egy város életének teljes képét, fókuszpontjaiban megvilágítva, legjellemzőbb típusaiban és egyéneiben perszonalifikálva, legkülönbözőbb társadalmi osztályainak keresztmetszeteiben. Mintegy reflektor fényszóróját vonultattad végig ezen a városon, a fénykéve nyugtalanul, gyorsan járt ide-oda, ahova ért, ott embereket, helyzeteket, viszonyokat élesen megvilágított, aztán hirtelen odább mozdult, hogy más, ellentétes alakokat, helyzeteket, képeket tegyen láthatókká. Erre kellett neked egy külön alak, Partos járásbíró, akit most helyeztek ide Újvárosba, akinek tehát az összes dolgok újak, meglepők, váratlanok, akinek a történő dolgok alakulására semmi befolyása sincs, de azért belebonyolódik mindazokba a fur-

32 MÓRICZ Zsigmond, „Schöpflinről”, in *Móricz Zsigmond hagyatékából*, szerk. RÉZ Pál, Új magyar múzeum 4, 186–189 (Budapest: Akadémiai Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézete, 1960), 187.

csa és szokatlan dolgokba, amelyeket a regény el akar mondani. Ezzel nemcsak a pápaszemet kapja meg az olvasó, melyen át a történő dolgokat nézheti, hanem megkapja e dolgok furcsa, meglepő rendkívüli voltának a folytonos jelzését is, a distanciát, amelyben a cselekvényhez állnia kell. Ezért úgy érzem, a járásbíró alakja nagyon szerencsés kompozíció-beli lelemény.³³

A műfaji inspirációk között tartja számon Schöpflin a detektívregényt, tudjuk, ez Babits kedvenc olvasmánya volt:

[a] teljes realizmussal ábrázolt detektívregény jelenetet egy kompozíció szerves részévé tette és ezzel fölemelte, magasan anyagának jelentősége fölé. Hatalmas bravúr ez, példája annak, hogy irodalmi műben mennyire nem fontos az anyag, mennyire minden az anyag ábrázolásától függ, s mennyire tudja fontosságban emelni vagy csökkenteni a dolgok súlyát a komponálás művészete.

A városkritikára is hangsúlyt helyez Schöpflin, mintegy emlékeztetve *A város* című esszéjére:

[h]omokra – földi és erkölcsi homokra – épített város, semminek sincs benne szilárd, megbízható alapja, nincs benne egységes erkölcs, világszemlélet, ízlés, még egy nagy egységes érdek sem, apró érdekecskék, ötletek, véletlenek, hitvány panamák, együgyű frázisok terméke az egész.

Ennél „kedvezőbb” véleménnyel volt Schöpflin a városról 1908-as esszéjében is, s később is. Igényelte a város létrejöttét, annak minden-értékű velejárójával együtt. De van magyarázat, Babits stilizált városa, Újváros, az előváros:

a város egy különleges típusát, a nagyváros melletti kisváros furcsa alakulatát [teremtette meg], amely a nagyváros szeméjéből verődött össze, tradíciótlanul, bizonytalanul, hirtelen – ez a te személyes tulajdonod, melyet előtted nem látott senki és nem értett úgy, mint te, senki.

Az állítás túlzás, mindenképpen vita tárgyává tehető. Hiszen maga Schöpflin volt, aki Molnár Ferenc pesti írásait számon tartotta és dicsérte. Csakúgy, mint Kóbor Tamás, igaz, gettó témájú regényfolyamát. De tény, hogy Babits regénye messzebbre ment szimbolista látásmódjával, a regény végén megjelenő szimboli-

33 SCHÖPFLIN Aladár, „Kártyavár”, *Nyugat* 17 (1924): 1:509–510.

kus bábjátékos figurájával. Azért is idéztük ezt a kritikát, hogy láttassuk, a költő mellett a prózaíró Babitsról van jeles mondanivalója, úgy tűnik föl, többre értelmezte Babits epikáját, mint azt sokan tették a korban.

A tematikai és az életérzésbeli rokonság vezeti Schöpflin tollát, amikor ráhangolódó-azonosuló reflexióit közölte *Halálfiáról*. Schöpflin elragadtatottan írt róla Babitsnak: „Egészen a benyomása alatt állok, minduntalan eszembe jut, emészttem magamban, s bár az olvasás közben is igézetében tartott, csak most, az utólagos ráemlékezésben tárul ki egyre jobban a gazdagsága és a nagysága”.³⁴ A *Nyugaton* azonban nem Schöpflin, hanem Földi Mihály és Ignótus írtak Babits regényéről, Schöpflin „csak” a *Könyvbarátok Lapjában* szólalt meg a regény kapcsán.³⁵

A regény beletalált Schöpflin saját, a felvidéki faluból és Pozsonyból Budapestre vezető életútjába is, és az általa sokat hangoztatott, elemzett városiaság gondolatkörébe.³⁶ Amit másutt határozottabban fogalmaz meg a vidék és város kapcsolatáról, itt erős érzelmi azonosulással, megértéssel visz közel az olvasóhoz a cselekmény és a konfliktusok bemutatásán keresztül. Intonációjában az első dunántúli regénynek mondja a *Halálfiat*. A regény lényegének „a talajtól való elszakadás tragédiáját” látja, s itt most megértő honvágyat érzünk ki a szavakból.³⁷ Nem is véletlenül, mert Schöpflin szerint a regény „a háború előtti magyar fiatalság egy számra és súlyra jelentékeny részének sorsát példázza”.³⁸ Ez a fiatalság „eszméiben túlfelflödött környezetén, a magyar középosztály általános gondolat-uniformisán, s lénye arra hajtja, hogy egyéni viszonyba lépjen a világgal és nem talál archimédeszi pontot, ahol megvesse a lábát”.³⁹ A vidékről jöttek tragédiája – vagy a nyugatosok esetében végül is inkább keserves sikertörténete ez. Őket az utókor már nevezheti bátraknak, akik „a becsvágyak zúrzavarában, magányosan”, de megteremtették a modern magyar irodalom egy erős orgánusát. Eddig Schöpflin nem megy el, nem beszél sikertörténetéről. A válságállapotot rögzíti; hogy vidéken

ebben az időben beszéltek borról, borárakról, filoxéráról, családi és háztartási ügyekről-bajokról, országos és helyi politikáról, de olyan dolgokról, mint tudomány, irodalom, zene, idegen országok tájai és viszonyai, új eszmék a világ sodrában soha nem be-

34 Schöpflin Aladár levele Babits Mihályhoz [Budapest, 1927. június 18.], in SCHÖPFLIN, *Összegyűjtött levelei*, 260.

35 SCHÖPFLIN Aladár, „A halál fiai”, *Könyvbarátok Lapja* 1, 1. sz. (1927): 64–67.

36 Erről részletesen lásd SZÉCHENYI, *Ő a magyar kritika...*, 157–177.

37 SCHÖPFLIN, „A halál fiai”, 64.

38 Uo., 66.

39 Uo., 65.

széltek, mert nem is tudtak róluk. [...] A talaj kiszikkadt, nem tudta táplálni az emberek lelkét, csak azok bírnak megmaradni rajta, akiknek nincs szellemi igényük, akik bele tudják magukat élni a konvencionális [...] erkölcsök nyárspolgári kényelmébe, akiknek elég életöröm egy jó ivás a pincészeren, akik nem is akarnak semmit tudni a rajtuk kívül levő nagy világról.⁴⁰

Aki innen kilép, nehéz helyzetbe kerül.

[N]álunk nem lehet az egyik szellemi kasztból kilépni úgy, hogy az ember egyszerűen átlép egy másik kasztba, azért, mert nincs ilyen szellemi kaszt, illetőleg amennyiben van, nem elég erős arra, hogy erkölcsi támasztékul szolgáljon, mert nincs mögötte egy kompakt társadalmi réteg, nem nőtt ki magából a társadalomból, hanem csak úgy összeverődött különféle – egyenként talajtalanná vált – egyének maroknyi töredékéből.⁴¹

Ez az új közeg a „szektáriuság” bélyegét viseli magán, írja Schöpflin, s ezért fogadja megértéssel Imrus, a regényhős „nagy baklövéseit”, amelyeket mégiscsak a család és az erdélyi kisvárosi havasi magány fog megoldani. A „vérség misztikus köteléke [pedig] [...] minden ellentétben, a karakterek minden inkompatibilitásán át összetart egy családot!”⁴²

A regényt Schöpflin monumentálisnak tartja, és a többek által felrótt szerkezeti lazaságokat nem említi, nem is veszi talán észre, különösen, mert úgy látja, minden részlet megteremti a maga sajátos atmoszféráját. A *Halálfiái*ban Schöpflin a maga megtapasztalta társadalomszemléletet látja megelevenedni és igazolódni, nemcsak Babits önéletrajzi regényének tartja, hanem a sajátjának is. S azt gondolta, hogy a könyv „belenő a magyar irodalom remekműveinek sorába”. A regény fogadtatása, értékelése ellentmondásos, érte megsemmisítő bírálat és elismerés is.⁴³ Mi most mint a Babits Mihály és Schöpflin Aladár életélményeit, tapasztalatát összekötő, közös nevezőre hozó médiumot idéztük ide. A regény cselekménye megáll az első világháború előtt, a mű azonban vereségek, az 1918-

40 Uo., 65.

41 Uo., 66.

42 Uo.

43 A regény recepciójának elemzését lásd BABITS Mihály, *Halálfiái*, kiad. SZÁNTÓ Gábor András, NÉMEDIKÉ KISS Adrien és T. SOMOGYI Magda, 2 kötet. (Budapest: Argumentum Kiadó, 2006), 2:10–256; TVERDOTA György, „A modernség dilemmái: Babits Mihály: *Halálfiái*”, in TVERDOTA György, *Hagyomány és lelemény: A magyar irodalmi modernség első hulláma*, 166–173 (Budapest: Kalligram Kiadó, 2018).

as forradalom és a dicstelen tanácsköztársaság elbukása után született. Az író sem tudta függetleníteni magát az utóbb történetektől.

1918-ban Babits és Schöpflin együtt dolgoznak a konzervatívvá lett Petőfi Társaság ellenében létrehozandó, Hatvany Lajos gondolatán alapuló Vörösmarty Akadémia megalapításán, majd 1925-ben annak remélt feltámasztásán.⁴⁴ A tanácsköztársaság megadta Babitsnak a tanítás, az egyetemi katedra lehetőségét, amit Babits vonakodott elfogadni, mert az alakítás feltételei hiányoztak, s végül le is akart mondani a kinevezésről, csak éppen megbukott az őt kinevező rezsim.⁴⁵ Meghurcolása – mint másoké is – ismert.⁴⁶ Közismert a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című, *Vita és vallomás* alcímet viselő tanulmánya is.⁴⁷ Sokan értékelték a tanulmányt megalkuvásnak, árulásnak. Schöpflin is elkövette a maga – elvart? – árulását, az egyetlen olyan gesztusát, amit szégyellnie kellett: ez a *Szózat*ban közzétett elismerő kritikája volt Tormay Cécile *Bujdosó könyvéről*.⁴⁸ Ez az írás egyszerűen nem vett tudomást az apokrif Tormay-napló erős

44 NÉMETH Luca Anna, *Az irodalmi modernség egy szervezeti kísérlete: A Vörösmarty Akadémia története és szerepe a 20. század elejének irodalmi életében*, hozzáférés: 2022.10.31, <http://www.filologia.hu/tanulmányok/az-irodalmi-modernseg-egy-szervezeti-kiserlete-%E2%80%93-a-vorosmarty-akademia-tortenete-es-szerepe-a-20.-szazad-elejenek-irodalmi-eletemben.html>.

45 Tény, hogy Babits Mihály formailag nem felelt meg a kinevezésnek, nem volt doktorátusa. Ám az őt ismerők – mint például Hajdu Henrik, a *Nyugat* szerkesztőségi titkára, utóbb műfordító – „a hivatottság térfoglalása”-ként üdvözölték Babits kinevezését. Babitsot azonban nyugtalanította az egyetem ellenállása, s a tény, hogy Kunfi az egyetemi autonómia felfüggesztésére is hajlandó lett volna. Lásd Hajdu Henrik levele Babits Mihályhoz [Budapest, 1919. január 26.], in BABITS Mihály, *Levelezése, 1918–1919*, kiad. SIPOS Lajos (Budapest: Argumentum Kiadó, 2011), 248; Borosnyay Károly levele Babits Mihályhoz [Szeged, 1919. január 28.], in BABITS, *Levelezése, 1918–1919*, 249; Varga Endre – Kovács András – Gáspár Károly [?] levele Babits Mihályhoz [Debrecen 1919. január 29.], in BABITS, *Levelezése, 1918–1919*, 250–251; Babits Mihályné és Babits Angyal levele Babits Mihályhoz [Szekszárd, 1919. december 2.], in BABITS, *Levelezése, 1918–1919*, 252–253; valamint a kötet jegyzetei, magyarázatai a konfliktusról. SIPOS Lajos, *Babits Mihály és a forradalmak kora*, Irodalomtörténeti füzetek 91 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 91.

46 JANKOVICS József, „Babits Mihály fegyelmi büntetésének revíziós eljárása a dokumentumok tükrében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 105 (2001): 183–213. Csak néhány példa: Krúdyra nézve a Gellért Oszkár szerkesztette *A diadalmas forradalom kézikönyvében* való szereplés (1918), a kápolnai földosztásról írott könyve (1919) és publicisztikai számítottak terhelőnek. MórícZ Zsigmond eleinte reményeket fűzött a tanácsköztársasághoz, ám májusban a kommün diktatórikus módszereit látva kiábrándult belőle. Megjelent egy füzet a somogyi földműves-szövetkezetekről és egyúttal több újságnak is a munkatársa volt (*Világszabadság, Vörös Lobogó, Fáklya* stb.). Az írói direktórium is tagjává választotta. 1919 februárjában beválasztották a Kisfaludy Társaságba, majd összeel kizárták onnan. Lásd még MÓRICZ Zsigmond, *Naplójegyzetek, 1919*, szerk. CSÉVE Anna, Századok legendái (Budapest: Noran Kiadó, 2006).

47 BABITS Mihály, „Magyar költő kilencszáztizenkilencben” *Nyugat* 12 (1919): 1:911–929.

48 SCHÖPFLIN Aladár, „*Bujdosó könyv*: Tormay Cécile új könyve”, *Szózat* 2, 1. sz. (1920): 1.

antiszemizmusáról, jóllehet Schöpflin életében mindig a természetes befogadó gesztust gyakorolta a zsidóság, illetve a nemzetiségek iránt.

1925 májusában Schöpflin küldött körlevelet az egykori Vörösmarty Akadémia tagjainak – köztük az emigrációban tartózkodó Ignotusnak is –, hogy egy baráti vacsora keretében beszéljék meg az Akadémia újraindításának lehetőségét. A vacsorán való elnöklésre Schöpflin Babitsot kéri föl – nyilvánvalóan előre egyeztetve. Az előkészítő értekezletek után 1925. június 14-én – mindössze hét fővel, és bár nem nyílt, de feszültebb légkörben – újjáalakult a Vörösmarty Akadémia. Ahogy Babits fogalmazott, „a Nyugat megállapodott írógenerációja [alakult] autoritatív [mérvadó – Sz. Á.] testületté”.⁴⁹ A lényeg most itt is a kapcsolat-történet erősségének dokumentálása, a *Nyugat* hatalmi pozíciójának tárgyalása messze vinne minket.⁵⁰ Amikor Babits számára nyilvánvaló lett, hogy a tagságon belül nincs teljes harmónia, hosszú levelet írt Schöpflinnek, felhatalmazva őt arra, ha a kérdés szóba kerül, úgy a levelét a Vörösmarty Akadémia tagjainak megmutassa. Schöpflin megnyugtató válasza Babits helyzetértékelésére szintén őszinte együvé tartozásról szól. Schöpflin regisztrálja és tudatja esztergomi tartózkodása alatt Babitscsal, hogy az Akadémia működése „egész váratlanul kedvezőtlen levegőben kezdődik”, ennek magyarázatát is adja, s végül a működés el sem kezdődik.

Kettejük kapcsolata továbbra is zavartalan. Babits bizonyos lehetett benne, hogy Schöpflin biztos *hátvéd* a számára. Az 1929/30-as évtizedfordulón kétszer is Babits védelmére kelt Schöpflin. Első ízben akkor, amikor a Babits–Móricz páros együtt átvette a *Nyugat* szerkesztését.⁵¹ A *Nyugat* vitái sorába is kapcsolhatók ezen a két oldalról – „a politika szélső jobbjáról és szélső baljáról” – érkező támadások, melyek célja „Babits Mihály hitelét megingatni, őt a közönség előtt kompromittálni, s őrajta keresztül a Nyugat pozícióját gyengíteni”.⁵² A támadók

49 BABITS Mihály, „A Vörösmarty Akadémiáról”, *Nyugat* 18 (1925): 1:433–437, 433.

50 Bár fontos volna és nem vinne félre. Mert amikor 1937-ben megjelenik Schöpflin könyve, *A magyar irodalom története a XX. században*, amely nem más, mint a *Nyugat* hangsúlyos pozicionálása, a kritikák döntően éppen a folyóirat nagy nemzedékének túlzó hangsúlyllyal való visszaigazolását veszik célba. A könyv recepcióját lásd SZÉCHENYI, *Ő a magyar kritika...*, 381–409.

51 SCHÖPFLIN Aladár, „Hajza Babits Mihály ellen”, *Nyugat* 23 (1930): 1:763–766. A vitairat kitér Babits *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című tanulmányának értelmezésére is. A forradalmak idejére nézve lásd még SZÉCHENYI Ágnes, „Babits Mihály levelezése 1918–1919. Sajtó alá rendezte Sipos Lajos, Budapest, Argumentum, 2011 (Babits Mihály műveinek kritikai kiadása: Levelezés)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 117 (2013): 373–381; SZÉCHENYI Ágnes, „Babits Mihály levelezése 1919–1921. Sajtó alá rendezte Majoros Györgyi és Tompa Zsófia, Budapest, Argumentum Kiadó, 2012 (Babits Mihály műveinek kritikai kiadása: Levelezés)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 734–742.

52 SCHÖPFLIN, „Hajza Babits Mihály ellen”, 763.

egy része Ignotus tekintélyével próbálta meg fedezni magát. Ignotust azonban Schöpflin „méltó és becsületes”⁵³ ellenfélnek tartotta, akinek a folyóirat meg is felelt. A támadás másik oka, hogy Babitsot beválasztották a Kisfaludy Társaságba, s ezt Babits is is fogadta. Mindössze három évvel azután, hogy a *Halálfi*iban úgy szól a társaságról, mint ami „vén szamarakból áll”,⁵⁴ s ugyancsak három évvel azután, hogy a *Kettőszakadt irodalom* látványos, konfrontatív vitája lezajlott, s abban – mint Babits és Schöpflin, valamint más platformról Ignotus – együtt vívott Berzeviczy Albert ellen csatát.

Amikor a Kisfaludy Társaság a tagjai közé hívta Babitsot, meggyanúsították, hogy ezt ő kezdeményezte. Így válaszolt:

Hát ha úgy volna is! ha valóban kívánnám s akarnám, hogy abban a társaságban üljek, melyben Vörösmartynak s Aranynak széke volt! nem volna-e erre a kívánságra is jogom? nem volna-e inkább az az egészséges és természetes, ha a magyar költő kívánatosnak érezné, s szégyen nélkül kívánhatná a helyet, melyet tradíciói szinte kijelölnek neki, mint ahogy Zola és Anatole France nem restelltek kilincselni az Akadémia tagságáért?⁵⁵

Ezzel Babits a jogfolytonosságra tett nagyobb hangsúlyt. És lényeges, hogy Babits ekkor már a Baumgarten Alapítvány érdekei védelmében is kellett gondolkodjon. Lényegében Babits és Schöpflin együtt viselték a támadásokat, bármelyik oldalról is jöttek azok.⁵⁶ Schöpflin ekként védi Babitsot:

A Kisfaludy-társaság, elnökének kezdeményezésére, jónak látta kilépni eddigi elzárkózó álláspontjából, tért engedni az általa eddig perhorreszkált [visszautasított – Sz. Á.] irodalmi felfogásoknak, s körébe vonni ezeknek néhány képviselőjét. Ennek jeléül Babits Mihályt is megválasztotta tagjául. Babits Mihály elfogadta a társaság tagságát, nem valami haszon reményében, mert hiszen ez rá nézve csak terhet jelenthet, és meghurcoltatását előre láthatta.⁵⁷

53 Uo., 764.

54 BABITS, *Halálfi*, 362.

55 BABITS Mihály, „A Nyugat és az akadémizmus”, *Nyugat* 23 (1930): 1:177.

56 Lásd *A Baumgarten Alapítvány kurátora* című fejezetet: SZÉCHENYI, *Ő a magyar kritika...*, 436–482.

57 Arra, hogy ezeknek a történeteknek lehetséges egy intimebb és ironikusabb olvasata is, Schöpflin Aladár Illyés Gyulának szóló levele a példa. Illyést 1941-ben választották a Kisfaludy Társaság tagjai közé, ajánló – nem mellékes ez sem a rokon- és ellenszenvet dinamikáját illetően – Babits és Schöpflin voltak. „Először is [...] meg kell jelenned [...] a társaság ünnepi közgyűlésén, sötét ruhában és kisfaludysta nagy képpel, és végighallgatni a közgyűlési felolvasásokat úgy, mintha odahallgatnál közben [...] ki-ki lehet menni cigarettázni. Utána pedig részt venni az ünnepi ebéden. [...] Ezt egyszer illik megtenni, elmaradni sértés volna [...] Idővel székfoglalót is kell tartanod, de ez későbbi dolog. Ha ezt megtar-

A következő jelentékeny megszólalás Schöpflintől irodalomtörténetének megjelenése, a *Nyugat* kanonizálásának erőteljes gesztusa. Ekkorra több mint két évtizede van Babits a *Nyugat* címoldalán, különböző pozíciókban, s ebből adódóan azonosítják őt a folyóirattal, annak arányában, ahogy – új nemzedékek megjelenésével is – halványul Osvát és Ignotus emléke. A Babitsról szóló oldalakat (ez mennyiségében is több, mint amennyit sokan mások kaptak) a kötetben páratlan adoráció zárja: „Babits Mihály magában álló jelenség újabb irodalmunkban. Egyszerre jelenti a költői szellem legnagyobb magaslatát és a legmélyebb kultúrát, egyedüli méltó képviselője a legmagasabbrendű humanitásnak. Példaadó és irányító, lelkek és életek finom analízisű ábrázolója.”⁵⁸ Ez a minden mértéken felüli kiemelés az „irodalomtörténet” kritikai visszhangjában is nagy hangsúlyt kap. Németh Andor egyenesen azt írja, hogy „mint valami barokk serenissimum [fenséget, uralkodót – Sz. Á.] körülömjénezi” őt Schöpflin.⁵⁹ Akármilyen elfogultságot, olykor aránytévesztést is tapasztalunk Schöpflin részéről itt is, másutt is – s valóban elfogult volt Babits iránt –, semmiképpen nem feltételezhetjük, hogy ebben bármiféle érdek vezette volna Schöpflint. Nem voltak rivális pozícióban, Schöpflin nem függött Babitstól, saját helye volt, amit lassan, maga küzdött ki magának, s amit nem veszélyeztetett soha senki. Mert az a fajta kritikai hozzáállás, ami Schöpflint jellemezte, nem volt másra jellemző. Senki más nincs az akkori fél évszázadban, aki olyan állhatatossággal, következetes kitartással olvasott volna, mint ő – ez is adta megbecsült helyét. Nem volt rá jellemző a törtétes, többre becsülte a szellemileg és erkölcsileg független íróember nehezebb, de tisztességes életét, minden más eszközzel elérhető sikernél. „Értékbecslései”⁶⁰ – ezt maga mondta általában a kritikusi működéséről egy alkalmi írásában – pontosságáról lehet vitatkozni, de számos észrevétele első rögzítése volt valamely irodalmi mű egy-egy vonatkozásának. Ezt ma a recepciótörténet jelentőségének növekedésével jól látni már.⁶¹

Tudunk példát mondani arra is, hogy Babits egy-egy felfedezettjével, „védenével” vitába szállt Schöpflin. Ilyen volt például az Illyés irányába eleresztett né-

tottad, akkor vagy nézel feléje a társaságnak, vagy nem, ahogy kedved tartja.” Schöpflin Aladár levele Illyés Gyulának [1941. február 5.], in SCHÖPFLIN, *Összegyűjtött levelei*, 363.

58 SCHÖPFLIN, *A magyar irodalom története...*, 226.

59 NÉMETH Andor, „A könyvnap mérlege I. SCHÖPFLIN Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*”, *Újság*, 1937. jún. 6., 31.

60 [SCHÖPFLIN Aladár], „Ambrus Zoltán a Nemzeti Színház új igazgatója”, *Vasárnapi Újság*, 1917. márc. 18., 178.

61 Csak utalunk itt a például Kosztolányi kritikai kiadás hatalmas és alapos recepciótörténeti szemléire.

hány polemikus megjegyzése.⁶² Másként maradt távol a zsidótörvény elleni tiltakozástól Babits, és másként Illyés. Schöpflin Aladár aláírta. És nemcsak, hogy aláírta, de pályája kezdetétől fogva érezte és rögzítette, hogy milyen megújuló erő érkezett a zsidó származású írókkal. Babits az egyszerű aláírásnál jóval nagyobb visszhangú tanulmányban tiltakozott a törvény és Németh Lászlónak a *Kisebbségben* című írásában kifejtett gondolatai ellen, Illyés a *Nyugatban* egy vitatható naplójegyzettel vonta kétségbe a zsidóság melletti kiállítás általános érvényét.⁶³ Ennek a kiállításnak az értelmezése most messze vezetne, el is állunk ettől.

Rengeteg, több hasábnyi említést találunk Schöpflinről (sokszor a Schöpflin-házaspárról) Török Sophie naptárainak névmutatójában, ahogyan a *Beszélgetőfüzetekben* is. Az előfordulások számossága is jó jelző, noha a legtöbb esetben nem kapunk kellő információt arról, mi hangzott el, mi is történt az együttlétek alkalmával. Jó pár fényképet ismerünk, amelyek Esztergomban készültek, s amelyeken az egész Schöpflin-család (Schöpflin Aladár és felesége, fiuk, Schöpflin Gyula) szerepel. Van a Duna-parton készült fotó is, az úszódresszenben – az intimitás jele – lefényképezett költővel és kritikussal.

Az utolsó erős kapcsolati elem Schöpflin Aladár szereplése az Illyés szerkesztette *Babits emlékkönyvben*. Az emlékkönyv műfaji kódja természetesen engedi meg a kiválóság hangsúlyozását. S most, ebben a pillanatban mégsem a magasztalás a cél, hanem inkább a kapcsolattörténet leírása, az együttműködésük mellett Babits és a *Nyugat* viszonyának krónikási rögzítése, a „régiek” nevében, mint egy a „nagy idők tanúi” közül. Babits személyiségére nézve is közöl adalékokat Schöpflin: nehezen elegyedett a nyugatosok egy részével.

62 Egy példa az *Elfogy a magyarság?* című *Nyugat*-ankét kapcsán: Schöpflin üdvözölte Illyés „vészkiallítását”, de cikkében hangsúlyosan szóvá tette Budapest-ellenességét. „Nagyon meglepett, mikor Illyés cikkében megfigyeltem, hogy bújik elő a radikálisan felvilágosult íróból a tudat alá szorított nacionalista érzés. Ez nem azokból a fejtegetésekből derül ki, amelyekben a tolna-baranyai magyarság pusztulásáról ad hírt, – hogy ez fáj neki, hogy meghúzza a harangokat, az természetes, ezt megtehetné a legszélsőbb antinacionalista is, ha magyarnak született. De amit Budapestről és a magyar nyelvről mond... Ebben a tekintetben túlzottnak kell mondanom pesszimizmusát. Az én tapasztalatom szerint Budapest magyarsága, gondolkodásában, érzésében, nyelvében csak más, mint a vidéké, de nem alacsonyabb rendű. [...] S Budapest nyelve? Mért ne lehetne Budapestnek saját nyelvjárása? Mért csak a falnak szabad nyelvjárásának lenni? Ez is még alakulóban van, mint a város lelke, mint ahogy minden nyelv mindig alakulóban van. De mért kellene azt hinnünk, hogy nem fog kialakulni, vagy rosszul fog kialakulni? A magyar nyelv egy új színnel fog általa gazdagodni s ha ez a szín talán szokatlan, azért ki kell átkozni a magyarságból?” SCHÖPFLIN Aladár, „A nép, a nyelv és a főváros”, *Nyugat* 26 (1933): 2:272–273, 273.

63 BABITS Mihály, „Pajzzsal és dárdával”, *Nyugat* 32 (1939): 2:65–72; 173–179; ILLYÉS Gyula, „Naplójegyzetek”, *Nyugat* 31 (1938): 1:333–334.

Az újságíró-típusú fiatal emberekkel tudott legnehezebben kontaktust találni. A Nyugat vezető-emberei közül Ignotusszal szemben mindig érzett egy kis feszélyezettséget, nem annyira gondolataikban, mint inkább az eszük járásában volt közöttük ellentét, s ezt érezték mindketten.⁶⁴ Fenyő Miksát fenntartás nélkül szerette és becsülte. Osvát Ernőt is szerette, őszintén elismerte tehetségét és érdemeit.⁶⁵

Fontos részlet az itt idézendő passzus is: Babits

[f]oglalkoztatta azokat a fiatalokat, akiket már Osvát maga köré gyűjtött a háború után. [...] [E]zeké a fiataloké lett a legtöbb szó, s ők a dolog természete szerint más, új levegőt, új szempontokat hoztak magukkal, mások voltak a stílusterképekük is a mondanivalóik is. Babits hagyta őket szabadon fejlődni, csak akkor szólt közbe, ha valami nagyon el-
lentmondott nézetének, vagy különösen akkor, ha valamit nem érzett eléggé irodalmi színvonalon állónak.⁶⁶

Amit Babits szigorúan kizárt a folyóiratból, az a szórakoztató irodalom volt. A fő helyet a „költők és essayisták” számára juttatta. A szerkesztőségbe ritkán járt be, az adminisztratív ügyeket és az írókkal való tárgyalásokat Gellért Oszkára bízta, majd 1939-től Illyés Gyulára. Babits otthon dolgozott a folyóiraton, a *Nyugat* „minden számán ott van szellemének bélyege”.⁶⁷ Nemcsak hagyományörző, de hagyományteremtő is volt. „E hagyomány lényege: magyarság, emberség, az írói és emberi felelősség tudata.”⁶⁸ Kétségtelen, Babits egyfajta írói-szerkesztői szerep tökéletes beteljesítője volt, ami halála után, s végül 1945 után folytathatatlaná vált. Író, pláne számottevő, nagy író ezután évtizedekre nem kapott lehetőséget saját lapra, de még főszerkesztőségre sem. (Az új rendszer egyik kiemeltje, az igaz, kartávolságnál soha közelebb nem engedett Illyés Gyula sem.)

Schöpflin nem múló ragaszkodó és őszinte szeretetét jól kifejezik Babits Mihálynénak írt levelei. Egyik levélben szinte fizikai fájdalomnak írja le Schöpflin,

64 Utalhatunk Hatvanyinak a *Jövőben* 1922-ben közreadott cikksorozatára, amelyben Babits Mihály példáján szemlélteti a magyar értelmiség katasztrófáját, mintegy bűnöst ábrázolva a regényíró Babitsot, akinek a neve 1919 őszén szerkesztőként szerepelt a *Nyugat* címlapján. Ide tartozik a *Timár Virgil fia* című Babits-regény recepciója, az ennek nyomán is kibontakozott *Indiszkreció az irodalomban* című 1927-es *Nyugat*-beli vita. (Schöpflin is írt a regényről, mégpedig az akkor nem régen indult *Prágai Magyar Hírlapban* 1922. október 11-én.)

65 SCHÖPFLIN Aladár, „Babits Mihály és a *Nyugat*”, in *Babits emlékkönyv*, szerk. ILLYÉS Gyula, 225–229 (Budapest: Nyugat Kiadó, 1941), 226.

66 Uo., 228.

67 Uo., 229.

68 Uo.

hogy „nyomorult testi állapota” miatt nem lehet jelen Babits posztumusz hatvanadik születésnapja megünneplésén. 1943. november 26-án írta Schöpflin „változhatatlan barátsággal” az özvegynek:

Drága Ilonka, talán még soha nem éreztem ama sötét napok óta, amikor örökre búcsút vettünk, Mihály jelenlétét olyan erősen, mondhatom kézzel tapinthatóan, mint ma. Szüntelen reá gondolok, a szívem tele van reá vonatkozó emlékekkel, s az az érzésem, mintha reám nézne az ő szép, csillogó szemével és minden pillanatban mintha várnám, hogy megszólal. Óráról órára fáj, hogy nem lehetek ott sem délben az ő sírjánál, sem délután azok között, akik szerették őt [...]. Úgy érzem, mintha kötelességet mulasztanék és ennek büntetését szenvedném.⁶⁹

A közeli barátok közül ekkor már sokan nem éltek. Két héttel a Babits-születésnap előtt Kállay Miklós miniszterelnök a költségvetési vita során külpolitikai expozéjában kifejti, hogy a háború a nagyhatalmak ügye, és a magyar kormány nem támad, de megvédi az ország határait, illetve fenntartja a belső rendet. Két nappal Babits születésnapja után kerül sor a teheráni konferenciára, Franklin Delano Roosevelttel, Winston Churchill és Joszif Sztálin első csúcstalálkozójára. Az a világrénd, amelyet Babits ismert, átalakulóban volt. Egy korszak fog hamarosan eltűnni. S bár Schöpflin túléli a világháborút, s a néhány neki maradt évben megéri, hogy fiatalok (Mándy Iván, Ottlik Géza, Nemes Nagy Ágnes, Lakatos István, Szabó Magda és sokan mások) küldenek neki kéziratokat és zarándokolnak hozzá, ez már csak néhány, az irodalomban pusztítást, tarvágást hozó év jutalomjátéka az öreg kritikus számára. Az ő szellemi világa Babits Mihályé volt.

69 Schöpflin Aladár levele Babits Mihálynéhoz [Balatonkenese, 1943 november 26.], in SCHÖPFLIN, *Összegyűjtött levelei*, 386.

Babits Mihály Berlinben

Annak ellenére, hogy az első világháborút követően Babits Mihály helyzete meglehetősen problematikus és ingatag volt, az 1920-as évek végére jelentős szerepet töltött be az irodalmi életben: a Baumgarten Alapítvány kurátora és a *Nyugat* főszerkesztője lett; befejezte legterjedelmesebb regényét, a *Halálfiait*; negyedszázados költői jubileumát ünnepelve *Verseik* címmel az Athenaeum Kiadónál megjelent addigi lírai termésének gyűjteménye.

Bár Babits az 1927–1929 közötti periódusban pár szekszárdi látogatás, egy miskolci és két debreceni szereplés kivételével többnyire Budapesten és Esztergomban tartózkodott, két alkalommal is járt külföldön: 1928 tavaszán (Velençe–Róma–Nápoly és a szicíliai Taormina érintésével) olaszországi körutat tett, majd 1929 februárjában Berlinbe utazott, ahol a Collegium Hungaricum szervezésében előadást tartott.

A Babits-levelezés 1929 előtti időszakát (1927–1928) áttekintve megállapítható, hogy Babits a berlini út előtt többször is kapott külföldről leveleket: főleg Olaszországból, Franciaországból és Németországból. A rendkívül nagy számú dokumentumból¹ néhány levél Németországból érkezett: mint például Szilasi

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 A Babits-levelezés Baumgarten Ferenc Ferdinánd halálától Osvát Ernő öngyilkosságáig tartó időszaka, vagyis az 1927. január 18. és 1929. október 28. közötti majdnem hároméves periódus több mint 870 levelet tartalmaz. A levelek jelentős hányada az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, néhány levél (Gellért Oszkár, Dénes Lajos, Juhász Géza levelei) a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában, pár dokumentum (Kosztolányi, Szabó Lőrinc, Rédey Tivadar, Tessitori Nóra egy-egy levele) a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában vagy a szekszárdi Babits Emlékházban található (főleg családtagoknak, Babitsné Kelemen Auróranak, Kelemen Ilonának és Babits Istvánnak küldött levelek).

Vilmos filozófus Freiburgból és Feldafingból érkező küldeményei,² Basch Lóránt ügyvéd Berlinből feladott ceruzairású képeslapja³ vagy Ernst Fritz Katz Frankfurtból küldött nehezen olvasható német nyelvű kérése.⁴ Ernst Fritz Katz Babits egyik ismeretlen rajongója volt, több híres művésznek is írt, gyűjtötte az eredeti kéziratokat. Mivel Frankfurtból adta fel leveleit, Stefan I. Kleint személyesen ismerhette, s Klein német fordításaiból olvashatta Babits műveit. Stefan I. Klein, a magyar prózai művek legsikeresebb és legnagyobb hatású fordítója, s egyben Babits németországi népszerűsítője Frankfurtból küldte leveleit Babitsnak. 1913 végétől 1916-ig élt Budapesten, az *Újság*, a német nyelvű *Pester Lloyd* és a *Világ* című lapok munkatársa volt. Ezekben az években találkozott a fiatal magyar írónmenedékkal, közülük a legszorosabb kapcsolatban Tóth Árpáddal állt. Babitscsal már az 1910-es évektől levelezett: Klein Babits prózai alkotásainak többségét lefordította németre. Az ő fordításában jelent meg *A gólyakalifa* (*Der Storchkalif*), a *Kártyavár* (*Das Kartenhaus*), a *Timár Virgil fia* (*Der Sohn des Virgilius Timar*) és majdnem az összes elbeszélés. Már az 1920-as években megjelent *Kentaurenschlacht* című fordításkötetében tizenhárom elbeszélést válogatott Babitstól. Kötetek szerkesztőjeként és fordítójaként bevezetőket, ajánlásokat, áttekintéseket és ismertetéseket írt a magyar irodalom akkori viszonyairól. Klein fáradhatatlan levelezés és személyes találkozások révén széles körű kapcsolatrendszert hozott létre magyar írókkal, valamint német kiadókkal, német nyelvű újságokkal, folyóiratokkal.⁵ Mohácsi Jenő a *Nyugatban* a „magyar irodalom német

- 2 Babitsot szoros barátság fűzte Szilasi Vilmos (1889–1966) filozófushoz, aki 1928–1932 között a freiburgi egyetemen Husserl és Heidegger mellett szakszemináriumot vezető meghívott előadó volt, majd később tanszékvezető lett. Babitsék vendégeskedtek Szilasiék németországi házában, Szilasiék minden magyarországi útjukon megfordultak a Reviczky utcában és az esztergomi nyári lakban is.
- 3 Basch Lóránt Babits Mihálynak küldött képeslapja (Berlin, 1927. júl. 31.). Nagyon nehezen olvasható ceruzairás a berlini Kranzler Restaurantot ábrázoló lapon. A képeslapra folytatólagosan ceruzával írt szöveg teljesen olvashatatlan. A kiadatlan dokumentum lelőhelye: OSZK Kt., Fond III /2448/57.
- 4 Ernst Fritz Katz levele Babits Mihályhoz (Frankfurt am Main, 1928. jún. 10.). A sajtó alá rendezés közben előkerült levelet a BMKL nem jelöli. A német nyelvű levél lelőhelye: OSZK Kt., Fond III/1827/91. Babits nem válaszolt Ernst Fritz Katz levelére. Az 1928. június 10-én keletkezett levele: „Sehr geehrter Herr Babits! Als Verehrer Ihren Werke, erlaube ich mir Sie ganz ergebenst zu bitten, mir ein photograph von Ihnen zu senden. Sie würden mir durch die Übersendung einer Eigenschrift von Ihnen eine sehr grose Freude bereiten und zeihne ich in dieser Hoffnung als Ihr Ihnen stets sehr ergebener Ernest Fritz Katz.” A levél magyar szövege Klemm László fordításában: „Mélyen tisztelt Babits úr! Műveinek tisztelőjeként bátorkodom a lehető legodaadóbb módon megkérni, küldje el valamely kéziratát. Saját kéziratának megküldésével nagy örömet szerezne nekem, és ennek reményében írja alá az Ön iránt mindig nagyon odaadó Ernst Fritz Katz”.
- 5 Stefan I. Klein berlini lapokkal is kapcsolatban állt: a *Berliner Tageblatt*, a *Berliner Zeitung am Mittag*, a *Berliner Morgenpost*, a *Berliner Volkszeitung* és a *Berlin am Morgen* is közölt tőle fordítást. Vö. SALYÁMOSI Miklós, *Magyar irodalom Németországban 1913–1933* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 69.

apostolának”⁶ nevezte. Klein igen kiterjedt levelezést folytatott: Babitsot is folyamatosan ostromolta leveleivel. Ha megjelent egy-egy novellafordítása, akkor honoráriumot is küldött. Babits Klein remek fordításainak köszönhetően több német kiadóval és újsággal is kapcsolatban állt: ilyen például a *Jugend*, a *Frankfurter Zeitung* és a *Müncher Neueste Nachrichten*. Főleg ezekben a lapokban jelentek meg Babits elbeszélései németül.⁷ A Klein-levelekben az egyik meghatározó téma a *Halálfi* fordításának a lehetősége. A legterjedelmesebb Babits-mű fordítása közben szó esett a regény várható németországi sikeréről, fordítástechnikai nehézségeiről. Klein a *Halálfi*ait német nyelven mégsem tudta teljesen befejezni.

Babits másik fordítója Horvát Henrik, a lírai művek tolmácsolója volt. Már az 1918-ban megjelent válogatáskötete több Babits-verset is tartalmaz (*Neue Ungarische Lyrik*). 1928-tól többször értesítette Babitsot egy-egy németül megjelent verséről. Horvát Henriknek köszönhetően Babits a Kurt Wolff kiadóval is kapcsolatban állt. Stefan I. Klein és Horvát Henrik jóvoltából Babits néhány művét már a német közönség is olvashatta, így nem volt ismeretlen a német olvasók számára, amikor Farkas Gyula a berlini Magyar Intézet tanszékvezető tanára levélben kereste fel Babitsot a közeli németországi találkozásban reménykedve.

Farkas Gyula (1894–1958) az első világháború alatt az Eötvös Kollégiumban végzett mint irodalomtörténész. Kitűnően tudott németül, így rövid ideig tartó gimnáziumi tanársága után Gragger Róbert (1887–1926), a berlini Magyar Intézet alapítója és vezetője, a berlini Collegium Hungaricum első igazgatója Berlinbe hívta lektornak. Farkas Gyula 1921-ben 27 évesen került az egyetemre, ahol oktatói munkája során heti 6–8 órás stílusgyakorlatokat vezetett és nyelvórákat adott. Ezen kívül előadásokat tartott Petőfi költészetéről, a magyar romantika koráról. Ekkor jelentek meg első cikkei az *Ungarische Jahrbücher* kötetekben, itt-hon főleg a *Napkelet* jelentette meg a magyar–német kulturális kapcsolatokról szóló írásait. Gragger Róbert halálát követően a Collegium Hungaricum igazgatója Tamedly Mihály lett, a tanszék és az Egyetemi Intézet tudományos vezeté-

6 MOHÁCSI Jenő, „Stefan J. Klein fordításai”, *Nyugat* 20 (1927): 2:641.

7 A *Babits Mihály bibliográfia* szerint 1929-ig Stefan I. Klein a következő prózai írásokat fordította le Babitstól: *Az angyal*, *Aranygaras*, *Dzsonni*, *a tengerész*, *Az erdő megváltása*, *György*, *a favágó*, *János és Péter*, *A Jézust kereső kisfiú*, *Karácsonyi Madonna*, *Kassandra*, *Kezdődik Éliás testvér hiteles története*, *Munkások*, *Mythológia*, *Odysseus és a szirének*, *Tenyérsziget*, *Üzd a vasvillával*. STAUDER Mária és VARGA Katalin, összeáll., *Babits Mihály bibliográfia*, A Magyar Irodalmi Múzeum (Petőfi Irodalmi Múzeum) bibliográfiai füzetek – XX. századi magyar írók bibliográfiái (Budapest: Argumentum Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézete, 1998), 270–274. A Babits–Klein levelezésből tudható, hogy Klein 1927 és 1928 között *A kutya*, *A Kristóf-darazsak* és a *Drága élet* című elbeszéléseket is lefordította. *A kutya* és *A Kristóf-darazsak* a *Jugend*ben, a *Drága élet* a *Müncher Neueste Nachrichten*-ben jelent meg.

sével azonban Farkas Gyulát bízták meg: 1928 tavaszán lett tanszékvezető és az intézet igazgatója a két kultuszminiszter megegyezése alapján.⁸ Bár Farkas Gyula még fiatal volt, és keveset publikált,⁹ jól ismerte a berlini viszonyokat. Farkas ki-nevezése nem csupán a hagyományok továbbvitele, hanem az intézmény és a ki-adványok működtetése szempontjából is eredményesnek bizonyult. A szervezési feladatokkal is megbirkózott, jól választotta meg munkatársait. Egykori tanítvá-nyát, Keresztury Dezsőt¹⁰ hívta maga mellé lektornak, aki 26 évesen került Berlin-be. Carl Heinrich Becker 1925 és 1930 között porosz kultuszminiszter (Gragger Róbert egykori barátjaként) Klebelsberg Kunóval is levelezésben állt, lelkesen tá-mogatta a német–magyar tudományos és kulturális kapcsolatok ügyét. Így a Col-legium nagy szerepet vállalt Klebelsberg azon gondolatainak a megvalósításában, hogy továbbképzési célokon kívül kulturális reprezentációt is képviseljenek. Eze-ken a kulturális eseményeken ünnepi felolvasásokat, előadói esteket szerveztek, melyeket a német–magyar kulturális és politikai élet jeles személyiségeinek meg-hívásával zajló fogadás követett.¹¹ Egy ilyen kulturális eseményre hívta meg Far-kas Gyula Babits Mihályt, és 1928. december 14-én a következő levelet küldte:

- 8 „Klebelsberg szavaival élve Farkas Gyula a legmegfelelőbb ember erre a feladatra, [...] aki új kiindulópontja lehet a magyar–német tudományos kapcsolatoknak. A kinevezés körüli harcokban Becker Farkas Gyula pártját fogta, mert a Gragger-i örökség folytatóját látta a fiatal irodalomtörténészben. [...] Farkas továbbfejlesztette Gragger nagyszerű ötletét, az Ungarische Jahrbücher 6. évfolyamában megindított Bücherschau rovatot, amelyben a megjelenő friss tudományos művekről jelentettek meg kritikákat. [...] A könyvtárba az 1928-as évben 78 folyóirat járt rendszeresen. A legfontosabb nyelv-tudományi, irodalomtörténeti, jogi, gazdasági és szociológiai periodikumokból 200 bekötött kötettel rendelkeztek. A történelmi Magyarország egész területéről rendelték napilapokat, s ezekből kb. 30 járt a könyvtárba.” SCHNEIDER Márta, „Farkas Gyula berlini éve”, in *A hazatérő Farkas Gyula: Írások, dokumentumok a kitagadott irodalomtudós életéről és műveiről*, szerk. FUTAKY István és KESZTYÜS Tibor, 203–214 (Budapest: Universitas Kiadó, 2003), 206–207.
- 9 A Kortársaink sorozatban Mécs Lászlóról szóló monográfiája 1928-ban jelent meg. Ekkor már dol-gozott *A magyar romantika* című 1930-ban megjelent kötetén.
- 10 Keresztury Dezső (1904–1996) író, költő, irodalomtörténész, magyar–német szakos tanár, kritikus, műfordító, 1929–1936 között a berlini egyetem magyar lektora, az ottani Magyar Intézet könyvtársa, 1945–1947 között Magyarország vallás- és közoktatásügyi minisztere. Keresztury így emlékezett vissza berlini éveinek mozgalmas éveire: „Berlini életem és munkám döntően befolyásolta az egész szellemi világomat, pályámat, sorsomat. [...] Berlini életem eseményei egyre több társadalmi elfog-laltsággal kötődtek magukhoz. [...] el kellett vállalnom a berlini Magyar Diákegyesület [...] elnöksé-gét. Részt kellett vennem a Berlinben élők igen változatos, és igen erősen tagolt, megoszlott társasági életében. Berlinben akkor öt különféle egyesület működött, s ezeknek tagságában jelen volt az akko-ri Berlin teljes spektruma. Egyre jobban megnövekedett a német társaságom is [...] a szakmán belüli egyetemi emberekkel. [...] Ez is a teendők, ismerősök tömegét zúdította rám. A Magyar Intézetben, a könyvtár főraktártermében álló íróasztalom körül nem egyszer egész kis világ zsúfolódott egybe.” KERESZTURY Dezső, *Emlékezéseim* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1993), 190–192.
- 11 Az Intézet Babits Mihályon kívül több jelentős magyar író látott vendégül, többek között Koszto-lányi Dezsőt, Mécs Lászlót, Szekfű Gyulát és Móríc Zsigmondot is.

Kedves Professor Uram!

Egy súlyos kéréssel jövök. A tél folyamán az itteni egyetem Germanisches Seminar(jának) példájára szeretnék egy pár irodalmi előadó estét rendezni s ezeken a modern magyar irodalmat a német nagyközönségnek bemutatni. A kérésem az volna, méltóztassék megengedni, hogy az első esténk Babits-est legyen és tisztelje(n) meg bennünket azzal, hogy ezen az estén személyesen is megjelenik és egy előadást tart. Nagy és előkelő hallgatóközönséget feltétlenül biztosítani tudok annál is inkább, mert neve itt jól ismeretes. Az est folyamán én tartanék egy rövid bemutató előadást, azonkívül a Staatstheater egy művésze olvasna fel németre fordított műveiből. Szállásról, ellátásról, útiköltségről hasonlóképpen gondoskodom. Az előadó estét február folyamára tervezem. Mondanom sem kell, hogy milyen nagy jelentőségű volna ez a magyar-német irodalmi kapcsolatok szempontjából, de igazi hatást természetesen csak úgy érhetünk el, ha a magyar irodalom legrepresentatívabb egyéniségeit mutatjuk be. Előadásának német fordításáról, amennyiben szükség lenne rá, szintén mi gondoskodunk. Nagyon kérem mielőbbi szíves és remélhetőleg igenlő válaszát.

A Nagyságos Asszonynak kezét sokszor csókolom.

Mély tisztelettel

Hódoló híve

Farkas Gyula¹²

Babits válaszlevelei elvesztek, de többek között Juhász Gézának¹³ küldött Babits-levelekből és Farkas Gyula válaszleveleiből tudható, hogy elfogadta a meghívást. Babits azonban kérte a berlini rendezvény halasztását: egyrészt, mert a *Nyugat* a Zeneakadémián írói fennállásának 25 éves jubileumi ünnepségét 1929. február 3-ára tervezte; másrészt tartott attól, hogy előadását német nyelven nem sikerül kellő hatékonysággal megtartania.¹⁴ Babits kételyeit Farkas Gyula 1929. január 5-én keletkezett leveléből ismerhetjük:

12 Farkas Gyula levele Babits Mihályhoz (Berlin, 1928. december 14.), OSZK Kt., Fond III/417/1. – BMKL 5718.

13 Juhász Géza (1894–1968) költő, irodalomtörténész, 1923–1939 között a debreceni felsőkereskedelmi iskola tanára, az 1927-ben létrejött debreceni Ady Társaság szervezője. 1928-ban jelent meg Babits Mihályról szóló kismonográfiája.

14 Babits 1927. augusztus 25-én a bécsi Kulturbund meghívását elutasította, már akkor is épp a német nyelvű felolvasástól tartott.

FARKAS Gyula – BABITSNAK

[Berlin, 1929. jan. 5.]

Berlin, 1929. I. 5.

Kedves Professor Uram!

Nagyon megörültem, hogy meghívásomat nem utasította vissza. A két aggályt talán sikerül eloszlatnom. Az est dátumát készséggel kitolom február végére, ajánlanám február 27.-ét. Az est színhelyéül igyekszem megszerezni az egyetem auláját. Ami a nyelvi aggályt illeti, azt hiszem nincs nép, mely nagyobb megértéssel viseltetne nyelvének idegenszerű kiejtése iránt mint a német. Egyetemünkön állandóan tartanak előadásokat külföldi írók és tudósok és mindig nagy szeretet fogadja őket. Az előadás tárgyát illetően azt hiszem legalkalmasabb volna azt a modern magyar irodalom köréből meríteni. Olyasfajta elméleti nagyvonalú áttekintésre gondolok mint amilyen francia nyelven megjelent. Az előadás időtartama egy háromnegyed óra.

Nagyon kérném, hogy az előadás szövegét nekem február elején megküldeni szíveskedjék, hogy a megfelelő fordításról gondoskodhassam. Együttal nagyon kérem németül megjelent műveinek bibliográfiáját és azokat a részleteket, melyeket bemutatásra alkalmasnak talál. Nagyságos Asszonyinak kezét csókolgatva

mélyeséges tisztelettel köszönti

igaz híve

Farkas Gyula¹⁵

Farkas Gyula biztató sorai után Babits elpostázta németül megjelent műveinek bibliográfiáját és a tervezett eladásának kéziratát. Farkas Gyula javaslatára *Tanulmány a magyar irodalomról (francia közönség számára)* írását küldte el, ami 1927-ben a *Nyugatban*, majd Gyergyai Albert fordításában *La Revue Mondiale* 1928. júliusi számában jelent meg.¹⁶ Mivel Babits 1929 februárjában sokat betegeskedett, a tervezettnél később – az influenzából felépülve¹⁷ – 1929. február 25-én felesége és Schiller Pál¹⁸ fiatal bölcsészhallgató kíséretében indult Berlinbe.

A német fővárosban találkozott többek között Farkas Gyulával; az akkor Berlinben tanuló, később rendezőként és színházigazgatóként ismert Németh Antallal,¹⁹ a későbbi vallás- és közoktatásügyi miniszterrel, Keresztury Dezsővel, Kánya

15 Farkas Gyula levele Babits Mihályhoz (Berlin, 1929. január 5.), OSZK Kt., Fond III/417/2. – BMKL 5718.

16 GYERGYAI Albert, „La littérature”, *La Revue Mondiale* no. 14. (1928): 63–78.

17 Babits 1929. február 9-én magas lázzal ébredt és csak a hónap végére épült fel az influenzából. Kaposy Ferenc doktor 1929. február 9. és 23. között többször is megvizsgálta. *Török Sophie naptárai I. (1921–1933)*, szerk. PAPP Zoltán János (Budapest: Argumentum Kiadó, 2010), 370–371.

18 Schiller Pál (1908–1949) filozófus, pszichológus.

19 Németh Antal (1903–1968) rendező, egyetemi tanár, színházigazgató.

Kálmán berlini követtel,²⁰ valamint a német tudományos és szellemi élet vezetőivel, többek között Becker kultuszminiszterrel,²¹ németországi népszerűsítőjével, Stefan I. Kleinnel és Walter von Molo²² osztrák költővel.

Babits 1929. február 27-én este 8 órakor a Collegium Hungaricum szervezésében a berlini Humboldt Egyetem nagytermében előadást tartott a magyar irodalom legnagyobbjairól. Az előadást német nyelven olvasta fel Turóczi-Trostler József²³ fordításában. Azzal kezdte beszédét, hogy Európa keveset tud a magyar irodalomról, mert ami fordításokon keresztül töredékekben eljut külföldre, az nem reprezentálhatja egy nemzet irodalmi életét. Babits utalt Magyarország trianoni veszteségeire, majd előadásában kitért a magyar kultúra és a magyar nyelv egyedülálló és különleges voltára. A költők közül a nemzeti forradalom dalnokát, Petőfit; a nemzete problémáihoz láncolt, tragikus lázban égő Vörösmartyt; a túlérzékeny és szemérmes Aranyt méltatta. Babitsot idézve: „Vörösmarty birodalma a láz, Petőfié a hév, Aranyénak a melankóliát szokták mondani”.²⁴ A prózaírók közül Jókait és Mikszáthot emelte ki: Jókait, a keleti mesélők egyenes utódát; és Mikszáthot, kinek „realisztikus művészete [...] a legnagyobb európai [...] írók mértékével mérhető”.²⁵ A drámaírók közül Madách tehetségét méltatta: az „*Ember Tragédiája*, mely színpadilag is sikeresnek bizonyult, egyuttal legnagyobb remeke a magyar drámai irodalomnak”.²⁶ Végül Ady néhány jellegzetes vonását ismertette, és a magyar szellem örök dilemmájáról: a nacionalizmus és az európaiság égető kérdéseiről beszélt. Előadásában többször hivatkozott Ady Endre költői nagyságára, forradalmár lelkületére, példaértékű szerepvállalására:

Ady hivatása egy világ összeomlásában is az Életet és az emberiség változatlan eszményeit lobogtatni, s a magyar szellem örök dicsősége az, hogy mikor egész Európa legfelvilágosultabb szellemi csekély kivétellel a túlzó nacionalizmus és gyűlölködés igéit hirdették, e világháborúba besodort kis nemzet, élükön Adyval, egyéni és nemzeti tragikumot

20 Kánya Kálmán (1869–1945) magyar politikus, 1925-től berlini követ, majd 1933–1938 között Magyarország külügyminisztere.

21 Carl Heinrich Becker (1876–1933) orientalista professzor, 1925–1930 között porosz kultuszminiszter.

22 Walter von Molo (1880–1958) osztrák költő és drámaíró, többször tartott előadást a berlini egyetemen is.

23 Turóczi-Trostler József (1888–1962) irodalomtörténész, egyetemi tanár. Oktatási, kutatási területe: a klasszikus német irodalom, a magyar–német irodalmi kapcsolatok, a magyar irodalom és az európai irodalom összefüggései.

24 BABITS Mihály, „Tanulmány a magyar irodalomról: Francia közönség számára”, *Nyugat* 20 (1927): 2:431–444, 438.

25 Uo., 440.

26 Uo., 441.

képesek voltak az Emberiség szémszögéből látni, egyéni és nemzeti sorsukon át és túl az Emberiség kálváriáját átélni.²⁷

Babits, aki mindig is a humánumhoz való hűséget tekintette a legfőbb vezérlő eszmének, berlini beszédében úgy hangsúlyozta saját humanista-pacifista álláspontját, hogy közben kiemelte Ady Endre magyarságát, háborúellenességét és az egész magyar szellemi életben betöltött jelentőségét. Babits előadása után Erich Drach²⁸ szavalt Babits-verseket német fordításban.

Babits berlini előadása nagy sikert aratott: több hivatalos személy mellett, nagyszámú érdeklődő publikum volt. Babits a *Berlini napló* című írásában így emlékezett a jeles eseményre:

Tűnődve néztem a sűrű közönséget, mely dobogással és tapsal fogadott; Farkas professzor, az Ungarisches Institut lelkes és kitűnő vezetője, izgatott örömmel konstataálta a nagy egyetemi terem megteltét; ám e tömeg, e taps és dobogás zavarba hozta a magyar kultúra szegény heroldját. A berlini magyarság – noha sokan vannak – csekély számmal volt csak képviselve: német szemek tekintettek reám, talán a német hűség nevében.²⁹

Babits estje a magyar–német kultúrkapcsolatok ünnepi eseménye lett. Az előadást követően a Collegium Hungaricum termeiben egy teaestét adtak Babits Mihály és felesége tiszteletére, melyen Becker kultuszminiszteren kívül a német tudományos és szellemi világ vezetői is részt vettek.³⁰

27 Uo., 442–443. Vö. BABITS Mihály, „Adyról franciáknak”, in *Babits Adyról: Dokumentumgyűjtemény*, szerk. GÁL István, 189–193 (Budapest: Magvető Kiadó, 1975), 191. Babits az előadás kéziratot összefoglalásához a következő jegyzetet fűzte: „A cikket a Revue Mondiale c. párisi folyóirat felszólítására írtam, mely olvasóit a magyar irodalomról rövid összefoglalásban kívánta tájékoztatni. Franciára Gyergyai Albert fordította. A Revue Mondiale-on kívül a cikk megjelent hollandi nyelven is, a haarlemi Wetenschappelijke Bladen c. folyóiratban, mely különnyomatként is kiadta. Ugyane cikk képezte gerincét annak a felolvasásnak is, melyet 1929-ben a berlini egyetemen tartottam (az Ungarisches Institut meghívására); a német fordítás, mely nemsokára nyomtatásban is megjelenik, Turóczy-Trostler József munkája”. Uo., 193.

28 Erich Drach (1885–1935) német germanista, a beszédtudomány egyik legjelentősebb úttörője.

29 BABITS Mihály, „Berlini napló”, in BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok*, szerk. BELIA György, Babits Mihály művei, 2 köt. 2:249–252 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978), 251.

30 Keresztury Dezső emlékirataiban felidézta a fogadás előtti percek izgatottságát: „Nem hiszem, hogy el tudnám felejteni azt a forró tíz percet, amelyet együtt töltöttünk a Babits tiszteletére az előadás után rendezett fogadás előtt. Mihály frakkban, Ilonka elegáns estélyi ruhában várakozott a Collegium kis szalonjában. Farkas Gyula a díszteremben fogadta az ugyancsak estélyibe öltözött vendégeket: egyetemi tanárokat, művészeket, az írók társaságában érkező porosz szövetségi elnököt, s Beckert, a kultuszminisztert. [...] Mikor Farkas beszólt hozzánk, hogy bekísérje Babitsot, ez mintegy nehéz pró-

Babits az 1929. február 26-i és a március 4-i utazást leszámítva öt teljes napot töltött Berlinben. Az előadás másnapján február 28-án a berlini Van Gogh-kiállítás nézte meg. Farkas Gyulával együtt vett részt Becker miniszter ebédjén, este pedig Schiller Pál és Keresztury Dezső társaságában a Heidelberg étteremben vacsorázott Stefan I. Kleinnel. 1929. március 1-jén megtekintette a Kaider Friedrichs Múzeum gyűjteményét, majd Farkas Gyula, Tamedly Mihály társaságában részt vett Kánya Kálmán ebédjén. Este a berlini Alexanderplatz kávéházában ismét találkozott Stefan I. Kleinnel. 1929. március 2-án megnézte az Altes Múzeum antik gyűjteményét és a Nemzeti Galéria 19. századi festménykiállítását, este pedig Brecht 1928-ban keletkezett (Magyarországon akkor még ismeretlen) *Koldusoperájának* színházi előadását láthatta.³¹ 1929. március 3-án a Collegium Hungaricumban fényképezkedtek. A Keresztury Dezső által készített fotón (aminek a negatívja az OSZK Fotótárában található) Babits Mihály feleségével, Tanner Ilonával, Farkas Gyulával, Tamedly Mihállyal és két ismeretlennel látható. A fényképezkedés után a Collegium Hungaricumban ebédrel látták őket vendégül, majd Farkas Gyula, Tamedly Mihály és Mártonffy Károly³² kíséretében a berlini vasútállomásra mentek. Babits 1929. március 4-én (Prágán át vonattal) érkezett haza Berlinből.³³ Hazaérve bizonyára olvasta azokat a sajtóhíreket, amik időközben megjelentek. A berlini szereplésről a *Tolnamegyei Újság* és a *Debreceni Független Újság* is beszámolt. A fővárosi lapok közül a *Pesti Napló* és a *Budapesti Hírlap* szintén közölt cikket a berlini eseményekről.

A *Pesti Napló* 1929. február 28-án a következőket adta hírül:

A berlini egyetemen működő magyar intézet szerdán az egyetem új aulájában felolvasóestét rendezett, amelyen Farkas egyetemi tanár bevezető szavai után Babits Mihály tartott felolvasást. [...] Babits előadásán [...] az irodalom és tudomány számos képviselőjén kívül ott volt Kánya Kálmán berlini magyar követ, dr. Becker porosz kultuszminiszter és Walter Molo, a költő is. Az előadás nagy tetszést keltett.³⁴

bára készül, megriadt vad kapaszkodott felesége karjába, s erősítést keresve nézett körül rajtunk is, akik némi kíséretül szolgáltunk belépőjéhez”. KERESZTURY, *Emlékezéseim*, 219.

- 31 Keresztury így emlékszik Babitsék színházi látogatására: „A házaspár meglehetősen unatkozott, mert nemigen értették az előadás groteszk szójátékokkal teli szövegét, tehát folyton magyarázkodnom kellett, s ez bizony zavarta az összbnyomást”. KERESZTURY, *Emlékezéseim*, 221.
- 32 Mártonffy Károly (1890–1979) jogász, egyetemi tanár, az állam- és jogtudományok kandidátusa (1957). 1920-ban kapott jogi diplomát a budapesti tudományegyetemen. Közhivatali pályáját a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban kezdte. 1927-től a budapesti Műegyetem Közgazdasági Tanszékén oktatott. 1928-tól a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium segédtitkára, később osztályvezetője.
- 33 Babits berlini napjainak eseményeit Tanner Ilona jegyezte le naptárába. PAPP, *Török Sophie naptárjai...*, 371–375.
- 34 [n. n.], „Babits Mihály előadása a berlini egyetemen”, *Pesti Napló*, 1929. febr. 28., 10.

A *Budapesti Hírlap* tudósítása szerint:

[n]agy lábdobogás és taps, amikor Babits az emelvényen megjelenik. Bár kiejtése idegen-szerű, de a fül gyorsan megszokja, annál is inkább, mert még a nem magyar is gyorsan megérzi, hogy amit mond, a szívéből fakad. [...] Babits valódi költői ihlettel beszélt nemzetünkről, a magyar nép lelkéről, a magyar költészet sajátosságairól.³⁵

A magyar sajtó dokumentumai szintén azt bizonyítják, hogy Babits az 1920-as évek végére Németországban is nagy népszerűségnek örvendett. Berlinben tartott német nyelvű előadása, németországi fogadtatása is igazolja nemzetközi elismerését, európai hírnevét.

A berlini Magyar Intézetben Keresztury Dezső által készített fotó (1929. március 3.).

A kép negatívja az OSZK Kézirattárában található: OSZK Kt., Fond III/2256/1.

A képen Tanner Ilona, Farkas Gyula, Babits Mihály, Tamedly Mihály (és valószínűleg Mártonffy Károly, valamint Farkas Gyula felesége, Ilg Ilona) látható.

35 [n. n.], „Babits Mihály berlini előadása”, *Budapesti Hírlap*, 1929. márc. 2., 6.

UNGARISCHES INSTITUT
AN DER UNIVERSITÄT BERLIN

Telephon: Zentrum 1287

Berlin NW. 7, 1929. i. 5.
Dorotheenstr. 6

Kedves Professor Uram!

Nagyon megörültem, hogy meghívásomat nem utasította vissza. A két aggályt talán sikerül eloszlatnom. Az est dátumát készséggel kitolom február végére, ajánlanám február 27.-ét. Az est színhelyéül igyekszem megszerezni az egyetem auláját. Amá a nyelvi aggályt illeti, azt hiszem nincs nép, mely nagyobb megértéssel viseltetne nyelvének idegenszerű kiejtése iránt mint a német. Egyetemünkön állandóan tartanak előadásokat külföldi írók és tudósok és mindig nagy szeretet fogadja őket. Az előadás tárgyát illetőleg azt hiszem legalkalmasabb volna azt a modern magyar irodalom köréből meríteni. Olyasfajta elméleti nagyvonalú áttekintésre gondolok mint amilyen francia nyelven megjelent. Az előadás időtartama egy háromnegyed óra.

Nagyon kérem, hogy az előadás szövegét nekem február elején megküldeni sziveskedjék, hogy a megfelelő fordításról gondoskodhassam. Együttal nagyon kérem németül megjelent műveinek bibliográfiáját és azokat a részleteket, melyeket bemutatásra alkalmasnak talál.

Nagyságos Asszonyinak kezét csókolgatva

mélységes tisztelettel köszönti

*igen live**Farkas Gyula*

Babits egy elfeledett filmkritikája

Babits Mihály 1926. október 30-án egy különös írást, *A király és A három mákvirág*¹ című filmkritikát tette közzé egyik legfontosabb publikációs fórumában, a *Pesti Napló*ban.² Ezen írás több szempontból is kivételes helyet foglal el Babits kritikái, ismertetései között. A látszólag súlytalanak tűnő, alig másfél flekkes szöveg, a két amerikai szórakoztató filmről szóló rövid reflexió társtalan az életműben, hiszen középpontjában „a hetedik művészet”, a film, nem pedig az irodalom, illetve a színház áll. Sem előzménye, sem folytatása nincs az életműben, s talán ez az oka, hogy egyáltalán nem fordított rá figyelmet a Babits-kutatás, még a költő és a film kapcsolatát feltáró írások sem. Különleges ez a filmkritika amiatt is, hogy a köztudottan gyakori mozilátogató író viszonylag későn próbálkozik meg ezzel a műfajjal, hisz a tízes évektől már a folyóiratok rendszeresen hoztak hosszabb-rövidebb filmreflexiókat. Késő a vizsgált művek műfaja szempontból is, hisz *A király és A három mákvirág* című kritika egy műfajon belüli paradigmaváltás időszakában született, akkor, amikor a némafilm már kiaknázott szinte minden technikai lehetőséget, de már a nagyobb stúdiók kísérleteztek a film és a hang szinkronba hozásával, a valódi hangosfilmmel, ugyanis a némafilm már nem felelt meg az új kihívásoknak. Babits kritikája részben tehát a műfajhoz való viszonyulás miatt is érdekes, részben pedig egy különös ízlésforma érhető tetten ezen írásban. A filológus számára ugyanakkor sok izgalmas nyomozati szakaszt tartogatott a filmek azonosítása, és annak vizsgálata, mely – egyébként általa máshol nem említett – alkotásokat tartott érdemesnek méltatásra Babits Mihály.

1 BABITS Mihály, „A király és A három mákvirág”, *Pesti Napló*, 1926. okt. 30., 15.

2 Babits 1907-től írt a *Pesti Napló*ba. Elsőként Friedrich Nietzsche *Im Süden [Délén]* című versének fordítása jelent meg ezen év január 16-i számában, majd a későbbiekben saját versei (*Fiatal katona, Újesztendőre*), tanulmányai (*A veszedelmes világnézet, A modern Dante*) és regénye (*Halálfiái*) is.

A kritika

A szöveg bevezetőjében Babits a mozgókép műfaját veszi védelmébe: „Most mondjam el újra én is, ezeregyedszer, amit az ilyen kellemes és talán szükséges átlag-cukrosságokról el lehet mondani és húzzam föl orromat mindenféle komoly irodalmi szempontokból? Talán jobb elfogadni a műfajt, mint műfajt, a saját törvényei szerint” – írja Babits, és ezzel felfüggeszti az esztétikai szempontú közelítésmódot, majd a szórakoztató műfajok befogadásának látószöge felé tereli írását. Bodri Ferenc *Babits és a mozgókép* című tanulmányában, mely egyébként nem említi e kritikát, a címben is kijelölt területet vizsgálva arra a – szerintünk is helytálló – konklúzióra jutott, hogy: „Babits sem »művészi élményt« kereshetett a »kiniben«, a hőskor kávéházi vagy sátor alatti filmvásznain. Inkább »távolbalátást« [...], többnyire gondúzó estét, oldódást, olykor »megőrzést«, felfedezést.”³

Több kortárs visszaemlékezéséből tudható, hogy Babits, miként a *Nyugat*béli munkatársai, rendszeres mozilátogató volt. Szabó Lőrinc *Centrál* című közismert versében vall Babitscsal való közös mozilátogatásairól. Ráadásul, miképp Kelevéz Ágnes fogalmaz, „Babits Mihály a legelső közt volt, aki olyan verset írt erről az új művészeti ágról *Mozgókép* címen, amely nemcsak újdonsága miatt érdemel figyelmet, hanem költői szemlélete poétikai megoldásai miatt is.”⁴ Hasonlóképpen élénk az érdeklődés a hetedik művészet iránt a kortársak körében is: Gellért Oszkár feljegyzéseiből tudjuk, hogy Ady látta *A gólyakalifa* megfilmesített változatát, Kosztolányi visszaemlékszik a körüli filmszínházakban rendszeresen tett sétáikra, Cs. Szabó László a Babitscsal és Szabó Lőrincsel tett filmnézésekre, sőt a *Nyugat* nemzedékének néhány tagjáról amatőr némafilm is készült.⁵ Babits érdeklődése a műfaj iránt ismert, ám arról, hogy mely mozgóképszínházakat látogatta legszívesebben, Török Sophie feljegyző-füzetei⁶ révén is csupán hozzávetőleges kép rajzolódik ki. Az azonban általánosságban elmondható, hogy a húszas évek elején havi, olykor heti rendszerességgel – gyakran társasággal – végiglátog

3 BODRI Ferenc, „Babits és a »mozgókép«”, *Tiszatáj* 41, 4. sz. (1987): 59–67, 60.

4 KELEVÉZ Ágnes, „»Összecsodálni e gyors jelenéseket itt«: Hol nézhette meg Babits a *Mozgófényképet* ihlető filmet?”, in *Museum super omnia: Tanulmányok E. Csorba Csilla születésnapjára*, szerk. KOVÁCS Ida és SIDÓ Anna, 89–95 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2022), 90.

5 E visszaemlékezéseket jól ismeri a kutatás, így ezeket csak általánosságban említhetjük annak a ténynek az elfogadása mellett, hogy Babits rendkívüli módon érdeklődött a mozi és a film iránt, az elsők között avatta majd irodalmi témává is.

6 Török Sophie, *Naptárai, 1921–1941*, kiad., jegyz. és bev. PAPP Zoltán János (Budapest: Argumentum Kiadó, 2010).

gatták a filmszínházakat egy-egy alkotást olykor többször is megnézve, és az is, hogy nem egy mozi törzsközönsége voltak, hanem a filmek miatt választották ki a helyszíneket.⁷ Valószínűleg *A király* és *A három mákvirág* esetében is magáért a némafilmért ment el moziba Babits, de hogy mikor, arról nincs adat a feljegyző-füzetekben sem.

A Király

A kritika címében szereplő *A király*, eredeti címén *The King on Main Street*, vagy rövidebben emlegetve *The King*, 1925-ben készült amerikai némafilm, romantikus vígjáték, melyet Monta Bell rendezett, a film főszerepeit, az uralkodót Adolphe Menjou, szerelmét pedig Bessie Love játszották.

Bell munkája egy eredetileg francia háromszerzős, Gaston Arman de Caillavet, Robert de Flers és Emmanuel Arène által írt *Le Roi*, azaz *A király* címmel alkotott színdarab filmfeldolgozása volt. A „párizsi színdarab-gyárosok” – ahogy Ady nevezte a szerzőket –,⁸ nemcsak hazájukban, Franciaországban voltak népszerűek, hanem Európában és a tengerentúlon is játszották darabjaikat; sokat megfilmesítettek közülük, a *Tavasza télben* éppen a magyar származású André Kertész 1917-ben. Hogy Bellt maga az írott szöveg, vagy a *The King* címmel Leo Ditrichstein rendezésében és dramaturgiájával az amerikai színpadokon bemutatott darab ihlette-e meg, pontosan nem tudható.⁹

A Király című filmet a Los Angeles-i, 1912-es alapítású, már életében legendaként emlegetett Famous Players-Lasky filmstúdió¹⁰ készítette, a Paramount Pictures forgalmazta, s így juthatott el 1926 őszén néhány hónapra a fontosabb hazai mozikba is. A háromnegyedórás némafilm – mely kis keresést követően ma is megtekinthető egy ismert videómegosztó csatornán – szegényes története egy uralkodásra képtelen király amerikai utazását, szerelmi kalandját és bukásának históriáját mondja el. A Menjou által alakított IV. Serge, Molvania királya

7 A leggyakrabban előforduló mozinevek a feljegyzőfüzetben: Corso, Omnia, Uránia, Kert, Est, Rialto, Korona.

8 ADY Endre, „Bonaparte és Montansier asszony”, *Budapesti Napló*, 1904. márc. 31., 7.

9 Leo Ditrichstein (1865–1928) Temesvárott született, apja egykori negyvennyolcas honvédként Kosuthnal kivándorolt magyar volt. Rövid időre még hazatért ugyan, megnősült, majd Leo fia megszületését követően újból kivándorolt Amerikába. A későbbi rendező, Leo Ditrichstein már iskoláit odakinn végezte, ám kitűnően beszélt magyarul, és a New York-i magyar társulat színházában gyakran vendégszerepelt.

10 Vö. [n. n.], „Régi jó Hollywood”, *Színházi Élet*, 10. sz. (1928): 83–85.

pénzügyi zavarba kerül, melyből egy érdekházasság révén kilábalhatna ugyan, ő inkább egy amerikai kölcsön felvételében bízik. Szabados élete miatt – melyből a mozgófilm csupán a Greta Nissen által alakított párizsi színésznő szeretőjével való kapcsolatát villantja fel – nem kíván elköteleződni, az utóbbi mellett dönt tehát, és Párizs érintésével Amerikába indul a kölcsönszerződést létrehozni. Manhattanbe érkezve egy ottani vállalkozóval, Arthur Trenttel kíván üzletet kötni, ám amikor a sorsdöntő találkozásra kerülne sor, könnyelműen megszökik az üzletfelek és az egyeztető tárgyalás elől, és Coney Islandre megy szórakozni. Itt véletlenül ismét összetalálkozik a hajóra szállást megelőző napon egy párizsi étteremben megismert ifjú hölgygel, Gladys-szel. Noha a fiatal nő már egy helyi vállalkozó, John Rockland menyasszonya, a királynak megtetszik az életvidám, naiv és romlatlan Gladys, s elfogadja a gyanútlan vőlegény meghívását New Jersey-i birtokára. A király azonban itt is többet foglalkozik a lánnyal, mint a rangjához illő illemmel és a partin résztvevő üzletfelekkel, s kompromittáló helyzetbe kerül. A hivatalos megbeszélés helyett az éjszakát a ház erkélyén tölti, beszélgetve Gladys-szel. A kölcsönt biztosító üzletfél, Tent azonban kihasználva a kínos szituációt megszarolja a királyt, aki a botránytól féltve aláírja a számára és az országára nézve is előnytelen szerződést. A film utolsó képkockáin már a bukott király látható: hazatérve csalódott politikustársai lemondásra szólítják fel, melyet az – belátva és átgondolva saját alkalmatlanságát – elfogad. Az egyszerű történet tehát egy rossz döntéseket hozó, könnyelmű vezető bukását mutatja fel, aki mindig csak saját érdekeit, de nem az országa sorsát tartotta szem előtt.

A némafilm epizódok sorozatából áll, alig néhány felirat segíti csupán a történet megértését. A még így is nehezen befogadható mű megtekintése után értjük meg, miért nézett meg olykor többször is egy filmet Babits. A könnyen ábrázolható cselekményes epizódok: a párizsi multságok, a Coney Island-i vidámparkbeli látogatás, a gazdag amerikai vállalkozó vacsorája mellett a főhős pszichológiai bemutatása a némafilm keretein belül csak részben tud realizisztikus és hiteles lenni. Mindazonáltal a banális történet jól mutatja, hogy Babits valóban kikapcsolódási lehetőséget látott a film megtekintésében, magasabb esztétikai elvárásai nem lehettek e művekkel szemben, ugyanakkor érdekelhették az egzotikus helyszínek.

Babits e film kapcsán rövid, kritikai megjegyzést tesz az irodalmi adaptációkra vonatkozóan, mely egyfajta pretextuális kapcsolatot, előzményt is sejtet:

Lepedőn egyébként szívesebben elnézzük ezt a műfajt, mint deszkáikon: s ennek talán nemcsak a vászon eredendőleg könnyebb faj-súlya az oka. Nincs kifogásunk a vászon

könnyű lobogása ellen: de mi azok közé tartozunk, akik a mozi vásznát olykor súlyosnak is szeretnék látni, mint a Harc zászlóit és a Művészet kárpitjait.¹¹

Babits idézett gondolatának a színpad és a mozivászon összevetésére vonatkozó mondatai nyilvánvalóan egy színpadi változat ismeretére utalnak, melyre könnyű volt rábukkanni. Kizárható, hogy Babits ismerhette – legalábbis ennek nyomát nem találtam – az 1908-as francia darab amerikai recepcióját, a Vígszínházban azonban láthatta az 1923-ban színpadra került és nagy sikerrel játszott *A király*¹² című darabot, melyet Molnár Ferenc fordított, és amely a már 1909-ben bemutatott mű felújítása volt.

Babits a mozit szuverén, de még a kibontakozás folyamatának elején járó műfajnak gondolta, a szórakoztatás és szórakozás lehetőségét látva benne nem véletlenül hasonlítja a ponyvához, melyben már megsejti a művészi színvonalra emelkedést:

Mégis egyelőre nem bánjuk, ha könnyű, mint a ponyva [mármint a mozi – R. Zs.], melyet a szél lenget a vásárokon és nem feledjük, hogy vásári ponyvákön jelentek meg először a Toldi Miklósoék s bizonyos a Macbethék és Hamleték is: s el tudtak onnan jutni a Művészet legnagyobb csarnokaiba. A Mozi ponyvája még Shakespeare-előtti s lapossága még termékeny lehet, mint a földé. A Mai Színpad parkettjéhez nem fűzünk ilyen várakozásokat.¹³

E gondolatmenet két fontos kérdést is involvál. A hozzáférhető interjúk és Török Sophie naptárai alapján az is látható, Babits főképp a harmincas évek derekáig gyakori színházlátogató volt, később azonban fenntartásokkal nyilatkozott a színházi előadásokról. Ezzel kapcsolatos attitűdje, szellemi beállítottsága kapcsán Gajdó Tamás rámutatott arra, hogy Babits érzékeli a színház és az irodalom

11 BABITS, „A király és A három mákvirág...”, 15.

12 Az 1923-as reprízről számos kritika beszámolt, például a *Pesti Napló* is. Vö. »A király«, Flers és Caillavet vígjátéka, mely Molnár Ferenc ragyogó fordításában szombaton ismét megjelenik a Vígszínház közönsége előtt, hallatlan sikerrel került bemutatóra annakidején a párizsi Variétés színházban s tizenöt évvel ezelőtt nálunk is és mindenütt a világon. A szerzők a francia szellem legnemesebb fegyvereivel, nagyvilági fölényvel, elragadó vidámsággal játszanak az emberek kicsi és nagyobb hiúságaival. Tökéletes alkotása ez a vígjáték, a parodisztikus elmésségnek, amely nem pártoskodik, hanem komoly érzelmeket nem érintve, élcelődik azokon a fonákságokon, amelyek a Párizsban mulató exotikus király látogatásával együtt járnak. A Vígszínháznál minden megtörtént, hogy ez a repríz az emlékezetes premier sikeréhez méltóan mulattassa a közönséget. Vasárnap és hétfőn »A királyt«-t adják.” [n. n.], „A király”, *Pesti Napló*, 1923. nov. 21., 6.

13 BABITS, „A király és A három mákvirág...”, 15.

különállását és különválását, s azt is hangsúlyozza, „hogy a korszak nagy színházi sikereinek csak egyik alkotóeleme a dráma; legalább olyan fontos a színész és a rendező személye.”¹⁴ Babits nem sokkal halála előtt, 1937-ben a Hont Ferenc szerkesztette *Független Színpad* című lapnak adott nyilatkozatában már arról beszélt, miért nem jár színházba: „az irodalmi jelszavú színházakban legtöbbször az a kellemetlen érzés fogott el, hogy az irodalmat megmásítják, elferdítik, megrontják. Márpedig előttem az igazi író alkotása valami szent és sérthetetlen.”¹⁵ Későbbi nyilatkozataiban is kitart e gondolta mellett, elfogadhatjuk tehát, hogy a kritikabeli kissé homályosan megfogalmazott mondat nemcsak a kétféle adaptáció, hanem a kétféle műfaj ütköztetése is – a mozgókép javára.

Babits tehát a színházi adaptációkkal kapcsolatosan szkeptikus és kritikus volt. A film irányában nyitottságot sugallnak írásai, melyet nem irodalom-közeli, hanem sajátos és szuverén – igaz, populáris és még kísérleti – műfajnak tartott. Másrészt éppen e kritikában a kommersz filmek elfogadása mellett a művészfilm iránti igény is megfogalmazódik, mellyel Európában már a tízes években kísérleteznek.

A Három mákvirág

A *Három mákvirág* című filmet nehezebb volt azonosítani, ugyanis a magyar címadás gyökeresen eltért az eredetitől. A washingtoni székhelyű, egyik legtöbb adatot tartalmazó online filmes adatbázis, az International Movie Database segítségével azonban ez mégis sikerült. A film főszereplője, Bebe Daniels a filmkritika születéséig, 1926-ig hozzávetőleg százhetven ma ismert mozifilmben játszott, azonban a detektívstoriban viszonylag keveset szerepelt. Mivel az adatbázis a címek és a rövid szüzsé mellett a műfajt is közzétette, sikerült azonosítani a detektívtörténetet: e némafilm eredeti címe *The splended crime* volt. Sajnálatos módon azonban, mivel a kópiája elveszett, vagy legalábbis máig lappang, s mivel Babits viszonylag keveset árul el a szüzséből, a film témáját egykorú leírásokból sikerült csupán összefoglalni.

A történet főhőse a csinos tolvaj, a Bebe Daniels által alakított Jenny, akit társaival Bob Van Dyke, egy fiatal milliomos éri tetten, amikor az barátaival éppen a széfjébe készül betörni. Bob, akit Neil Hamilton alakít, a bűnözés gonoszágára figyelmezteti a lányt, s hajlandó futni hagyni, ha jó útra tér. Hogy tisztességét próbára tegye, a helyszínen található rengeteg bankjeggyel magára hagyja.

14 GAJDÓ Tamás, „Babits Mihály színháza”, *Jelenkor* 49 (2006): 665–669, 668.

15 [n. n.], „Miért nem járok színházba?”, *Független Színpad* 1, 1–2. sz. (1937): 3–5, 3.

Jenny úgy dönt, hogy tisztességes marad, nem nyúl a pénzhez, s megjavul, varrónőként helyezkedik el. Egy alkalommal azonban Van Dyke otthonába kell mennie, hogy Bob hűgának ruhát varrjon. Jenny ekkor rájön, hogy Bob a tönk szélén áll, és tőzsdei ügyek miatt 20 000 dollárt készül ellopni a házvezetőnőjétől. Hogy megelőzze Bobot, Jenny megszervezi, hogy régi szövetségesei ellopják a pénzt, és magára vállalja a bűnt. Jenny önfeláldozását követően Bob bevallja csődjét, majd ő is foglalkozás után néz: profi golfozó lesz, és feleségül veszi Jennyt, aki időközben visszaadta az elrabolt zsákmányt.

Babits így összegzi a látottakat: „Bebe Daniels pompás apacslány, legalább amikor nem kényszerül szentimentális lenni; a történet naívságai obligát és tudatos naívságok, melyek a műfajhoz és Amerikához jól illenek: mert bizonyos szabad elképzelni, egyéb tündérvilágok mellé, egy demokratikus tündérvilágot is, ahol a jassz és csirkefogó egyik napról a másikra becsületes dolgozóvá lehet a betörötanyából egyenest a polgári jólétbe lépve át. A mese egészben véve kellemes és mulatságos; a játék, kivált, mondom, a Bebe Danielsé, helyenként kítűnő naturalista játék, mozdulatai mögött az Élet rúgóit, biggyedő ajkán savas-borsos ízt vagyunk hajlandók sejteni, annyira, hogy különös ellentét van e savas-borsos mozdulatok s a naiv és jámbor szavak közt, melyek felírások alakjában kísérik őket.”¹⁶

A *Három mákvirágot* a közepes műfaj (tehát a film) közepes alkotásának látta Babits. Azonban minden bizonyos tudhatott a film egyik producerének, Adolf Zukornak a magyar származásáról is, akinek neve a filmplakátokon is szerepelt a másik producerrel, a Famous Plays Company másik alakítójával, Jesse Louis Lasky-vel együtt.

Magyarázatra szorul még Babits kritikájában az apacslány kifejezés, melynek jelentése nem az észak-amerikai indián törzsre utal, hanem a – kortársaihoz hasonlóan¹⁷ – több műfajban, esszéiben, kritikában és levelezésben¹⁸ is használatos ’szélhámos’, ’bűnöző’, ’gonosztevő’, ’tolvaj’, mely a tízes évektől általános szinonimája a külvárosi proletár bűnöző elnevezésének. Babitsnak a színészek játéka-ról és a külsejéről is volt egy-két szava: „Adolphe Menjou kedves színész, de végig

16 BABITS, „A király és A három mákvirág...”, 15.

17 Ambrus Zoltán *Mozi Bandi kalandjai*, 1912 nyarától öt folytatásban a *Nyugat* hasábjain, majd 1914-ben kötetben is megjelent művének központjában egy fiktív – Ambrus szóhasználatával – „apacsvezér”, Flocek szerepelt, akinek létezésével zsarolja Csipiszt osztálytársa, Bika. AMBRUS Zoltán, *Mozi Bandi kalandjai* (Budapest: Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat R. T., [1914]).

18 Megtalálható a kifejezés az *Itália* című esszéjében (BABITS Mihály, „Itália”, *Nyugat* 8 [1915]: 1:639–646, 645, 646) és leveleiben.

egyforma; Greta Nissen gyönyörű; Bessie Love azonban... nos, nem akarok udvariatságot mondani. Bessie Love kicsit sovány.”¹⁹

A motiváció

Jogosan vetődhet fel a kérdés: miért is írt Babits filmismertetést? És miért társtalan e szöveg az életműben? Választása a két egymás után vetített filmre különféle okból eshetett. Míg az előbbi esetében a film és a színpadi mű közötti intertextuális kapcsolat kelthette fel a figyelmét, az utóbbi esetében a detektívtörténetek iránti fogékonyságával függhet össze a választás.²⁰ A költő a húszas években szorgalmas olvasója volt az angol detektívstoriának, melynek a modern regény kialakulásában fontos szerepet játszott. Tanulságos idézni, mit is gondolt Babits a detektívregényről, melyet éppen saját regényének megfilmesítése kapcsán írt apológiájában. Mindenekelőtt hangsúlyozza: az irodalomtörténet is mutatja, hogy

a közönség ítélete megelőzi a kritikáét, és a jövő kritikusa igazat ad az irodalmi jelen mobjának. Homérosz a népé volt mielőtt a filologusoké lett volna, Shakespeare a londoni suburb publikumáé, mielőtt a német esztétika lefoglalta. Talán nem túlzás, hogy minden nagy irodalmi műfaj a ponyváról indul el s gyakran évszázak múlva ér a tudósok asztalaira. A kritika rövidlátása és lassúsága ezek fölismerésében igazán megdöbbentő.²¹

Babits ezzel az attitűddel szembe kívánt szállni.

Ha van ma készülő nagy műfaj hasonlatos régi korok eposzaihoz: a detektív regény az. A mai nemzetek nagy problémája a *fegyelem* kérdése, az államhatalom és az anarchia, a rend és a szabadság veszélyeinek problémája – amelyeket ez a háború rettenetes rendjével és a modern anarkizmus tehetetlen korlátlanásával iszonyú képekben illusztrál – a kaland és az egyén lehetőségeinek korlátai egy rettenetesen uniformizált társadalomban, a lázadás és a zsarnokság: – s éppen ez a probléma, ez az ellentét adja meg a detektívregények témáját. Azért jött oly mélyről, azért oly érdekes. S ha van műfaj ma, amely igazi, a nép lelkétől lelkezett, a nép fantáziájának kedves hősokeket tud teremteni (a Rend vagy a Szabadság hőseit): az is a detektívregény. (Persze nem egyes silány detektívregényeket vé-

19 BABITS, „A király és A három mákvirág...”, 15.

20 TÓTH Réka, „Bontakozó titkok: Babits Mihály és az angol–amerikai detektívregény”, in *Idegen költők – örök barátaink: Világirodalom a magyar kulturális emlékezetben*, szerk. GÁRDOS Bálint, PÉTER Ágnes, RUTTKAY Veronika és TIMÁR Andrea, 131–150 (Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2010).

21 BABITS Mihály, „Kritika”, *Nyugat* 10 (1917): 1:408–409, 408–409.

delmezek: hanem magát a műfajt, mely a ponyva erős, szabad levegőjén érleli talán már a Formát egy jövőendő Homérosz számára.)²²

Nincs bizonyítékunk rá, de feltételezésünk szerint Babits talán az 1923 februárjában a *Nyugat*-ban elindított *Könyvről könyvre* rovathoz hasonló kritikai vállalkozás létrehívására gondolhatott a filmkritika megírásakor. Azonban mivel ez más metanyelvet, más fogalmi apparátust és más nézőpontot kívánt, végül a terv torzó maradt. Miként korábban már szoltunk róla, Török Sophie feljegyzőfüzetei szerint szinte valamennyi moziban megfordultak. A napilapokban olvasható moziműsorok tanúbizonyossága szerint Babits minden kétséget kizáróan két mozi, a Corso és a Décsi mozgó valamelyikében láthatta a filmeket, ugyanis a napilapok október 28-i filmpremierről írtak e két helyszín megjelölésével. A Corso a Váci u. 3. alatt működött, a mai Pesti Magyar Színház helyén, s itt is megfordult néha Babits. Nem kizárható, hogy itt látta a filmet, ám valószínűbb, hogy a választás inkább a Décsi mozgóra esett, mely a Teréz körút 3. szám alatt működött. A nyugatosok számos szállal kötődtek a magyar filmszakma ismert egyénisége, Décsi Gyula által 1910-ben alapított mozihoz, melyben egykor Kondor Ernő Bonbonnière kabaréja is működött Nagy Endre konferanسیé közreműködésével. S miként Pásztor Árpád 1920-ban az akkor huszonöt éves magyar mozira emlékezik vissza: „A New York kávéház író-festő-muzsikus törzsasztalának mozikirándulásain is részt vettem, amikor még csak két mozi volt az egész körúton, s úgy illett, hogy egy este végignézzük mind a két mozit.”²³ Babits is általában így tett.

* * *

Összegzésképpen elmondhatjuk tehát, hogy Babits mozikritikája szinte társtanul kapcsolódik a húszas évek tanulmányai, esszéi és kritikái, könyv-előszavai közé. Előzménye a lírai műfajban van, azonban a kritikusi életműben folytatás nélkül marad.

22 Uo., 409.

23 PÁSZTOR Árpád, „Írók, mozivállalkozók, ne feledjétek...!”, in *25 éves mozi: A magyar kinematográfia negyedszázados története*, szerk. LÁNYI Victor, RADÓ István és HELD Albert, 37–38 (Budapest: Biro Miklós Műintézet, 1920), 37.

Álom–élet, élet–álom

Babits Mihály: *A gólyakalifa*
– a chiasmus retorikája és a szubjektum léte

Babits Mihály elbeszélői munkásságát a sokszálú, sokirányú hagyománykövetés mellett a saját korához való többszálú kötődés, odafordulás is jelentőssé teszi: újszerű prózapoétikai eljárások meghonosítására törekedett, illetve prózájában a korban újnak számító témák, új médiumok hatása is felfedezhető. Így például a saját korában korszerűnek tekintett lélektani probléma, a személyiséghasadás és az álom/álomfejtés kérdésköre áll első regényének, *A gólyakalifa*nak középpontjában.

A regény keletkezésének körülményeiről, elsősorban annak filmes forrásairól a kritikai kiadás Éder Zoltán által jegyzett részlete és egy későbbi tanulmánya a következő adatokat közli: Babitsot a regény terve 1912 közepe táján, a nyári szünetben kezdte foglalkoztatni,¹ *A gólyakalifát* 1913-ban júliustól decemberig írta.² A készülő regény forrásaként konkrét filmélményt, filmélményeket is felhasznált, ezt több kutató is vizsgálta, többek között Rába György,³ Éder Zoltán,⁴ majd ezen adatokat pontosította Róna Judit kiváló kronológiájában,⁵ és végül összegezte és további filmes párhuzamokkal egészítette ki Kovács Krisztina.⁶ Érdekesség to-

1 BABITS Mihály, *A gólyakalifa, Kártyavár*, kiad. ÉDER Zoltán, szerk. SIPOS Lajos (Budapest: Historia Litteraria Alapítvány–Korona Kiadó, 1997), 448.

2 ÉDER Zoltán, „*A gólyakalifa* keletkezése, kiadásának és fogadtatásának története”, in ÉDER Zoltán, *Régi napok illata*, 205–244 (Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2002), 206.

3 RÁBA György, *Babits Mihály költészete, 1903–1920* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 394.

4 ÉDER, *A gólyakalifa keletkezése...*, 206.

5 RÓNA Judit, *Nap nap után: Babits életének kronológiája 1909–1914*, Babits kronológia 2 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet–Balassi Kiadó, 2013), 603.

6 KOVÁCS Krisztina, „Démonok között: *A gólyakalifa* és a zsánerelem (rémfilm, kísértetfilm, noir-elemek)”, *Tiszatáj* 75, 7–8. sz. (2021): 119–136; KOVÁCS Krisztina, *A tágasság otthonossága: Tanulmányok, kritikák*, Tempevölgy könyvek 42 (Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2020), 104–133.

vábbbá a regény közvetlen utóéletével kapcsolatban,⁷ hogy a rémfilmeket kedvelő, hatásukat regényébe építő Babits szövege maga is újabb rémfilm irodalmi alapanyaga lett. *A gólyakalifa* filmfeldolgozására 1917-ben került sor. A rendező Korda Sándor, a főszereplő a kor sztárja, az osztrák, német, majd európai sikereinél jóval szerényebb hollywoodi karriert is befutó Beregi Oszkár volt. A forgatókönyvet Karinthy Frigyes jegyezte; sajnos mind a forgatókönyv, mind a Korda-film elveszett, ahogy a rendező többi Magyarországon készült munkája is megsemmisült, nem maradt fenn egyetlen kópia sem.⁸

Babits Mihály első regénye, *A gólyakalifa* 1913-ban jelent meg a *Nyugat* karácsonyi számában, ezután még négy kiadást ért meg életében. A kritikai kiadás jegyzetapparátusa szerint a szerző kiadásról kiadásra javította, csiszolta, alakította a szöveget, így elmondható, hogy Babits különösen nagy gondot fordított a szöveg végső megformálására. Mivel nem áll a rendelkezésünkre a regény autográf kézírata, ezért a *Nyugat*ban közzétett szöveg jelentősége megnő, nyilvánvaló ugyanis, hogy ennek az első közlésnek a nyelvi jellegzetességei állnak legközelebb az eredeti kézirat formai sajátosságaihoz. A folyóirat lapjairól rendkívül gazdag írásképek tárul az olvasó elé, mellyel részletekbe menően foglalkozik Éder Zoltán a regény kritikai kiadásában. Értelmezésem szempontjából kiemelendő, hogy Babits a tipográfiai eszközök közül igen gyakran él a ritkítással (további kiadásokban a kurzív szedéssel), mind az értelmileg fontos mondanivaló kiemelésére, mind pedig az érzelmek, hangulatok ecsetelésére.

Ahogy azt Szénási Zoltán is kiemelte, „a legerősebb értelmezői hagyománya a regény témájából fakadóan *A gólyakalifa* lélektani vagy tudatregényként történő olvasásának van: a mű önmeghatározása szerint Táborj Elemér önéletírását olvassuk, attól a tizenhat évesen bekövetkezett fordulóponttól kezdve, hogy ráébred: két élete és két múltja van.”⁹ Maga a regény szövege is utal Pierre Janet és Price Morton műveire, illetve félre nem érthető megjegyzés, utalás történik Freudra és

7 A regényben felvetett művészi és pszichológiai probléma érdekességének egyik újabb bizonyítéka, hogy a 2000-es év millenniumi operapályázatára beadott és ott második díjjal jutalmazott Gyöngyösi Levente operája is a Babits-művet dolgozta fel. *A gólyakalifa*, melyet Babits regénye nyomán Balla Zsófia szövegére írt 1998–1999-ben, Gyöngyösi első operája volt. Vö. FODOR Géza, „A tehetség ünnepe az Operaházban: *A gólyakalifa* bemutatója”, *Muzsika* 48, 8. sz. (2005): 30; TALLIÁN Tibor, „»keressed magad, keress engem!«: Gyöngyösi Levente: *A gólyakalifa*”, *Muzsika* 48, 6–7. sz. (2005): 23.

8 Vö. KOVÁCS, „Démonok között...”, 136; KÖHÁTI Zsolt, *Tovamozduló ember továbbmozduló világban: A magyar némafilm 1896–1931 között* (Budapest: Magyar Filmintézet Kiadó, 1996), 116.

9 SZÉNÁSI Zoltán, „»A nő és a pénz izgalma«: Kettőségek szerepe Babits Mihály *A gólyakalifa* című regényének narrációjában”, *Híd* 80, 6. sz. (2016): 115–124. Szénási Zoltán tanulmányában többek között arra is felhívja a figyelmet, hogy a regényt más Babits-szövegekkel is érdemes lenne összeolvasni, melyet jól argumentált elemzése során a *Játékfilozófiával* meg is valósít.

munkásságára, s ez a regény értelmezéstörténetét jelentősen befolyásolta. A kortárs Karinthytól Rába György és Rónay László értelmezéseiig kiemelt szerep jutott annak, hogy melyik pszichológiai iskola tételei, nézetei fedezhetők fel a történet és a főszereplő önelemzése mögött.¹⁰ A Babits-regényt, ahogy az irodalomban megjelenő Doppelgänger-figurát tartalmazó regényeket, novellákat, lehet értelmezni korának szellemi áramlatai, gyakorlati tudománya segítségével is, de a hátsó kutatás nem helyettesítheti az elemzést és nem törekedhet kizárólagosságra se. A problémára más nézőpontból, de Szávai János és Török Lajos is rávilágított,¹¹ Tábori Elemér fiktív önéletírásának pszichológiai esettanulmányként való olvasása, megértése több szempontból problematikus. Velük egyetértésben írja Szénási Zoltán, hogy az én-kettőződésnek a megértése szempontjából izgalmasabb az a narratológiai belátás, mely a szereplői identitások határainak felszámolódását és az elbeszélői szubjektum destabilizálódását emeli ki.¹² Ezen az értelmezői vonalon továbbhaladva – nem a regény pszichológiai kérdéseire fókuszálva – vizsgálódásom középpontjába egy újabb értelmezési lehetőséget állítottam.

A regény többrétű értelmező hagyományát már Bábits Andrea is összegezte, osztályozta, és a hasonmás-téma szerkezeti elemzését is elvégezte.¹³ A már fent említett tanulmányokban Török Lajos és Szénási Zoltán is kitért a regény recepciójából levonható következtetésekre, így én csak a saját olvasatomból relevánsnak tekinthető elemekre hivatkozom a továbbiakban.

A Babits-regényről írt értelmezésekből kibontakozó kép arra enged következtetni, hogy *A gólyakalifa* az egyik legizgalmasabb műfaji kísérlet volt a 20. században, és értelmező hagyományának sokrétűsége azt mutatja, hogy a műfaji besorolás szinte eldőnti az interpretációt is: olvashatónak, adekvátan értelmezhetőnek bizonyult már lélektani, tudat-, társadalmi, fantasztikus, hasonmás-(avagy Doppelgänger-)regényként, Sztár Katalin felfogásában költői regényként,

10 KARINTHY Frigyes, „Szeljegyzetek *A gólyakalifa* olvasása közben”, *Nyugat* 17 (1924): 1:504–505; RÓNAY László, „Babits, a regényíró: A tudathasadás állapotrajza – *A gólyakalifa*”, in RÓNAY László, *Szabálytalan arcképek*, 7–19 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982); RÁBA György, *Babits Mihály* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1983), 87–108; SZÉNÁSI, „»A nő és a pénz izgalma«...”, 115–124.

11 SZÁVAI János, „A fantasztikum mint a valóság provokációja: Megjegyzések *A gólyakalifa*hoz”, *Alföld* 55, 10. sz. (2004): 42–52; TÖRÖK Lajos, „A gólyakalifa álma: Babits Mihály: *A gólyakalifa*”, in „egy csonk maradhat”: *Tanulmányok az 1920-as évek magyar irodalmáról*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, HORVÁTH Csaba, SZTÁR Katalin és TÖRÖK Lajos, 78–85 (Budapest: Ráció Kiadó, 2004).

12 Vö. SZÉNÁSI, „»A nő és a pénz izgalma«...”.

13 BÁBITS Andrea, „*A gólyakalifa* néhány szerkezeti sajátossága”, *Irodalomtörténet* 23 (1992): 40–55.

ars poeticus műként,¹⁴ s mindegyik olvasat más-másféle, de egyaránt releváns értelmezést eredményezett.¹⁵ (*A gólyakalifát* nemcsak az irodalmi műfajok szempontjából lehet izgalmas kísérletnek tartani, hanem Babits és a film kapcsolata, illetve a népszerű, a populáris műfajok, azon belül is a zsánerelemek felől is izgalmas kérdések és válaszok merülhetnek fel, ahogy arra Kovács Krisztina is felhívta a figyelmet tanulmányában. A regény keletkezési körülményeit kutatva annak filmes előképeit és párhuzamait vizsgálta; elemzésében feltárja azokat a kapcsolódásokat, amelyek a markánsan ható populáris kultúra termékeiből és tendenciáiból ismertek lehetnek Babits számára, továbbá, hogy hogyan hatottak prózai indulására az alakuló, fejlődő vizuális műfajok.) Ahogy legutóbb Szénási Zoltán írta a regény recepciójának egymással valamilyen értelemben ellentétbe állítható kulcsszavait összegyűjtve, „a kulcsszavak szemantikai szóródása is jelzi, hogy a regény többféle műfaji kódot használ, s bizonyos értelemben az értelmező kérdésfeltevésén múlik, hogy a műinterpretáció során melyiket vagy melyikeket emeli ki.”¹⁶ A fentiekkel összhangban jómagam olyan poétikus szöveggént olvasom *A gólyakalifát*, melyben a nyelvi, szerkezeti elemek poétikai, retorikai szerepe kiemelkedően fontos az értelemképzés, a jelentésképzés során.

A regény tematikus problémája első olvasásra pszichologikusan, valamint a szépség és a csúnyaság esztétikai kérdése mentén fogalmazódik meg. Felvetése egy igen régi és gazdag irodalmi toposz, az élet–álom azonosítás rekonstrukci-

14 SZITÁR Katalin, „A hang metaforái Babits Mihály *A gólyakalifa* című regényében”, in *Regények, médiumok, kultúrák*, szerk. KOVÁCS Árpád, 219–228 (Budapest: Argumentum Kiadó); SZITÁR Katalin, „A csönd hangjai (Babits Mihály: *A gólyakalifa*)”, in SZITÁR Katalin, *Hiány-jelek: Babits Mihály, Kosztolányi Dezső és Krúdy Gyula írásművészetéről*, 23–39 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2013).

15 A teljesség igénye nélkül álljon itt pár tanulmány, mely újabb olvasatokkal gazdagította Babits regényét, de szorosan véve nem érinti az én megközelítésemet: ÉDER Zoltán, „Orsolya meséje *A gólyakalifa* című regényben”, in ÉDER Zoltán, *Régi napok illata*, 261–268 (Budapest: Mundos Magyar Egyetemi Kiadó, 2002); SZÜCS Mariann, „Önmagukat olvasó szövegek: Babits Mihály: *A gólyakalifa*”, ROBERT L. STEVENSON: *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esete*”, in *Szó–Elbeszélés–Metafora: Műelemzések a XX. századi magyar próza köréből*, szerk. HORVÁTH Kornélia és SZITÁR Katalin, 410–428 (Budapest: Kijárat Kiadó, 2003); TARJÁNYI Eszter, „Jósika Miklós és a mesmerizmus”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 96 (1992): 50–60; WIRÁGH András, „Az írás szeszélye: Jósika Miklós: *Két élet* – Babits Mihály: *A gólyakalifa*”, *Irodalomtörténet* 94 (2013): 375–399; CSÖNGE Tamás, „»Gyermekkorod köde üledett fejedbe«: Személyiség és nevelődés *A gólyakalifa*ban”, *Literatura* 39 (2013): 139–152; PAPP Dénes, „Betűfalak, szókapuk: Babits Mihály: *A gólyakalifa*”, *Irodalmi Szemle* 60, 2. sz. (2017): 41–46.

16 SZÉNÁSI, „»A nő és a pénz izgalma«...”, 115.

ója mentén történik. (A probléma kibontása a szintén népszerű Doppelgänger-tematikába is belegyűrűzik.)¹⁷

„Az életem olyan volt, mint egy álom és az álmaim olyanok, mint az élet. Az életem szép volt, mint egy álom; ó bár lett volna az életem szerencsétlen és az álmaim lettek volna szépek!”¹⁸ Az idézet az álom–élet, élet–álom fogalompárt chiasztikus, A–B, B–A szerkezetbe állítja, mely retorikai alakzat a párhuzamra és az ellentétre épül: a jelentésegységek egymást keresztező, fordított sorrendű (például A–B, B–A képletű) ismétlődésére. Az A–B szintaktikai viszony B–A szintaktikai kapcsolattá alakul át, így létrejön a chiazmus alakzata. A retorikák a chiazmuson az ismétlés és az inverzió alakzatának kombinációját értik, tehát az ABBA alakzatot. Szavak vagy akár szintaktikai szerkezetek fordított ismétlése is lehet chiazmus. Az alakzat a szöveg bármely szintjén létrejöhet: fonológiai, lexikai-morfológiai, szintaktikai vagy szemantikai, illetve tematikai szinteken is.¹⁹ Erre az alakzatra *A gölyakalifa* című regényben szinte minden szinten találunk példát, vagyis a chiazmuszerű szerkezetek többféle formában is előfordulnak, így a chiazmus alakzata is folyamatos változásban van, újabb és újabb formában jelenik meg, ez az átalakulás maga is színre viszi a chiazmus figuráját, amely így a szöveg domináns metaalakzatává válik. Az eldönthetetlenség játéka a szöveg állandó elemévé válik szerkezeti és narrációs szinten is.²⁰

17 Az álom–élet irodalmi témái, akár a német romantika által újralfedezett Doppelgänger-motívum lehetnek a Babits-regény közvetlen vagy közvetett előzményei. Az élet–álom irodalmi toposz számtalan műben megjelenik, a teljeség igénye nélkül álljon itt néhány példa: Pedro Calderon de la Barca *Az élet álom* (1635), Grillparzer drámája *Ein Traum das Leben*, mely Calderon darabjának a „pandantja”. Jósika Miklós *Két élet* (1862), Krúdy Gyula *Az élet álom* 1931-es válogatott novelláskötetének címe. A Babits-regény és Jósika *Két élet* című regénye közti motivikus kapcsolatról, azok összevetéséről először Tarjányi Eszter írt, majd öt követően Török Lajos és Wirágh András vetették össze a két művet. „A számtalan különbség dacára a *Két élet* már csak azért is *A gölyakalifa* elődjének, sőt, pretextusának tekinthető, mert a fantasztikumnak szűk teret biztosító magyar irodalomban nem található korábbi olyan hosszabb prózai szöveg, amely a romantikus hason-más-toposzt hasonlóképpen, álom és valóság kettőssé fikcionált horizontján vinné színre” – összegzi Wirágh András. Vö. WIRÁGH András, *Fantasztikum és medialitás: Kisértetek és írásnyomok a magyar prózában Nagy Ignácól Szerb Antalig* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet–Reciti, 2018), 27–28.

18 A továbbiakban a kritikai kiadás szövegét idézem. BABITS, *A gölyakalifa...*, 7.

19 Alex PREMINGER, Terry V. F. BROGAN and Frank J. WARNKE, eds., *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, 183–184 (Princeton: Princeton University Press, 1993).

20 A két pólus attribútumainak keresztirányú felcserélődése, egy kölcsönös inverzió, amelyet a retorika chiazmusnak nevez. Chiazmus: gr. lat. kereszteződéses gondolatalakzat, lényege az ismétlés és a megfordítás. Ha a két jelentésegység A és B, a chiazmus szerkezete: A–B, B–A, ahol A és B nemcsak azonos, hanem rokon fogalmak is lehetnek, a közéjük más jelentésegységek is épülhetnek. Az ismétlés párhuzamosságra, a megfordítás ellentétességre utal, ugyanakkor a szimmetria is jellemző a formá-

A regényben a történet síkján, a szereplők, a figurák kapcsán, az esztétikai és morális értékek, a minőségek mentén, sőt a narrációban is kimutatható, nyomon követhető a fent nevezett chiasztikus szerkezet, a chiazmus retorikai alakzata. A teljesség igénye nélkül említek néhány példát: Táborny Elemér ébrenléti élete szép, álmai rútak; a díjnok ébrenléti élete rút, álombeli élete szép.²¹ A két világ között párhuzamos ellentétek sora feszül: ami az egyik világban jó, az a másikban rossz. Amíg az egyikben a birtokolt szó, az értelem uralkodik és tiszta, szűzies, büntelen, csöndes, fényes, nappali, átlátható, rendezett világként írható le, addig a másikban az elfelejtett szó, az értelmetlenség, mocskosként, kéjesként, bűnösként, zajosként, sötétként, éjszakaként, kaotikusként jelenik meg. (Etelka–utcalány, nenne–mádám, Szilvia–vörös kasszírónő, Kincses mérnök–mester és a sor még folytatható.) „Az egyik élet jellemzője a világosság, racionalitás, intelligencia, tisztaság, gazdagság és nemesség, a másik élet a sötétség, az ösztönöké, a tudatlanságé, az alpári indulatoké és a szegénységé” – írja Kelevéz Ágnes.²²

A regény elején Táborny Elemér, a regény főhőse én-elbeszélésbe kezd: „Össze akarom állítani életem aktáit.”²³ Életélményeit, jegyzeteit, feljegyzéseit rendezi aktákba, önmaga nyelvbe foglalására tesz kísérletet, ahogy a szöveg műfajmegjelölő paratextusa is jelzi, önéletírás formájában, ez a törekvés tartja ébren/életben: „Táborny Elemér önéletírása”.²⁴ A befogadónak az önéletírást végigolvasva lesz világos, hogy az összeállítás éjszakája volt az utolsó éjszakája Táborny Elemérnek, másnap – ahogy az az utolsó, *XI. Az író levele*²⁵ című fejezetből kiderül – „halva

ra, amely valóban kereszteződés. A paradoxonok, az aforizmák gyakran chiazmaszerűek. Az alakzat a cselekmény szintjén is értelmezhető, főként a szereplőkkel kapcsolatosan. A hősök szerepet cserélhetnek, ruházatot, nemet, sőt jellemet vagy sorsot is váltva. Népmesékben, epikus és drámai művekben egyaránt gyakori ez, akárcsak a látszat és a valóság felcserélése.

21 A kettősségek meglétére és szerepére Karinthy Frigyes mellett Farkas Ferenc és Szénási Zoltán is kitértek, értelmezték is, de magát a chiasztikus szerkezetet nem említették. Vö. KARINTHY, „Szélfeljegyzetek *A gólyakalifa* olvasása közben”; FARKAS Ferenc, „Kettős viszonyulások kérdése Babits Mihály életművében”, *Irodalomtörténet* 54 (1972): 58–81; SZÉNÁSI, „»A nő és a pénz izgalma«...”, 115–124.

22 KELEVÉZ Ágnes, „Babits névjegye”, *Holmi* 8 (1996): 941–955, 950.

23 BABITS, *A gólyakalifa*..., 7.

24 Uo.

25 Az első személyben írt történet hitelesítését a regény végén „az író levele” című résszel éri el Babits, amivel az álomtörténetet dokumentumszerűen valóságossá teszi. A történet valóságközeliségét avval is erősíteni tudja, hogy egy korához megfelelő valóságot mímelő kontextusba helyezi anyagát. *A gólyakalifa* először folyóiratban, a *Nyugat* 1913. december 16-i számában jelent meg, de ekkor a zárlat még a *Levél Móricz Zsigmondhoz* címet viselte. Wirágh András értelmezésében: „*A gólyakalifa*val kapcsolatos bizonytalanságok egyiróli autoritás másodlagos megmunkálásainak nyomaiként jelentkeznek, amelyek a varázsszónak is tartható jelölők titkosítását célzó szöveggondozói művelet váratlan következményeként foghatók fel. Így a főszereplő önéletírását közreadó Íróval személyesíthető meg a gyógyulást megakadályozó cenzori funkció.” Vö. WIRÁGH, *Fantasztikum és medialitás*..., 28.

találták őt szobájában, a homlokán egy lött sebbel és semmiféle fegyver sem volt körülötte. Mi történhetett? Semmiféle nyomozás sem vezetett eredményre.”²⁶ Az elbeszélésben két narrációs szint különíthető el. Az elsődleges szint a jelen, mindössze egy éjszakányi időtartam, amikor Táborny Elemér rendezzi korábbi feljegyzéseit. A jelen reddíciószerűen foglalja keretbe a megidézett múltat, a történet visszakanyarodik a kiindulópontához, a kéziratot befejező Táborny Elemér zaklattottan várja sorsának beteljesedését. Az anakronikus időszerkezet következtében az előzmény-következmény sorrendje is megváltozik. A feljegyzések alapján az olvasó számára feltárul a múlt. A megelevenített, körülbelül hétvényi időtartam eseményeinek felidézése, a múlt a másodlagos narrációs szint. A két idősíkbán (múlt és jelen) játszódó események egymással szorosan összefüggenek, a másodlagos elbeszélés idősíkjá benne foglaltatik az elsőben, a két szint között erős az interferálás. A másodlagos narrációt, a visszaemlékezés folyamatát a jelenre való utalások szakítják meg. A szövegben ezek többnyire zárójeles közbevetések formájában jelennek meg. A regény történeten kívüli narrátori közléssel zárul: *Az író levele*. A perszonális narráció megmarad, de az elbeszélő személye megváltozik. Az eddigi rejtőzködő elsődleges elbeszélő utólagosan közli az olvasóval, hogyan jutottak hozzá Táborny Elemér följegyzései. Ez az újabb narrációs szint külső analepszis alapján szerveződik.

A történetmondás, vagyis a két élet leírása (az ébrenlét és az álom világa) a keretes időszerkezetű ébrenlét pozíciójából történik, így Elemér először az általa valóságos világgént értelmezett életét mutatja be. A szövegben perszonális narráció érvényesül, ezt igazolják a személyre utaló deixisek: az első személyű névmások, névmási határozószók, birtokos személyjelek és igeragok. Az elbeszélés deiktikus centruma, Táborny Elemér szereplőként is megjelenik, az elbeszélő én és az elbeszélő én között egzisztenciális kapcsolat van. Mindkét szereplő szeretné megteremteni az átjárást a másik világába, az egyik azért, hogy egyesülhessen vele, a másik azért, hogy megszüntesse azt. Mindketten gólyakalifák, és a varázsszót keresik. A főhős, Táborny Elemér próbál rálelni az identitását már megbontó, de a rekonstrukció lehetőségével kecsegtető jelszóra, varázsszóra, ahogy Wilhelm Hauff azonos című meséjében a kalifa a mutabor – átváltoztam varázsszóra.

A narrációs helyzet a regény egy bizonyos pontján tovább bonyolódik. Táborny Elemér nemcsak önmagáról beszél egyes szám első személyben, hanem az asztalosinasról, majd a díjnokról is, hisz saját magáról van szó, álmodik, te-

26 BABITS, *A gólyakalifa...*, 148.

hát két elbeszélő én van.²⁷ Ahogy azt Imre Samu írta, az E/1. és az E/3. személy – tehát az igei személyek – használata szempontjából is felosztható a regény: az asztalosinas élete elkülönül a későbbi díjnok életétől, noha mindketten az álom terében jelennek meg. A regény első részében Elemér nemcsak önmagáról, hanem az asztalosinasról is E/1. személyben beszél, a második részben azonban, mivel a két én kezd egymásba folyni, Elemér pedig kezdi hinni, hogy valóságosan két életet él, egyre gyakrabban használ E/3. személyt a díjokra, sőt néhol saját magára vonatkoztatva is. Az igei személyek használata úgy válik egyre kaotikusabbá, ahogy Elemér egyre inkább összezavarodik a két világ mibenlétét illetően.

„És alighogy behunytam a szememet már éreztem, hogy a párna súrolja az arcom, éreztem, hogy az asztalosinas ágyában vagyok. Mellettem a segéd egyenletesen, mélyen szuszogott, a másik ágyból hallottam a legöregebbnek a hortyogását.”²⁸ Ebben az idézetben még könnyen elhatárolható egymástól a két világ, azaz az ébrenlét és az álom világának elválasztása még egyértelmű kategóriák alapján történik, még akkor is, ha a grammatikai szerkezetek használata éppen az azonosítást sugallja, hiszen az elbeszélő mindkét világ szubjektumaként egyes szám első személyű névmással jelöli magát. Az ébrenlét világába csak fokozatosan törnek be az álom képei.

Gyermeken gyakran megesik, hogy nem érzi *magát*. Néha, pajtásaim közt ülve a padban, eltűnődtem, miért éppen én vagyok a sok közt én? Mily titok kapcsolja minden érdekem, érzésem éppen *ehhez* a csinos kis testhez? Miért nem a szomszédoméhoz? [...] *És ezen a napon kellett megtudnom mindent!* [...] Két emlékeztető, durva folt volt ez a két arc a szemeimben, két hely a gyönyörű képen, ahol lehullt a festék és kilátszott a meztelen vázson. Ezen a napon kellett megtudnom mindent.²⁹

A fenti szövegrész a felidézett események egy kiemelt élethelyzetét állítja a középpontba, ráadásul Babits Mihály több kifejezés esetén is élt a korábban már említett kurzív szedés tipográfiai eszközével, vagyis szerző-értelmezőként kiemelt helyzetbe hozta a *magát*, én, *ehhez* szavakat és az „*És ezen a napon kellett megtudnom mindent!*” mondatot, szemantikai egységet. Azaz a titok, a probléma összefügg a *Ki vagyok én?* kérdésre adható válasszal: az identitás megfogalmazásával, az öna-

27 IMRE Samu, „Az igei személyek használata Babits Mihálynak *A gólyakalifa* című regényében”, *Magyar Nyelvőr* 83 (1959): 418–422.

28 BABITS, *A gólyakalifa...*, 50.

29 Uo., 13. Kiemelések az eredetiben.

zonosság kérdésével, a szubjektivitásnak a másoktól való különbözés révén történő meghatározásával, meghatározhatóságának problémájával is.

Kelevéz Ágnes Babits életművében a név jelentésének kratüloszi kérdését vizsgálva megállapítja, hogy Babits számára „a név és a személyiség kapcsolata ellentmondásokkal telített, és a téma életművében újra és újra makacsul visszatér”.³⁰ *A gólyakalifa* problematikájához leginkább kapcsolódó, egy válság érzetének szülötte *Az elveszett kincs* című költemény, mely csak a szerző halála után jelent meg, és melyben „az önmagától való elidegenedés érzését nevének végleges elvesztéseként éli meg”.³¹

Volt nekem egy ritka kincsem
és a nevem volt a neve,
ragyogott az egész világnak
és én boldog voltam vele.

Beköltöztem a nagy városba,
hogy mutogassam kincsemet,
s a városban, a tolongásban
jaj, egyszer elveszett!

Azóta járom a világot
kincstelen és magamtalan
nem haltam meg, de nem is élek:
elvesztettem magam.³²

Ahogy Kelevéz Ágnes írja, a vers tökéletes foglalata Babits saját nevéhez fűződő ambivalens érzéseinek, és jellemző példája önmagával vitázó ellentmondások ütköztetéséből építkező gondolkodásmódjának. A vers „A nevem volt a neve” versmondatot „a névvel való azonosság és a tőle való függetlenség egyaránt jellemzi, melyben egyrészt a név és a személyiség olyanmilyra összeforrott, hogy elszakadásuk egymástól a személyiség helyrehozhatatlan válságát jelenti, másrésztől mégiscsak megkérdőjeleződik azonosságuk, hiszen létük önállóan is elképzelhető, mint az elveszett tárgy és régi tulajdonosa esetében. A két állítás egyszerre lé-

30 KELEVÉZ, „Babits névjegye”, 941.

31 Uo., 949.

32 Idézi Kelevéz Ágnes. Vö. uo., 950.

tezik a saját egyénisége után nyomozó Babits számára.”³³ A probléma művészileg termékenyítő hatásának lehetünk tanúi *A gólyakalifa* regényében a név és személyiség kapcsolatának vizsgálata során is, hiszen, ahogy Kelevéz Ágnes³⁴ is írja, a *Ki vagyok én?* kérdés a központi problémája a regénynek is. A két élet közötti minőségi különbséget Babits azzal is jellemzi, hogy míg az egyikben mindenkinek van saját neve, addig a másikban csak foglalkozásuk vagy külsejük alapján különböztethetők meg az emberek: a mester, a vörös kasszírő, a kék ember, az asztalosinas – később díjnok.³⁵

Csak azt éreztem, hogy bennem sokkal több van, mint ami itt vagyok a világnak, csak-hogy mélyen bezárva, és nem tudok eléggé felnyílni; úgy éreztem, hogy kincseim vannak valahol egy sötét fiókban [...] hogy én különb vagyok, mint ami vagyok, többet tudok, mint amennyit tudok.³⁶

Hát ki vagyok én álomban? *Mi a nevem?*³⁷

Milyen különös, hogy hogy sohasem gondoltam arra, hogy ezt, éppen ezt nem tudom. Nem tudom, mi a nevem.³⁸

Ah, csak egy névre, csak egy szóra emlékeznék! [...] mindjárt odautaznék, rajtakapnám a másik éneket, szembeállnánk, megtörne a varázs. Egy szót, csak egyetlen szót!³⁹

A név mint varázsigé a regény központi motívumává válik, átszövi a regény egészét. Összegezve, a név, mely van is, meg nincs is, a végső egzisztenciális kérdések összetett szimbólumává válik a regényben, ahogy arra Kelevéz Ágnes felhívta a figyelmet.⁴⁰

A velencei éjszaka után felgyorsul a cselekmény, a két én ettől kezdve egyre jobban összefonódik, a főhős úgy érzi, két életet él. Egyre többször tűnik fel az immutációs személycseré, Táborny Elemér harmadik személyben kezd beszélni önmagáról, majd a díjnokról.⁴¹ „És Táborny Elemér soká aludt. Leggyakrabban tíztizenegy óra lett, mire felnyitotta szemeit. Pedig a díjnok még ebben az időben elég korán lefeküdt, nagyon is korán lefeküdt, vacsora nélkül – és alvással pótol-

33 Uo., 950.

34 A regény értelmezéséről bővebben lásd uo., 950–951.

35 Vö. uo., 950.

36 BABITS, *A gólyakalifa...*, 49–50.

37 Uo., 101.

38 Uo.

39 Uo.

40 KELEVÉZ, „Babits névjegye”, 951.

41 JENEI Teréz, *Babits szépprózája az alakzatok tükrében: A gólyakalifa című regény vizsgálata alapján* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2005), 10.

ta az evést.⁴² A későbbiekben az első és a harmadik személy egyre rövidebb szakaszok után és egyre átláthatatlanabban cserélődik. Az igei személyragok használata úgy válik egyre kaotikusabbá, ahogy Elemér egyre inkább összezavarodik a két világ mibenlétét illetően.

Mióta Elemér rendesebb életet él, a díjnok is pontosabban jár be a hivatalba, él, ír, mint egy automata, szűrkeségbe, egyformaságba vész az élete, szinte-szinte alig tudom egymástól megkülönböztetni napjait, elvesznek és elmosódnak emlékei az Elemér új, boldog, otthoni életének benyomásai mellett. Ah, mégis Elemér az igazi, élő, amaz csak árnyék, köd!... Csak a bélyegpénzzel való elszámolás ne állna előttem, még talán nyugodt is lehetnék! De mi lesz akkor?... Együtt jöttünk haza estefelé Etelkával gyalog a szőlőhegyen. A társaság messze elmaradt mögöttünk.⁴³

A személyre utaló deixisek váltakozása állandó nézőpontváltásra utal Táborny Elemér és a díjnok között. A sűrű személyváltás az én problematikusságát, szétesését jelzi. Mint azt már korábban levezettem, a regény szerkezete leírható a chiazmus alakzataként is; amennyiben elfogadjuk a fenti tételt kiindulópontként és összekapcsoljuk a *Ki vagyok én?* kérdéssel, akkor az alábbi következtetésre juthatunk.

A *Ki vagyok én?* kérdést középpontba állítva a kiinduló probléma a név és személyiség összefüggése, melyet a regényszöveg implikált. Paul Ricœur fogalmát az ömagaság és az ugyanazonosság kétféle felfogása között felhasználva juthatunk arra a következtetésre, hogy Táborny Elemér számára a létkérdés az önazonosság kérdéseként vetődik fel, melyet a francia filozófus az ömagaság, önazonosság fenomenológiája alapján fejt ki. Ricœur az azonosságvesztést úgy értelmezi, mint „az ömagaság megfosztását az ugyanazonosság támaszától”, azaz mint a szubjektivitásnak a másoktól való különbözősége révén történő meghatározását.⁴⁴ A fent leírtakat támaszhatja alá az is, hogy Paul de Man szerint a szavak és a dolgok felcserélésén alapuló alakzatok, a chiazmusok végtelen megfordítása során kiürül a jelentés,⁴⁵ esetünkben a jelölő és a jelölt szétválasztása nyomán, a nyelvi jel chiazmatikus figurációja a szubjektum megsemmisüléséhez vezet.

42 BABITS, *A gólyakalifa...*, 92.

43 Uo., 125.

44 Paul RICŪEUR, „Az én és az elbeszélte azonosság”, ford. JENEY Éva, in Paul RICŪEUR, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, vál., szerk. és utószó SZEGEDY-MASZÁK Mihály, 373–412 (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 386.

45 Vö. Paul DE MAN, „Trópusok: Rilke”, ford. FOGARASI György, in Paul DE MAN, *Az olvasás allegóriái: Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*, 32–71 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 2006).

A regényszövegben így a szubjektum egy ellentmondásos és állandóan változó folyamat része lett. A szubjektivitás újra meg újra áthelyeződik a diskurzusok láncolatába, egy egész sor olyan pozíciót eredményez, amelyből a szubjektum magát és a valóssal való egész kapcsolatát megragadhatja, s amelyek akár egymással összeegyeztethetetlenek is lehetnek.⁴⁶ Az identitás játéka és összetettsége így alakul. Ebben a folytonos kifordításos, chiasztikus alakzatokkal tarkított játékban a másság és azonosság fogalmai elvesztik éles határukat, könnyen a másik helyzetében találják magukat. Nemcsak egy meghasadt személyiséget, de az önazonos, egységes pozíció helyett, Táborny Elemér saját magát is ellentmondásokkal terhelt, decentralált alakként rajzolja meg.

A humanista szubjektumfelfogás alapján, amely az önazonos, egységes és autonóm individuumot hirdette, nyelvileg és kulturálisan konstruált szubjektumot tételezünk fel. A posztmodern elméletek a szubjektum decentralizálódásáról, az identitáskategóriák konstrukciós mivoltáról, a szubjektum ideologikus-textuális és ösztönös meghatározottságairól beszélnek. A pszichoanalitikus megközelítés a tudattal nem belátható, az emberi gondolkodást és cselekedetet mégis befolyásoló vágyak működésére hívja fel a figyelmet, amely ellentmondások kényszerű együttesét eredményezi. A filozófiai hermeneutika az ember nyelvi megelőzöttségéről, a nyelvi világtapasztalat univerzális jellegéről beszél. Ebbe a gondolati sorba illeszkedve Babits regénye a chiasztikus szerkezet nyelvi, strukturális síkba íródásával az én-kettőződés a szereplői identitások határainak felszámolását és az elbeszélői szubjektum destabilizálódását, a regény esetében megsemmisülését eredményezi.

46 Vö. Catherine BELSEY, „A szubjektum megszólítása – A kérdő szöveg”, ford. PETE Klára, *Helikon* 41 (1995): 17–18.

Névmutató

- Ábrányi Emil 81
Ady Endre 35, 56, 68, 71, 74–78, 80, 81,
134–140, 143, 144, 146, 148, 166, 177,
178, 181, 182, 185, 203, 204, 210, 211
Ahura Mazdá 171
Ajtay-Horváth Magda 136
Ambrus Zoltán 63, 178, 193, 215
Andor József 151
Apró Ferenc 75
Arany János 81, 99–101, 153, 182, 192, 203
Arène, Emmanuel 211
Ariosto, Ludovico 118
- Bábics Andrea 221
Babits Angyal 60, 115, 190
Babits István 64, 115, 197
Babits Mihályné Kelemen Auróra 64, 105,
115, 190, 195, 196
Babits Sándor 107, 110
Balassa Bálint 97, 98
Balázs Béla 75, 80
Bálint Aladár 96, 104
Balla Zsófia 220
Balogh Tamás 107, 179
Balzac, Honoré de 61, 104
Barbieri, Edoardo 118
- Barkóczy Sándor 96, 97
Barlay László 99
Bartha Tibor 158
Basch Lóránt 165, 178, 198
Baudelaire, Charles 103, 104, 108, 177
Baumgarten Ferenc Ferdinánd 197
Becker, Carl Heinrich 200, 203–205
Békássy Istvánné Bezerédj Emma 105
Belia György 160, 204
Bell, Monta 211
Belsey, Catherine 230
Benedek Marcell 86, 87
Benjamin, Walter 99, 154, 155
Beregi Oszkár 220
Bergson, Henri 5, 23–33
Berzeviczy Albert 192
Bíró Lajos 185
Bodri Ferenc 210
Bolonyai Gábor 39
Borbás Andrea 5, 95–104
Borosnyay Károly 190
Bresztovszky Ede 68
Bresztovszky Ernő 56, 73, 75, 76, 173, 174
Brogan, Terry V. F. 223
Bucsics Katalin 5, 11–22
Buda Attila 5, 35–69

- Caillavet, Gaston Arman de 211, 213
 Calderon de la Barca, Pedro 223
 Cholnoky László 16, 110
 Churchill, Winston 196
 Cindori Mária 91
 Courbet, Gustav 177
- Csaplár Ferenc 91
 Csáth Géza 73
 Cséve Anna 40, 163, 190
 Csokonai Vitéz Mihály 68
 Csokonai-Illés Sándor 178
 Csöngge Tamás 222
 Cs. Szabó László 210
- Daniels, Bebe 214, 215
 Dante Alighieri 60, 62, 66, 132, 133, 184, 209
 Daudet, Alphonse 63
 Dávid király 154, 158, 161
 de Man, Paul 229
 Dénes Lajos 197
 Deréky Pál 91
 Derooy, Emile 177
 Dienes Pál 60, 63, 64
 Dienes Valéria 60, 64
 Ditrichstein, Leo 211
 Dobos István 90, 91
 Dorigatti, Marco 118
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 103
 Dömötör János 183
 Dörner György 66
 Drach, Erich 204
 Dutka Ákos 74
- E. Csorba Csilla 177, 210
 Éder Zoltán 58, 59, 102, 103, 219, 220, 222
 Eisner Manó (Pálos Endre) 75
- Elek Artúr 79, 80, 147
 Erdős Renée 156
 Euklidész 39
- Farkas Ferenc 224
 Farkas Gyula 199–202, 204–207
 Fazakas Júlia 93
 Fehér M. István 118
 Fellegi Zsófia 12, 18
 Fényes Samu 166
 Fenyő Miksa 77, 78, 115, 116, 195
 Flaubert, Gustave 104
 Flers, Robert de 211, 213
 Fodor Géza 220
 Fodor Gyula 74, 75
 Fogarasi György 24, 229
 Földes Györgyi 136
 Földi Mihály 188
 France, Anatole 104, 192
 Frencz Géza 61
 Freud, Sigmund 220
 Fried Ilona 132
 Friedländer, Max 152
 Früchtel Ede 76
 Fuchs Zsigmond 124, 125
 Futaky István 200
 Füst Milán 134, 136
- Gaál Mózes, id. 60
 Gaál Mózes, ifj. 61
 Gajdó Tamás 213, 214
 Gál István 25, 204
 Garami Ernő 73
 Gárdos Alfréd 184
 Gárdos Bálint 216
 Gáspár Károly 190
 Gellért Oszkár 86, 105, 106, 115, 134, 136, 138, 190, 195, 197, 210

- Gide, André 184
 Goethe, Johann Wolfgang von 100, 101, 103, 159
 Gorirzat, Édouard 63
 Gragger Róbert 199, 200
 Grillparzer, Franz 223
- Gyergyai Albert 202, 204
 Gyóni Géza 152, 154
 Gyöngyösi Levente 220
 Gyulai Ágost 78, 152–156, 158
- Haász Gabriella 131, 132
 Hafner Zoltán 12, 15, 36
 Hajdu Henrik 190
 Hamvas Béla 90
 Hansági Ágnes 221
 Hatvany Lajos 75, 106, 107, 109, 190, 195
 Havas László 54
 Hegedűs András 96
 Heidegger, Martin 198
 Heine, Heinrich 103, 178, 179
 Held Albert 217
 Hérakleitosz 103
 Hermann Zoltán 221
 Hevesi Sándor 110
 Hibsich Sándor 73, 173
 Homérosz 154, 216, 217
 Hont Ferenc 214
 Horvát Henrik 199
 Horváth Csaba 221
 Horváth János 81, 179, 184
 Horváth Kornélia 222
 Horváth Zsuzsa 219–230
 Hugo, Victor 177
 Husserl, Edmund 198
- Ibsen, Henrik 104
 Ignác Rózsa 84
- Ignotus [Veigelsberg Hugó] 77–79, 173–175, 178, 182, 188, 191–193, 195
 Ilg Ilona 206
 Ilia Mihály 71, 72
 Illyés Gyula 133, 134, 192–195
 Imre Samu 226
 Inárcsi Farkas László 106, 107, 110, 111, 114
- Jabloneczay Pethes Béla 63
 James, William 103, 104
 Janet, Pierre 220
 Jankovics József 190
 Jaschik Álmos 109
 Jászay Tamás 91
 Jeli András 91
 Jenei Teréz 228
 Jeney Éva 229
 Jókai Mór 203
 Jósika Miklós 222, 223
 Józán Ildikó 136
 József Attila 5, 23, 26, 32, 33, 35, 92
 J. Soltész Katalin 160, 161
 Juhász Géza 197, 201
 Juhász Gyula 35, 71, 72, 74, 75, 180–182
- Kaffka Margit 25, 185
 Káli Anita 6, 12, 14, 151–164
 Kállay Miklós 87, 196
 Kallós Ede 85, 86
 Kallós Zsigmond 176
 Kálmán C. György 91
 Kánya Kálmán 202, 203, 205
 Kapossy Lucian 78
 Kapossy Ferenc 202
 Kappanyos András 91, 136
 Kardos Albert 26, 37, 98
 Karinthy Frigyes 220, 221, 224
 Károli Gáspár 100
 Kárpáti Aurél 87, 88, 110, 178

- Kassák Lajos 84, 85, 90, 91, 134
 Katz, Ernst Fritz 198
 Kazinczy Ferenc 76
 Kelemen Ilona 115, 197
 Kelemen József 96
 Kelemen Pál 118
 Keleti Arthur 134
 Kelevéz Ágnes 5, 11–15, 20, 25, 36, 38,
 40, 55, 71–95, 99, 165, 180–182, 210,
 224, 227, 228
 Kemény Gábor 25, 26, 33
 Kemény Simon 106, 181
 Kenedi Géza 78
 Keresztury Dezső 60, 200, 202, 204–206
 Kéri Pál 63
 Kertész, André 211
 Kesztyüs Tibor 200
 Khajjám, Omar 108
 Kiss Böske 56, 57
 Kiss Gyula 157
 Kiss István 112, 113
 Klebelsberg Kunó 200
 Klein, Stefan I. 198, 199, 203, 205
 Klemm László 198
 Kner Imre 106, 123, 124
 Kóbor Tamás 187
 Komjáthy Aladár 57–66, 68, 107, 108, 110
 Komjáthy Géza 66
 Komjáthy Gyuláné 62
 Komjáthy Jenő 59, 183
 Komlós Aladár 86, 135
 Kontesveller Károly 58
 Korda Sándor 220
 Korompay H. János 81
 Korompay Klára 81
 Kossuth Lajos 211
 Kosztolányi Dezső 26, 35, 36, 66, 71–73,
 88, 92, 134, 136, 138, 141–143, 145,
 152, 167, 180, 182, 185, 193, 197, 200,
 210, 222
 Kovács András 190
 Kovács Árpád 222
 Kovács Ida 210
 Kovács Krisztina 219, 220, 222
 Kovács László 60
 Kozma Andor 154
 Kőhádi Zsolt 220
 König György 184
 Krausz Sándor 123
 Krúdy Gyula 110, 185, 190, 222, 223
 Krüger Aladár 74
 Kulcsár-Szabó Zoltán 118
 Kún József 78, 96

 Lackó Miklós 184
 Laczkó Géza 185
 Lakatos Éva 85
 Lakatos Géza 121
 Lakatos István 196
 Lampérth Géza 156
 Lányi Victor 217
 Lasky, Jesse Louis 211, 215
 Le Grand, Fanny 63
 Lengyel András 33
 Lengyel Imre Zsolt 90, 91
 Lesznai Anna 135
 Loti, Pierre 184
 Lovas Csilla 57, 131
 Love, Bessie 211, 216
 Lukács György 80, 88

 Mácsai Pál 93
 Madách Imre 12, 64, 203
 Major Ágnes 5, 23–33, 56, 136
 Majoros Györgyi 105, 191
 Mándy Iván 196

- Marconnay Tibor 134
Márki Imre 75
Martinovics Andor 121, 122
Mártonffy Károly 205, 206
Mátyus Norbert 6, 12, 40, 118, 131–148
Mécs László 133, 200
Melczer Tibor 40
Menjou, Adolphe 211, 215
Mihály Eszter 16
Mikes Lajos 110, 111, 116
Miklusicsák Aliz 93
Mikszáth Kálmán 203
Mohácsi Jenő 198, 199
Moldvai Márk 91
Mollináry Gizella 134, 135
Molnár Ferenc 185, 187, 213
Molnár Ferenc, A. 100
Molo, Walter von 203, 205
Móricz Zsigmond 108, 110–112, 163, 185, 186, 190, 191, 200, 224
Morton, Price 220
Mucsi Attila 93
Munch, Edvard 93
Musset, Alfred de 184
Mühlbeck Károly 120

Nadar [Gaspard-Félix Tournachon] 177
Nagy Ignác 223
Nagy Lajos 110
Nagy Zoltán 134, 136, 140, 142
Négyesy László 73, 173, 178
Némediné Kiss Adrien 189
Nemes Nagy Ágnes 71, 89, 90, 92, 94, 196
Nemeskéri Erika 40
Németh Andor 193
Németh Antal 202
Németh G. Béla 24,
Németh László 87, 89, 194
Németh Luca Anna 190

Nietzsche, Friedrich Wilhelm 98, 103, 104, 166–169, 171, 172, 174, 176, 209, 229
Nissen, Greta 212, 216
Novák László 120, 123

Nyáry Krisztián 69

Oláh Gábor 179
Osvát Ernő 13, 20, 181, 182, 193, 195, 197
Osztermann Attila 93
Ottlík Géza 196

Pálos Endre *lásd* Eisner Manó
Papp Dénes 222
Papp Zoltán János 202, 205, 210
Pásztor Árpád 217
Pátkai Rozina 93
Pázmány Péter 58
Pete Klára 230
Péter Ágnes 216
Péter László 72
Peterdi Andor 85
Péterfy Jenő 183
Pethes Nóra 62
Petőfi Sándor 81, 100, 101, 152, 154, 155, 159, 182, 199, 203
Pienták Attila 73, 173
Pierazzo, Elena 22
Pintér Jenő 179, 184
Platón 86
Podi 92
Poe, Edgar Allan 72, 73, 98, 103, 104
Poincaré, Jules Henri 60
Pósa Lajos 81
Preminger, Alex 223
Prévost, Marcel 184
Rába György 23, 25, 26, 30, 32, 55–57, 88, 89, 159–161, 165–167, 219, 221
Radnóti Miklós 32

- Radnóti Sándor 155
 Radó Antal 152
 Radó István 217
 Rákosi Jenő 76–79

 Rédey Tivadar 197
 Reichard Piroška 134, 135, 165
 Reményik Sándor 133, 134
 Révész Béla 72, 73
 Réz Pál 186
 Richepin, Jean 26, 103, 181
 Ricœur, Paul 229
 Róna Judit 26, 55, 67, 107, 109, 173, 219
 Rónai Mihály András 133
 Rónay György 32
 Rónay László 221
 Roosevelt, Franklin Delano 196
 Rózsafalvi Zsuzsanna 6, 209–217
 RuttKay Veronika 216

 Sáli Erika 60, 80, 182
 Salusinszky Gyula 111
 Salyámosi Miklós 198
 Sárközi György 134
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 118, 119
 Schiller Pál 202, 205
 Schilling Árpád 91, 92
 Schneider Márta 200
 Schopenhauer, Arthur 103, 104
 Schöpflin Aladár 6, 107, 109, 177–196
 Schöpflin Gyula 194
 Sebők Melinda 6, 197–207
 Seress Imre 120
 Shakespeare, William 98, 99, 113, 172, 173, 213, 216
 Sidó Anna 210
 Sikabonyi Antal 59
 Simon Andor 134
 Simon Attila 118
 Sipos Lajos 190, 191, 219
 Sirola, Gino 131–136, 138, 140, 141, 143–148
 Somogyi Ágnes 12, 15, 36, 30
 Spinoza, Baruch 103, 104, 167
 Stauder Mária 199
 Stendhal 104
 Stevenson, Robert L. 222
 Stockinger Gyula 152
 Stoll Béla 33, 35, 36
 Stribik Ferenc 90
 Swinburne, Algernon Charles 103

 Szabó Dezső 37, 109, 110, 112
 Szabó Károly 63
 Szabó Lőrinc 25, 26, 63, 69, 108, 134, 165, 169, 170, 197, 210
 Szabó Magda 196
 Szabolcska Mihály 81, 152, 179
 Szalay Anna 160
 Szántó Gábor András 189
 Szász Béla, ifj. 157
 Szász Károly 60, 184
 Szávai János 221
 Széchenyi Ágnes 6, 177–196
 Szegedy-Maszák Mihály 229
 Székely Aladár 177
 Szekfű Gyula 183, 184, 200
 Szemere Samu 165
 Szénási Zoltán 5, 12, 15, 36, 40, 105–130, 136, 151, 159, 220–222, 224
 Szendrői József 152
 Szenes Erzsébet 134
 Szép Ernő 96, 97
 Szerb Antal 223
 Szíj Rezső 110
 Szikszainé Nagy Irma 26
 Szilágyi Zsófia 35

- Szilasi Vilmos 25, 55, 65, 67, 197, 198
Szitár Katalin 221, 222
Szőke Mária 72, 106, 116, 180
Sztálin, Joszif Visszarionovics 196
Szűcs Mariann 222
- Tallián Tibor 220
Tamedly Mihály 199, 205, 206
Tandori Dezső 155
Tanner Ilona [Török Sophie, Babits Mihályné] 27, 35, 134–136, 138, 194, 202, 205, 206, 210, 213, 217
Tarjányi Eszter 222, 223
Téglás Andrea 38
Téglás János 38, 60, 63, 64, 67, 178
Tegyey Imre 54
Tennyson, Alfred 103
Tersánszky Józsi Jenő 110, 185
Tessitori Nóra 197
Tevan Andor 106, 110
Timár Andrea 216
Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 104
Tomba Zsófia 105, 191
Topor István 97, 98
Tordai Ányos 80, 81
Tormay Cécile 190
Tóth Árpád 26, 35, 108, 134–136, 143, 198
Tóth Máté 80, 132, 182
Tóth Réka 216
Tóth-Czifra Júlia 35
Török Gyula 110
Török Lajos 221, 223
Török Sophie 27, 35, 134–136, 138, 194, 202, 205, 210, 213, 217
T. Somogyi Magda 189
Turóczi-Trostler József 203, 204
Türtaiosz 154
- Tverdota György 91, 118, 189
Ujváry Lajos 65
- Válfy Géza 85
Várady Szabolcs 93
Varga Endre 190
Varga Katalin 199
Varga Simon Kristóf 93
Varga Szilvia 13
Vári Dezső 107
Várkonyi Nándor 135
Velcsov Mártonné 100
Verlaine, Paul 56, 103
Vilcsek Andrea 62
Visy Beatrix 6, 162, 163, 165–176
Voit Krisztina 120
Volkoff Ulászló 120
Vörösmarty Mihály 66, 68, 91, 97, 99–101, 159, 166, 172, 174, 175, 190, 191, 192, 203
- Warnke, Frank J. 223
West, Martin L. 39
Widmar, Antonio 147
Wilde, Oscar 113
Wildner Ödön 166
Wirágh András 16, 222–224
W. Somogyi Ágnes 60
- Zarathusztra/Zoroaszter 171
Zempléni Árpád 155, 156
Zola, Émile 192
Zrínyi Miklós 58
Zukor, Adolf 215
Zsoldos Sándor 167

A kötet szerzői

BORBÁS ANDREA

Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár, főmuzeológus

BUCSICS KATALIN

Eötvös Loránd Kutatóhálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs

BUDA ATTILA

ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Toldy Ferenc Könyvtára, nyugalmazott könyvtárvezető

HORVÁTH ZSUZSA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, egyetemi adjunktus

KÁLI ANITA

Eötvös Loránd Kutatóhálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet, tudományos segédmunkatárs

KELEVÉZ ÁGNES

Petőfi Irodalmi Múzeum, tiszteletbeli főmuzeológus

MAJOR ÁGNES

Eötvös Loránd Kutatóhálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet, tudományos segédmunkatárs

MÁTYUS NORBERT

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, tanszékvezető egyetemi docens

RÓZSAFALVI ZSUZSANNA

Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár, fősztályvezető

SEBŐK MELINDA

Károli Gáspár Református Egyetem, egyetemi docens

SZÉCHENYI ÁGNES

Eötvös Loránd Kutatóhálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs

SZÉNÁSI ZOLTÁN

Eötvös Loránd Kutatóhálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs

VISY BEATRIX

Eötvös Loránd Kutatóhálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Irodalomtudományi Intézet, tudományos munkatárs